

Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
Науково-дослідний центр імені Дмитра Донцова

ОЛЕГ БАГАН

ІСТОРІОСОФСЬКІ ЕСЕ

Мелітополь • 2021

Рецензенти:

Микола Вегеш, доктор історичних наук, професор
(Ужгородський національний університет);

Віктор Гудзь, доктор історичних наук, доцент
(Мелітопольський державний педагогічний університет
ім. Б. Хмельницького)

Відповідальний редактор:

Олександр Ситник, доктор історичних наук, професор
(Мелітопольський державний педагогічний університет
ім. Б. Хмельницького)

Баган О.

Б 14 Історіософські есе / О. Баган. Мелітополь: Науково-дослідний центр ім. Д. Донцова, 2021. 378 с.
ISBN 978-966-384-296-7

У книзі зібрані есеїстичні студії історіософського змісту на широку тематику — від давньої історії Галичини до цивілізаційних проблем ХХ ст. Автор пропонує вільні роздуми із загостренням складних питань національного буття українства у вирішальні періоди його історії. Зокрема концептуально вивчається культурна та ментальна специфіка Галичини як знакового регіону України, переосмислюються цікаві теми з історії Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, досліджуються джерела російського імперіалізму та сама філософія боротьби різних культур в минулому й сучасному. Цілий розділ склали франкознавчі студії, які виявляють малознані грані ідеологічних змагань великого українця Івана Франка. Проаналізовано низку проблем з історії українського вольового націоналізму (діяльність ОУН і УПА), інтерпретуються дискусійні теми вивчення української історії.

Видання рекомендується історикам, філософам, політологам, культурологам, дослідникам української національної ідеї.

УДК 1(477)(081)

ПЕРЕДМОВА

У словесному обігу існує низка понять, що звучать начебто красиво та зрозуміло, але насправді є складними й проблемними. Одним з доволі нових, та проте дедалі більш широковживаних публіцистами, науковцями-гуманітаріями є поняття «*історіософія*». У літературі воно побутує ще з XVIII – першої половини XIX ст., зокрема, у працях Вольтера. В українській же традиції це поняття поширювалося передусім представниками націоналістичної думки, і не лише в творчих трактатах, але й в актових документах, передусім ОУН. Це поняття, як і багато інших, штучно складене з двох грецьких слів: *історія* (оповідь про минуле) та *софія* (мудрість). Отже, йдеться про «*мудрість історії*», «*історична мудрість*», або, і саме цей варіант є, на мою думку, найбільш прийнятним — «*осмислення історії*», роздумування над історією, пошук у ній сенсів, часто прихованих.

Таким чином, історіософія, на відміну від історії як набору фактів, постає таким собі *ключем* до фактів. З одного боку, це викликає асоціацію з відомими ще від часів класичного позитивізму пошуками закономірностей історії, уявлення про історію як про прогрес від примітивних форм до складних та розвинених, пропозиція подивитися на історичний процес з погляду поліфакторності.

Деяких вчених, наприклад, марксистів, ці пошуки завели на манівці, догматизували їхнє мислення, викликали хи-

мери «базису та надбудови», «формацій» та інші примари, що тільки затуманили реальний та багатомережевий плин історії. Поняття історіософії є родинним із ще більш класичним поняттям «*філософія історії*». Зокрема, більшість студентів історичних факультетів, що мали щастя слухати відповідні розділи з філософії на перших курсах, губилися в тезах та антитезах філософів про історію, але так і не змогли до кінця зрозуміти, який цей стосунок має цей набір думок авторитетних мислителів до прикладних досліджень.

Хоча я поділяю точку зору тих, хто прагне розрізнити «філософію історії» та «історіософію», хоч це й непросто зробити. Історіософія здебільшого прагне осмислити історію у національному контексті, тобто історії власного народу, нації, у співставленні його з іншими, шукає місце цього народу, виявляє його місію. Вона тісно пов'язана з консерватизмом, традиціоналізмом, релігійним світоглядом. Невипадково найчастіше історіософували саме релігійні мислителі, ідеологи, а не вузько фахові історики. Понад те, в більшості істориків поняття пов'язані з філософією історії, історіософією тощо, розглядались як ненаукові, й тому до них ставилися й ставляться з підозрою, як таких, що заважають гіперболізованому догмату «об'єктивності», мовляв, сприяють давно проскрибованому та демонізованому гріхові «суб'єктивності». Така зашореність веде до неприємних наслідків: дуже часто вузькі спеціалісти-історики просто зупиняються за пів кроку до висновків, або роблять їх в стилі «і нашим, і вашим», «і ти правий, і він правий». А це, закономірно, викликає загальні сумніви в доцільності їхньої праці.

Ця проблема перетинається з нинішніми неоліберальними та ліберально-лівацькими пошуками «глобальної історії», яка б суто у відповідності з постулатами вельможних політиків-грантодавців стирала національні кордони не лише в сучасності, але й у минулому, перетворюючи нації та держави у такий собі великий базар, ринок праці та хаотичних міграцій «рештків народностей» з розмитими ідентичностями. Пошук місії

власної нації, наприклад, призначення України, у такій парадигмі стирається. Недаремно вже багато років ведеться робота щодо вичавлення предмету «Історія України» з навчального процесу у середній школі. Впроваджений предмет «Історія» за красивими вивісками та дотепними й цікавими для самих спеціалістів узагальненнями створює насправді в головах підлітків суцільний хаос та дезорієнтацію. Додаймо до цього той факт, що у загальний потік інформації вставляються 25-і кадри, які мають втовкмачити у дитячу свідомість «прогресивні» тези про гомосексуалізм, глобалізм, пацифізм і тощо, як буцімто «величні гуманістичні цінності».

Звичайно, як і кожне поняття, а особливо перекинута у практичну площину, історіософія має багато рівнів та модифікацій. Як на мене, не кожні узагальнення щодо історії можуть називатися історіософією, чим часто зловживають. Наприклад, не можна кожні більш-менш концептуальні погляди істориків чи авторів, які писали про історію, відразу вважати саме історіософськими, наприклад, подібними до класичних в українській традиції творами Т. Шевченка, Є. Маланюка, Ю. Липи чи «Книги буття українського народу» М. Костомарова. В кожному разі історіософування, розмірковування над історією, привносить в історіографію та загалом інтелектуальну творчість потужний струмінь міждисциплінарності, полемічності. А відповідні праці тим цінніші, чим вони не відриваються геть від тканини історичного процесу, а враховують фактографію, або сучасні політичні та культурні обставини.

Вище сказане вважаю доцільним в якості вступу до чергової книжки відомого українського літературознавця, дослідника ідей та інтелектуальної історії українського націоналізму, публікатора доробку видатних українських мислителів минулого, передусім Дмитра Донцова, Олега Багана. Ключовим словом в її назві є саме «історіософія». Обрання саме цього слова серед низки можливих варіантів хоч і дещо умовне, бо під обкладинкою зібрані доволі різноманітні тексти, але

цілком можливе з огляду на вже окреслену традицію надання цьому поняттю розширеного значення.

У збірнику різночасових есе переважають риси, властиві для історіософських трактатів:

1) осмислення текстів та подій у рамках певної ідеї, в даному разі, безумовно, традиції українського вольового націоналізму, «вісниківства», 1920–1930-х років; важливо, що ця ідея включає в себе традиціоналізм, релігійність, без яких не можна уявити більшість історіософських текстів;

2) полемічну загостреність, чим автор продовжує вісниківську, донцовську традицію;

3) гостру злободенність, актуальність.

Публіцистична, політологічна гострота є теж неодмінним складником історіософування. Автор не одягається в тогу об'єктивності, безсторонності, не стає «понад битвою», як це вдавано люблять робити новоявлені гуру неолібералізму. Це виглядає чесно щодо читача, адже жодної об'єктивності та безсторонності ані колись, ані, тим більше зараз, не існувало й не існує. Світ завжди був розколотий, завжди перебував у стані запеклої боротьби, і боротьби ідей передусім, в якій виживав той, хто був сильніший, вітальніший, найменш вражений вірусом толерантності. Уроки саме такої історії й прагне донести до своїх читачів Автор. Обраний ним жанр есе є влучним, бо в доволі лаконічній формі доносить до читачів глибокий зміст.

Жанр есе має велику традицію в різних сферах доробку українських інтелектуалів. Широко використовували його й Дмитро Донцов, і великий сучасний історик Ярослав Дашкевич, запеклий критик постмодерних, неоліберальних та неолівацьких тенденцій, погляди якого теж великою мірою розвиває Олег Баган. Водночас цей жанр є і в чи не найвідомішого серед українських істориків діаспори — Івана Лисяка-Рудницького — одного з гуру сучасного неодрогоманізму: двотомник «Історичні есе» (К. : Основи, 1994. У 2-х т.). Дбайливо зібрані невеликі твори цього українсько-американського

автора мали переконати читачів у «величі» його історіософської думки, затінити авторитет таких національно вагомих істориків, як той же Я. Дашкевич. Хоча насправді за своєю концептуалістикою принциповий, навіть кусючий, глибокий львів'янин набагато перевершував велемовного американця.

Книжка Олега Багана з'явиться у відповідальний, переломний момент нинішньої української історії (хоч скільки ж вже було таких моментів!). Але зараз ситуація особливо ускладнилася. Живемо в епоху перемоги віртуального простору, а відтак віртуалізації, гібридизації всього та вся. Людина втрачає чіткі моральні орієнтири, бо все проголошено відносним та поп-артним. Альфою і омегою прогресу для тривалий час бездержавних націй визначено колективний та зміфологізований Захід, перейняття усіх цінностей та практик якого вважається таким собі «божественним знаком», на кшталт «ідеї Розуму» часів лівацької Французької революції кінця 18 століття.

Особи, які прагнуть критично мислити, не піддаватися маніпуляціям, на кшталт «пандемії», закликають цінувати передусім свої, вистраждані століттями, цінності, що й роблять Україну Україною, а не випадковим «проектом», який слід «перезапустити», а може, й скасувати за «ненадобністю», вивчають таємні механізми історії та сучасності, що насправді й є визначальними. Ці правдиві вартості та принципи, за якими ми вчимося розуміти й переживати історію, часто маргіналізуються, висміюються, фальсифікуються, профануються. На жаль, більшість людності України не звикла сприймати історію та сучасність розширено та поглиблено, у всесвітньому контексті, вона дуже слабо обізнана зі світовими реаліями, й тому щиро дивується, коли омріяне щастя з глорифікованого Заходу ніяк не настане. Ба більше, починаючи саме від межі 2004–2005-го років, стабільно ускладнюється розвиток української освіти та науки, вимивається ґрунт з-під основ базових предметів, таких як українська література, етнологія, історія. Відчутний став крен до техніцизації та роботизації всього. Це викликає асоціацію з колоніальними для Украї-

ни часами доби Хрущова та Щербицького, коли українська інтелігенція масово денаціоналізувалася, свідчить про різкий відхід цілої країни від ідеалів славних 1990-х років.

Сьогодні катастрофою виглядає абсолютне вихолощення з освіти історіософування та заміну його різними механістичними тестуваннями, що іноді нагадує досліди над представниками тваринного світу, навчання їх виконувати найпростіші рефлекси. Такий підхід загалом примітивізує людину. Тому трагічні для України результати президентських виборів 2019 року аж ніяк не можуть здивувати, а, навпаки, виглядають вкрай закономірно. У цих умовах вічні українські касандри — націоналісти — опинилися у вкрай несприятливих умовах. Адже дуже важко протидіяти неолібералізму, який з диявольською посмішкою пропонує людині усі блага тут і зараз, привчає її до тотальних прав, а не до обов'язків та громадянської дисципліни.

У подвійному гето перебувають носії українськості на Сході та Півдні країни, де повсюдно панує «руській мір», що вдало освоїв неоліберальну, есівську теорію регіоналізму, прав меншин, децентралізації тощо, і вміло використовує її для побудови свого «проекту» своєї України. Це дуже вже схоже на те, що критикував Є. Маланюк у знаменитому трактаті «Малоросійство», хоча тепер часто може йтися не тільки про плазування перед Росією, але й про немудре схиляння перед лівацько-ліберальними колами ЄС та США.

Не набагато кращою виглядає ситуація й в «Українському П'ємонті» — Галичині, що можна дізнатися також і зі сторінок книги О. Багана. Як на мене, то тут ситуація ускладнюється побутуванням примітивної русофобії в краю, політична еліта якого звикла в усьому шукати підступи Москви та величезні «руки Москви», не помічаючи при цьому дедалі більші загрози космополітично-ліберальних та лівацьких сил з начебто «дружнього Заходу». При цьому «руській мір» часто сприймається як таке собі продовження зіпунно-опричної доби й не помічається того, що сучасний «руській мір» насправді є про-

сто частиною того ж самого американсько-єєсівського глобалістичного світу грошей та антиморалі (не випадково романи абрамовичі живуть значно більше не у РФ, а саме в ЄС та США і розглядають світ з точки зору космополітів, а не російських патріотів). В сучасному світі ідеї про «кінець історії», як переомогу демократії, виявились пшиком.

Сьогодні ми бачимо тотальну кризу саме неоліберально-го та ліберально-лівацького Західного світу, що заплутався у трьох соснах «задоволення прав усіх і вся», а натомість спостерігаємо тріумф капіталів та культур «недемократичних» арабського та азійського світів (Китай та інші динамічні країни континенту), який вже просто завоював велику частину економіки та культури «демократичних держав».

Зависла у повітрі й теза лібералів та ліваків про буцімто «застарілість» національного питання, історично-пам'яттевих боїв. В останні роки просто-таки вибухнули війни пам'ятників, расові та міжнаціональні дискусії, рухи за національне відродження бездержавних націй (Каталонія, Шотландія, індіанські, аборигенний австралійський, різні африканські рухи і тощо). Цілком провальними виявилися тези ліберальних авторів, наприклад, популярного в Україні як «публічного інтелектуала» історика Ярослава Грицака, про об'єктивне заморожування національних особливостей, «історичне забуття як шлях до примирення», плекання мультикультуралізму як основи новітнього українства, які він проповідував з пророчою впевненістю ще в перед майданні часи. Смішними виявились й гасла тих малоросів-неолібералів, які твердили, що «українська нація сформувалася на Майдані 2004 року», хоч вочевидь, що нації формуються шляхом складних історичних процесів, в яких визрівають етноси і народи, послідовної державної політики та усталених багатовікових зв'язків, а не за буфонадними проектами в окремо взятих місцях.

Олег Баган — це один з тих небагатьох нинішніх українських публіцистів, який береться писати про *українофобію* як загрознає й велетенське явище, яке має поліваріантні

форми вираження. Воно пронизує майже всі сфери українського суспільства, часто маскуючись, діє вкрай деструктивно, руйнує базові цінності нації, цинічно маніпулюючи поняттями. Тож і ця збірка есе, думаємо, стане ще одним застереженням проти цієї небезпеки.

Ми не маємо ілюзій, що книжка О. Багана просвітлить «заблудні уми», розчитить нетрі космополітичного хаосу, в які з кожним роком все глибше і глибше входить Україна. Ні. Для цього потрібні значно більш тектонічні зсуви і в Україні, й поза її межами. На жаль, інтелектуальна книжка зараз дедалі більше нагадує явища середньовічної культури, які були надбанням лише нечисельних елітарних груп суспільства. Для суспільної маси все заміняє кліпова свідомість, короткі тіктоківські фразочки та мемчики. Тому й спостерігаємо ту тенденцію, коли інтелектуальні автори навмисне часто дроблять свої великі опуси на фрагменти, спрощують їх для масового сприйняття. Така мода, таке життя, такі реалії. Натомість пан О. Баган вже вкотре ризикує видавати великі традиційні томи. Й вони знайдуть своїх читачів. В доктрині українського націоналізму особисто мені завжди подобалась та складова, яка привчала вченого, інтелектуала не до пошуку масовості, «демократичності», а до роботи з якісною меншістю, яка й здатна перевертати світ. Напевно, це й має на увазі Автор, коли апелює до вибраних.

Не буду переповідати зміст книги О. Багана. Зазначу лише, що в ній представлені різні жанрові варіанти наукової публіцистики й есеїстики: студія, вільна інтерпретація, відгук, полемічний виступ тощо. При цьому Автор завжди прагне висловити свою позицію, виразити проблемні запитання, звернути увагу на мотивації вчинків певних людей і середовищ, чим збуджує активність мислення читача, підштовхує його до власних оцінок та трактувань. Деякі тези звучать свіжо й потребують подальшого розгортання, наприклад, питання сприйняття москвофільства у Галичині не повинна обмежуватися тільки осмисленням цього руху періодом XIX–почат-

ку ХХ ст., але й надалі, аж до сьогодні. Автор справедливо дезавує наївні міфи про «матінку Австрію» та «Литовсько-руську державу», яку так наївно приписують собі нещасні зденационалізовані білоруси в пошуках хоч якогось опертя в історії, хоч, вважаю, що порятунок вони, як, втім, і ми, маємо шукати не в історії, а в сучасності. Нетиповими є для українського середовища, навіть і націоналістичного, є оцінки Автором таких постатей та подій, як Євген Коновалець, його роздуми про сенс Коліївщини (зроблено акцент на тому, що це була вдала політична провокацією Росії) та дивізії СС «Галичина» (Автор трактує її як прояв колабораціонізму). У цих моментах я може полемізувати, висувати протилежні аргументи. Однак саме в цих аспектах відчувається, що О. Баган є передусім історіософом, ідеологом, для якого важливо дати концептуальне наświetлення явища, зробити стратегічні висновки.

Загалом проблема колабораціонізму в часи Другої світової війни є надто складною, до її відкритого обговорення та тлумачення, на мою думку, українське суспільство, яке перебуває під надзвичайно сильним «пресом» західної неолібералістичної пропаганди, ще не готове. Ми занадто хочемо сподобатися Заходові, хочемо виглядати ще більше ліберальними, аніж він. Тому чесна розмова наразі неможлива. Дуже часто суспільство задовольняється фальшивками від українсько-канадського псевдоісторика Івана-Павла Химки, який безугавно й безпідставно сіє ненависть до ОУН-УПА, стереотипно звинувачуючи їх в «антисемітизмі», «тоталітаризмі» тощо. Ці й подібні трафарети ненависті радо підхоплює українське багатомільйонне малоросійство й неоліберальні «зомбі» (мовчу про російську, відверто антиукраїнську частину суспільства) й мимоволі обертає їх в українофобські стереотипи. Тому спроба Олега Багана розібратися з усталеними міфами, розставити акценти є, думаю, корисною і перспективною.

Отже, впевнений, що есе-нарис О. Багана зацікавлять зацікавлених, а може й нових adeptів, та нададуть належний імпульс плідній творчості активного та непересічного націо-

софа з Дрогобича. Добре, що саме Науково-дослідний центр, який діє в Мелітополі (і був ініційований Олегом Баганом!), на батьківщині великого Дмитра Донцова, взявся упорядкувати й видати студії глибокого змісту, написані з позицій світоглядного націоналізму. Слово принципового націоналізму повинно звучати на тисячолітній землі українства, будити гордість і критичність думки в новому поколінні.

Олександр Музичко,
доктор історичних наук,
Одеський національний університет ім. І. Мечникова

РОЗДІЛ 1

ГАЛИЦЬКІ ЕТЮДИ

ЛЬВІВ ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНО ЗНАЧУЩЕ МІСТО

Уже кілька останніх років у Львові тривають публічні дискусії про місію і вагу цього найбільшого міста Західної України. Певної регулярності набула теза про Львів як **глобальне місто**. Вона, безумовно, приваблива і радо сприймається в різних колах урбаністів (теоретиків міського розвитку), але віддунує деякою штучністю й натужністю. Однак спочатку розглянемо проблему формування Львова як міста особливого значення як таку.

Поняття «глобальне місто» ввела до науки нідерландсько-американська дослідниця Саскія Сассен у 1991 р. в праці «Глобальне місто», в якій вона описувала урбаністичні особливості Нью-Йорка, Лондона й Токіо як міст планетарного значення. Сама ж ідея про «світові міста» зринула ще на початку ХХ ст. Наприклад, знаменитий німецький філософ Освальд Шпенглер тоді дуже переконливо писав про «душу» світових міст — двигунів цивілізації, якими в давнині були Кнос на Криті, єгипетські Фіви й Мемфіс, Вавилон і Ніневія в Месопотамія, Афіни, Карфаген, Рим, Александрія, а далі — Багдад, Кордова, Константинополь... Такі міста передусім творилися як центри великих імперій, але в основі своїй вони мали щось невллове — *живий дух* окремої цивілізації. Саме в них формувалися *психотип* людини певного цивілізаційного простору, *стиль* окремої культури, *дух* нових соціальних настроїв, етики, світогляду. Ці міста зберігали в собі колосальну енергетику, вони переплавлювали в собі мільйонні маси людей, надихали своєю величчю переможні й успішні еліти.

Через формацію таких міст-велетнів світова історія здійснювала свої гігантські кроки розвитку. І знову ж — занепади цих міст означали собою кінець якоїсь великої епохи. Сьогодні людство через науку і культуру веде постійний понадчасовий

діалог з цими містами як явищами людського генію, як відмінами інтелектуальних, творчих зусиль і мистецьких та соціальних звершень кількох динамічних поколінь минулого.

У сучасності науковці виділяють такі головні глобальні міста:

- Нью-Йорк,
- Лондон,
- Париж,
- Токіо,
- Гонконг,
- Лос-Анджелес,
- Сингапур,
- Чикаго,
- Сеул,
- Торонто.

Проте цей перелік мінливий і часто доповнюється містами із другого ряду: Пекін, Шанхай, Сідней, Дубаї, Мілан, Москва, Сан-Паулу, Франкфур на Майні, Мадрид, Мехіко, Джакарта, Мумбай, Брюсель, Цюрих, Женева, Відень, Вашингтон, Мюнхен, Рим. Київ входить до першої сотні світових міст, умовно займаючи 81-е місце.

Головними ознаками глобальних міст є такі: вагома залученість до світової економіки, їхнє особливе значення для своїх макрорегіонів, здатність надавати корпоративні послуги мультинаціональним компаніям, включеність у транскордонні фінансові потоки, велика культурна вага, розвиненість мережі високотехнологічних послуг. Також у них повинні діяти якомога більше штаб-квартир світових компаній, має бути розвинена комфортна урбаністична зона, якісна екосистема тощо.

Іспанський вчений Мануель Кастельс дає таке визначення глобального міста: «Це вузол виробництва інформації та управління інформаційними потоками в глобальному мережевому суспільстві». Тож вагома ознака глобального міста – його здатність бути епіцентром продукування інформації різних рівнів та значень.

Інші науковці наголошують на тому, що глобальні міста неодмінно повинні концентрувати в собі велику кількість талановитих, творчих людей, бути центрами моди, виробляти якісні речі в різних сферах. Такі міста — це передусім гігантські космополітичні, мультикультурні центри з високим рівнем міжрасової й гендерної толерантності, захисту прав людини. Кардинальною ознакою їх є надзвичайно розвинута сфера культурної і наукової інформації та соціальної комунікації. Відтак у таких містах має бути дуже багато наукових центрів, великі і значущі університети, впливові медіа, ІТ-центри, технологічні інститути, а найголовніше — сама ментальність їх мешканців має бути відкритою і сприйнятливою до різноманітних новаторств, нових вартощів, інформаційних кодів. Інфраструктура міста — його численні бізнес-центри, культурологічні заклади, музеї, комфортні ресторани й кафе, медійні центри — мають слугувати майданчиками для пришвидшеного ширення якісної й вартісної інформації.

Якщо ми поглянемо на географію названих вище глобальних міст, то зауважимо, що всі вони є епіцентрами якихось **цивілізаційних зон**, тобто, кожне світове місто концентрує у собі соціальну енергетику певних макрорегіонів. Якщо в давнину Афіни, Карфаген чи Багдад були представниками великих імперій, то сьогодні глобальні міста можуть виступати епіцентрами певних частин однієї країни, як Лос-Анджелес чи Мілан, або навіть кількох сусідніх країн, чи їх частин, об'єднаних на спільній культурно-цивілізаційній основі, як, наприклад, Брюсель є епіцентром для Бельгії, частини Нідерландів, Північної Франції й Західної (Зарейнської) Німеччини, чи Барселона — для середземноморських частин Іспанії та Франції.

Ми не знаємо, чи Львів як значуще місто Західної України набуде тенденції перетворюватися на глобальне місто, тут усе залежатиме від соціальної енергетики його мешканців, темпів його економічного та інфраструктурного розвитку. Та ми точно впевнені, що Львів просто приречений ставати **цивілізаційно значущим містом**. Пояснимо чому.

Передусім тому, що до цього його твердо схиляють дві потужні тенденції: **історична й культурна**. Історично так склалося, що Львів розвинувся як епіцентр великого регіону Галичина, який у XIII ст. увійшов у співдію із другим великим регіоном — Волинню. Місто було розташоване майже на межі цих двох регіонів, що й зумовило його пришвидшений розвиток. Згодом, з переходом Галичини під владу Польщі і включенням регіону до середньоевропейського цивілізаційного простору, Львів почав відігравати роль **цивілізаційного по-мосту** (історіософська теза історика С. Томашівського щодо Перемишля, від якого Львів перебрав цю роль), подібно до Страсбурга, який стоїть на межі Західної і Центральної Європи. Саме це зумовило те, що у XVI–XVII ст. Львів розвивався як вельми мультикультурне й мультинаціональне місто, його роль в історії об'єднаної Речі Посполитої була винятковою. Це піднесення Львова обірвали загальна криза польської держави у XVIII ст. і подальші її поділи в кінці століття.

Прихід у Галичину Австрійської держави посилив роль Львова як найсхіднішого великого міста середньоевропейської цивілізації. Особливий сплеск польської культури на початку XIX ст. надав йому значної культурної ваги. Інтелектуальне життя Львова наприкінці XIX ст. було одним із найдинамічніших на Сході Європи. Трансформація міста у 1-й половині XX ст. із польського в українське та наступна катастрофа советської окупації не змінили його цивілізаційної, культурної, господарської значущості, хоча, зрозуміло, тоталітарні умови СРСР не сприяли розвитку міста. Упродовж усієї советської доби (2-а половина XX ст.) Львів все-таки був **уламком Середньої Європи на її Сході**.

На сьогодні Львів є надзвичайно розвиненим центром вищої освіти (в місті функціонує кілька якісних і великих університетів), в ньому є успішні ІТ-центри, багаті культурні й мистецькі традиції та форми їх реалізації, в ньому належно розвинута медійна сфера тощо. Місто дещо послабило економічні потенції через руйнівницьку суспільну ситуацію

1990-х рр., однак у ньому стабілізувалася фінансова сфера. Можливо, найбільшим капіталом міста є *мобільна ментальність* мешканців всього регіону Галичини, яка творить певну *експансивну* настроєвість у краю, оскільки галичани завжди налаштовані на поширення своїх морально-інтелектуальних цінностей назовні.

Однак при цьому найбільшою проблемою і міста, й галицького регіону загалом є їхнє *провінційне* моделювання самих себе у просторі України і щодо місії Києва. В останні три десятиліття намітилася стала тенденція функціонування всіх інформаційно-інтелектуальних сфер Львова як віддзеркалень відповідних моделей Києва як столиці держави, а в усій Галичині — просвітянська тенденція щодо всієї України, така собі реабілітація ролі П'ємонту для Галичини, яку вона грала на межі ХІХ–ХХ ст., але винятково в рамках поширення етнографічної ідеології. Помилкою обидвох цих стратегій є те, що вони моделюють ролі і Львова, і Галичини як *вторинні*. Натомість місією Львова, що ми вже аргументували вище кількома історичними фактами, є функція *міста-посередника*, такого собі Страсбурга для Східної Європи. Інакше кажучи, Львів мав би бути не блідою копією Києва в багатьох аспектах, як це часто трапляється нині, а одним із *вирішальних епіцентрів* Середньої Європи, до чого його спонукають історія та культура.

Образно кажучи, Львів (і Галичина) передусім має розвернутися до Середньої Європи, а саме до свого *цивілізаційного кола*. Лише тоді він знайде собі відповідну стратегію розвитку. Умовно це коло можна окреслити такими містами особливого значення та звучання: *Краків–Вроцлав–Дрезден–Ляйпциг–Відень–Любляна–Прага–Брно–Братислава–Будапешт–Дебрецен*. Тобто щоденно львів'яни мали б отримувати повну інформацію, що відбувається у цих містах, які форми та моделі розвитку там утверджуються, які соціальні, культурні, технологічні, інтелектуальні відкриття там сталися, які інновації успішно запрацювали, які мистецькі (літературні, театральні, архітектурні, кінематографічні, телевізійні) й

наукові тенденції там превалюють. Лише після такого наполегливого й тривалого «лікування» Львів (і Галичина) перетвориться із копії Києва блідої на яскравий, повноцінний, гордий з себе урбаністичний центр, на органічний простір Середньої Європи, яким вони можуть бути в значущому майбутньому. І ці «ліки» потрібні не тільки Львову, а й усій Україні, бо через таку цивілізаційну трансформацію її великої західної частини (енергетика Галичини неодмінно подіє на Волинь і Закарпаття з Буковиною) уся **наша велика держава перейде на якісно інші темпи розвитку.**

Зі свого боку Львів мав би пропонувати ініціативи — культурологічні, освітні, соціальні, економічні, медійні — для країн і міст середньоевропейського цивілізаційного кола, щоб наближати їх до себе, щоб постійно в культурі й господарському житті Галичини були присутні чехи й угорці, австрійці та словаки, поляки та німці. Глобально вся Україна у такий спосіб увійде в цивілізацію Середньої Європи, що поведе до масштабних трансформацій всієї Східної Європи. Стати Середньою Європою — це цілком не означає зрадити самому собі, національній традиції, це означає повернутися до своїх **середньовічних коренів**, адже середньоевропейська ментальність увійшла в психологію й етику Галичини **органічно.**

Тут не йдеться про створення якоїсь альтернативи чи опозиції столиці, такої собі нової версії «галицького сепаратизму» (якого насправді нема в жодній сфері Галичини, за винятком психопатичної чи шизофренічної), а про створення окремого епіцентру активності в країні. Львів мав би не руйнувати інтенції Києва, чи протидіяти їм, а доповнювати їх, як в Еспанії Барселона не протистоїть Мадридіві, у Франції Марсель — Парижеві, у Німеччині Мюнхен — Берлінові тощо, а лише збагачують і розширюють цивілізаційне звучання своїх країн.

Отже, перша заповідь для Львова — стати виразним центром середньоевропейської цивілізації. Друга заповідь — згуртувати Галичину й зміцнити її роль. Щоб місто добре розвивалося і набувало статусу й значимості світового, воно по-

винно концентрувати в собі якомога більше людської творчої енергетики. Стратегію свого розвитку Львів повинен гармонійно узгодити з темпоритами розвитку Галичини як свого «базового» краю. Для цього його промислові кластери мали б розвиватися так, щоб ефективно взаємодіяти із господарськими можливостями та природними багатствами різних кутків Галичини; такою ж має бути взаємодія головних університетів регіону, IT-центрів, технологічних інститутів тощо.

Особливо важливим є налагодження систематичного впливу талановитих, творчих людей до головного міста краю. Для цього, наприклад, вартувало б організувати спеціалізовані школи для талановитих дітей з посиленням вивченням природничих, точних та гуманітарних наук у трьох головних галицьких «географічних трикутниках», мешканці яких історично відіграли визначну роль у формуванні феномену Галичини, тобто в зонах *Теребовля–Бережани–Тернопіль; Коломия–Снятин–Івано-Франківськ; Самбір–Дрогобич–Стрий*. Найкращі випускники цих шкіл не просто б мали привілеї для вступу в головні львівські університети, а й отримували б спеціальну соціальну опіку як надзвичайно важливі й потрібні таланти для Львова як цивілізаційного міста. Жодна талановита людина не повинна виїхати з Галичини (сьогодні талановиті галичани тисячами покидають край). Зрозуміло, що для цього треба було б перетворити сам Львів на особливо комфортне, соціально стабільне, гармонійне місто.

У цьому контексті вартує зауважити, що Львів у архітектурному плані мав би розвиватися саме з урахуванням найкращих традицій провідних міст Середньої Європи. Не ці залізобетонні одоробла, які сьогодні заповнюють місто, мали б бути його обличчям, а, навпаки, архітектура вишукана, з неobarоковим відтінком (історично саме стиль бароко став вершиною у Середній Європі), пройнята стильовими прийомами делікатності, витонченого декору, вибагливих форм, що завжди характеризувало школу майстрів у просторі від Відня до Чернівців, від Кракова до Загреба.

Наш висновок такий: перш ніж спрямувати свої устремління до глобальних мет, Львів має зосередитися на своїх цивілізаційних основах, відчути живу енергетику тисячолітньої культури, мобілізувати в єдиному пориві вітальні зусилля Галичини як винятково значущого регіону для України. Лише така стратегія уможливить його гармонійний та концептуальний розвиток. Має народитися новий *психотип* львів'янина, особливий *стиль* міського життя, новий *дух* соціальних та інтелектуальних устремлінь (згадаймо тези про великі міста і їхні душі О. Шпенглера, наведені на початку статті), щоб Львів почав випромінювати з себе енергетику експансії, цивілізаційної сили, національного динамізму і перетворюватися на місто макрорегіонального, цивілізаційного значення. Нинішнє покоління львів'ян повинно стреміти не до космополітичної глобальності, безсенсової і загрозливої мультикультурності свого міста, чим наповнена ідея глобального міста, а до його *цивілізаційної глибини, культурної виразності, національної пружності*.

ЧИ МАЄ ІДЕЮ ГАЛИЧИНА?

Задуматися над таким питанням нас змусила недавня публікація на сайті «Збруч» виступу львівського історика Ярослава Грицака на «Галицькому лекторії», який організували Галицька Асамблея й Український Католицький університет у Львові (див. інтернет-видання «Збруч»: Ярослав Грицак: «Галичина має дуже сильну цивілізаційну місію»). Проте парадоксом цієї публікації є, попри заявлену в заголовку голосну тезу, суперечність багатьох думок про якусь особливу роль Галичини, навіть більше, ця роль виявилася применшеною, а в стратегії мислення автора явно проглядає маніпуляторство. Власне, виступ п. Грицака є великою мірою змістовним рефератом книги знаменитого англійського історика Ларі Вулфа «Ідея Галичини», яка вийшла англійською мовою. Відомо, що п. Грицак є здібним рефератором чужих книжок і думок, тож і цей твір йому стилістично вдався на славу.

Загалом концепція трактування історії та геополітичної сутності Галичини вибудована нашим автором так, щоб, за давньою традицією й методикою українських лібералів, вкинути якусь тезу-гниличку в національну свідомість і, дещо дистанціювавшись, зловтішатися, як вона загноє цю свідомість. Відтак розмова про нібито «дуже сильну цивілізаційну місію» Галичини перетворилася на тенденційний, вибірковий виклад її історії (з випусканнями і затемнюваннями цілих періодів історичного процесу!), на різноманітні пасажі з переакцентування справжньої ролі Галичини. Ми не будемо аналізувати всі думки Я. Грицака, відіславши зацікавлених читачів до сайту «Збруч», прореагуємо лише на ключові тези історика, паралельно пропонуючи свою версію бачення історичної і цивілізаційної ролі Галичини.

Спочатку, для конструктивності розмови, вартувало б з'ясувати, на наш погляд, чим є класичний *значущий регіон*, тобто стержневий і впливовий, в європейській історії і сучасності, які його сутності й функції? Галичина належить до групи таких значущих регіонів, що формували цивілізаційне обличчя Європи, як Іль-де-Франс і Прованс у Франції, Тоскана і Ломбардія в Італії, Каталонія й Андалузія в Іспанії, Пруссія і Баварія в Німеччині, Силезія в Польщі, Паннонія в Угорщині і т. ін. Це регіони, в яких довготривало (навіть протягом століть) скупчувалися соціальні, культурні, політичні, господарські потуги певних народів, які, своєю чергою, вельми впливали на розвиток цілих країн, а через формування цих країн у потужні держави — на розвиток цілого континенту. Ознаками цих регіонів є географічні контури (не завжди чіткі!), розташованість у якомусь геополітично важливому просторі, зручність для торгівлі й господарки, можливість для розвитку одного або кількох урбаністичних центрів як своєрідних «моторів» загальної динаміки регіону і концентраторів його інтелектуальних та культурних потенцій. Тож такими значущими для Європи, відповідно, стали Париж і Марсель, Флоренція і Мілан, Барселона і Севілья, Данциг і Кенігсберг, Вроцлав (Бреслау) і Будапешт. Львів як найбільший центр історичної Галичини стоїть у цьому ряду.

В епіцентрі регіональної значущості, притягальності і перспективності лежить невидима **енергетика вітальності**, яка зароджується у глибинах певних регіонів. Тобто до кінця неможливо пояснити, чому люди упродовж століть так тягнулися до якогось регіону, виявляли в ньому особливу активність, змагалися за нього, концентрували у ньому свої творчі зусилля. Це те, що звикло називають *містикою історії*. Знаменитий Норман Дейвіс у книзі «Європа. Історія» спробував пояснити, чому саме регіон Іль-де-Франс з Парижем, а не регіон Середньої Рони з центром у Ліоні, став осередком формування країни і її столиці, а не навпаки, бо ж насправді Ліон розташований значно зручніше в усіх аспектах. Та здебільшого цьо-

го пояснити вичерпно неможливо (див. вставку «Ліон» у названій книзі).

Усі регіони Європи діляться на дві основні категорії: **щасливі і нещасливі**. Щасливі — це ті, які свого часу сформувалися під егідою якогось сильного етносу і його войовничої, шляхетної, підприємливої еліти. Деякі з них ми вже назвали. Нещасливі — це ті, в яких не переміг сильний етнос і його еліти. Галичина належить до **напівщасливих**. І з цього у підтексті сміється Я. Грицак. Відповідно, щасливі регіони відігравали особливу роль в історії Європи, як Ль-де-Франс чи Прусія, менше щасливі — меншу, цілком нещасливі — ніяку, хоч і мали потенції для цього. Додатковими важливими факторами піднесення регіонів ставали зручні морські узбережжя, долини великих рік, перехрестя історичних сухопутних шляхів, особливо родючі рівнини чи зручно захищені нагір'я.

Галичина є напівщасливим регіоном у тому сенсі, що в ньому не вдалося надовго створити міцної держави з яскравою войовничою елітою, що він зазнавав потужних ударів від сусідніх агресивних держав, які часами відсікали надовічно значні частини краю, як, скажімо, поляки внаслідок тривалої експансії цілком асимілювали район Верхньої Вісли, частково або повністю долини рік Сян і Західний Буг; що він був зоною, за яку віками геостратегічно змагалися великі імперії (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Росія, Австрія) й об'єктивно прагнули ослабити або обмежити його геополітичне звучання.

Я. Грицак, щоб осмислити феномен Галичини, використав тези європейської слави ученого — Л. Вулфа. Це зручний та ефективний прийом, бо кожен вражений комплексом національної вторинності українець з піететом і побожністю сприйме думки будь-якого науковця-чужинця, лиш би їх красиво подати. Це наперед виграшна позиція для кожного українського автора, особливо якщо він захоче «протягнути» якісь контраверсійні тези.

Ми також використаємо ідеї одного «авторитета», але з української таки інтелектуальної історії, не для «понту», а для повернення логіки національного самоосмислення. Зішлемося у своїй концепції контраргументів на думки нехай і «простого хлопа» із Купнович, що під Самбором, але таки глибокого аналітика та стратегічного ідеолога Степана Томашівського (1870–1931) — історика, культуролога, консервативного політичного мислителя й публіциста, автора багатьох класичних історіографічних праць, зокрема брошури «Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни» (Львів, 1915), в якій дав лаконічну, але глибоку концепцію трактування Галичини як історично значущого регіону. Якщо Л. Вульф (а за ним і Я. Грицак) вважає, що саме Австрія вперше сформувала Галичину, здійснила в провінції «Галіція і Льодомерія» цивілізаційний «прорив», заснувала на Сході Європи «кусок Окциденту», створила «типово німецьку територію» (!?), то український консервативний історик, навпаки, доводив, що Відень ніколи не мав розуміння значення Галичини, належно не розвивав і в геостратегічно та військовому плані не використовував цей край, край, який давав підстави Австрії домінувати в Середній Європі.

Тепер проаналізуємо за виведеними нами критеріями і принципами Галичину цілісно. Вперше вона виходить на кін історії в період між VI і X ст., в добу формування й розселення слов'янських народів. У викладі п. Грицака ця доба цілком відсутня. У цей час територія майбутньої Галичини відома під історично зафіксованою назвою протодержави слов'ян як **Велика Хорватія**. На сьогодні найповніше її історія описана сучасним російським істориком Алексеем Майоровим (кн.: Майоров А. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. — Санкт-Петербург, 2006. — 368 с.; низка статей автора на цю ж тему опублікована українською мовою в різних виданнях). Письмових і археологічних джерел про це утворення дуже мало, тому ми не будемо тут вдаватися до дискусій про характер цієї протодер-

жави, етнічне походження її домінантного племені — хорватів, причини її занепаду. Для нас важливо інше: саме в цей час чітко зафіксовуються географічні й політичні межі галицького регіону: Північне Прикарпаття як його ядро, тобто простір між Верхньою Віслою і Верхнім Дністром, і зони його впливів та експансії — Карпати, Татри, Судети, Закарпаття, Буковина, Волинь, Придунайська рівнина, Північна Трансильванія. Ця протодержава слов'ян, в якій провідною верствою (елітою) були, можливо, сарматського походження хорвати, стала великим цивілізаційним осередком для консолідації слов'янського етносу, його соціального й військового піднесення та експансії в інші регіони: в Трансильванію і на Дунай, на терени сучасної Чехії, в долини Лаби (Ельби) й Одери, де до сьогодні мешкають лужицькі серби, на північ вздовж Західного Бугу, на Білорусь і далі. (До слова, в окремих аспектах мова лужичан дуже подібна до української). Через важкі зіткнення з аварами, потім лехітського походження лендзянами, уграми (мадярами) і печенігами ця протодержава поступово занепадала, можливо, цьому були і внутрішні причини. Велика частина слов'ян — найвідоміші — це серби і хорвати — емігрувала на південь, на Балкани ще у VI–VII ст. У IX ст., коли піднялася на заході Велика Моравія, Карпатська Хорватія значною мірою підпала під її впливи. Звідси й прийшло християнство в Прикарпатську Русь. Так вона отримала кардинальну духовну відмінність від решти Русі.

С. Томашівський уважав, що Карпати історично були своєрідним валом між Західною і Східною Європою, на зразок Піренеїв, тому простір Галичини не був включений у потоки західної цивілізації. Натомість вона була постійно розвернутою до Сходу і в цьому напрямку відіграла величезну роль. Відкритість цього простору з боку Півночі робила його вразливим. Мабуть, тому і належно не зміцнилася Хорватська протодержава, розколовшись на дві великі частини під тиском лехітських (протопольських) племен — власне Велику Хорватію і Білу Хорватію на заході, в басейні Одри і Лаби, а

не навпаки. Це важливе уточнення сьогодні науково розпрацював львівський історик Леонтій Войтович у низці публікацій (див. його праці за пошуком в інтернеті, зокрема монографію «Галич в політичному житті Європи XI–XIV ст.»).

Водночас простір Північного Прикарпаття був «історичними воротами», через які протікала соціальна енергетика різних народів з доісторичних часів: трако-дакійських карпів і сарматських роксоланів та язигів, кельтських боїв і вольків, германських гепідів та астингів, слов'ян-венедів і цілого конгломерату склавинів. Це зумовило антропологічну, етнографічну змішаність, «перехідність» майбутнього українського народу, який увібрав у себе надто різноманітні етно-ментальні впливи.

На думку С. Томашівського, «посідання Галичини дає кожній середньоевропейській державі перевагу над країнами Східної Європи». У цьому сенсі за геополітичною важливістю і драматизмом історії Галичина подібна до таких складних регіонів Європи, як Ломбардія, Бельгія (Брабант), Ельзас, Шльонськ (Силезія), а Перемишль, її центральне місто, «твердиня ... цілої Середньої Європи супроти Сходу», подібний за своїм понадчасовим звучанням до Страсбурга.

Отже, саме *Велика Хорватія у VI–X ст. створила матрицю* майбутнього регіону Галичина. Цілісність цього регіону простежується протягом століть, аж до сьогодні. У його епіцентрі виникли перші значні міста, які згодом стали осередками вже відомих із писемних джерел руських князівств: Перемишль, Звенигород, Тереховля і Галич. Такі міста, як Краків на заході, Белз і Волин на півночі, Буда (Будапешт) і Доброчин (Дебрецен) на півдні були, очевидно, форпостами Хорватської протодержави, які згодом отримали свої внутрішні інтенції для розвитку як значні центри. Свідченням про протяжність держави Велика Хорватія є розселення українських лемків (руснаків) уздовж Карпатських схилів у сучасних Польщі і Словаччині приблизно на 300 км на захід від сучасного українського кордону.

Останнього удару Великій Хорватії завдав войовничий київський князь Володимир, який двома переможними походами у 981 і 992 рр., зафіксованими в літописах, приєднав її значні терени до своєї держави. Так виникла відома з літописів Червона Русь, тобто Південна Русь, якщо дивитися на неї з півночі, з боку нинішнього польського Помор'я, яке було тереном формування русичів (слов'ян) у ще раніший період (відома цивілізація венедів). Однак цивілізаційно, культурно Галичина залишалася дуже важливим регіоном у Київській Русі і великою мірою визначила її *дух та характер*, тобто підтвердила свою місію значущого регіону. Принаймні місто Галич як столиця об'єднаного князівства у XII ст. було другим після Києва за величиною і культурним звучанням (про 10 білокам'яних храмів у ньому говорять літописи!). Саме це місто й передало через свій блиск нову назву цілому регіонові. Його ж назва походить, очевидно, не від грецького слова «сіль» (gals) чи від якоїсь язичницької «галиці» (головні версії), а має в собі той корінь, що й численні топоніми в Європі, наприклад, іспанська провінція Галісія: «gael», тобто «кельт», який вказує, що це поселення було колись форпостом, можливо, торговою факторією, кельтських племен, які проникали в зону Карпат від III ст до н. е., і це підтверджують численні археологічні артефакти в ній.

Як би не обурювалися волиняни, що від XIII ст. князівство, яке заснував волинський князь Роман Великий (бл. 1150–1205), в історіографії чомусь називають Галицько-Волинським, саме така назва відбиває логіку історії. Адже, приєднавши Галичину, князь Роман переніс туди і свою столицю, саме прикарпатський простір став для нього «центром тяжіння», саме Галичина була ядром його держави. Так уважали і його нащадки: князі Данило, Лев, Юрій. Чому? Тому, що та невидима енергетика регіону, про яку ми згадали на початку, діяла, двигтіла. І в цьому полягає містика історії.

Степан Томашівський вважав Галицько-Волинське князівство першою українською державою, державою, в якій склали-

ся ментальні, культурні, духовні, геополітичні, суспільні основи майбутньої України й української нації. Тож стабілізація і піднесення Галичини були в цьому процесі визначальними.

Суть книги Л. Вулфа, на яку посилається Я. Грицак, зводиться до історіософської тези, що Галичини, мовляв, ніколи не існувало, що це випадкове утворення, якийсь уламок Галицько-Волинського князівства, шматок території, який приєднала у XIV ст. до себе Польська корона і назвала «Руською землею» чи «Руським воеводством»; у кінці XVIII ст. Австрія на цьому місці штучно утворила провінцію «Галичина — Володимерія», щоб якось цивілізувати східні території своєї імперії; у XX ст. впливла ідея цілісної Галичини як певний фантом, як данина тому потужному рухові українського національного відродження, який розвинувся в кінці XIX ст. Це логічний погляд ззовні людини, яка *бачить факти, але не відчуває духу історії*. Та такий погляд, на жаль, може деформувати наше національне самоосмислення, прищепити психічний комплекс ущербності, відчуття невмотивованості щодо розуміння історичної ролі нашої нації і країни. Насправді ж було дещо інакше.

Після монголо-татарської навали Галичина, хоч і постраждала страшенно, але відродилася досить швидко. Цілком не випадково її володар — князь Данило — став політичним лідером епохи. Те, що він переніс свою столицю із Галича до Холма, тобто в Південно-Західну Волинь, нічого не говорить: це був стратегічний відхід подалі від ворожого степу. Особлива суспільна енергетика Галичини виявилася тут же в зростанні у XIV ст. нового урбаністичного геостратегічного центру — Львова. Це місто й стало згодом новою столицею краю. У 1331 р. була відновлена Галицька митрополія і Галич знову заявив про свою роль як духовного осердя не тільки руського Прикарпаття, а й всієї України.

Безумовно, що в умовах польського завоювання вага Руської землі, тобто Галичини, впала, почалася асиміляція руських еліт, очевидно, були репресії і масові вбивства русинів з боку польської влади, про що ми довідуємося лише

дотично з історичних джерел. Та попри те, саме Руська земля, невелика розмірами, дала тоді велетенський поштовх для переселенців у Придніпров'я, в степову зону України; значення Львова з кожним десятиліттям посилювалося, незважаючи на провінційність краю в Польській державі. Це, на думку, С. Томашівського, підтверджувало особливу соціальну «наелектризованість» Галичини, попри удари історії робило її стратегічно важливим регіоном. Про це можна прочитати й у класичній праці І. Крип'якевича «Львівська Русь в першій половині XVI ст.»

Цілком незауваженим в історії Галичини залишився у викладі п. Грицака період межі XVI–XVII ст., коли власне Галичина відіграла надважливу роль в бутті всієї України. Тут спочатку під впливом Заходу розквітла латиномовна ренесансна поезія й публіцистична література (назвемо хіба імена Юрія Котермака-Дрогобича (бл. 1494), Павла Русина з Кросна (1517), Георгія Тичинського-Рутенця (1586), Григорія Чуй-Русина із Самбора (бл. 1573) та ін.), вершинним виквітом якої є постать Станіслава Оріховського-Роксолана з Перемишля (1566) — автора історіософських трактатів, філософа, оратора, письменника, який своїми багатьма ідеями випередив час (про об'єднання Європи, про монарха-філософа, потребу демократії та ін.). Тут зародився унікальний феномен братств, які розворушили Україну до національного відродження перед загрозою польсько-католицького наступу, і саме Львівське братство було серцем й мозком цього драматичного і важливого процесу. Тут народилася і визріла ціла плеяда активних культурників, перших мовознавців, завзятих церковних полемістів: Стефан і Лаврентій Зизанії, Тарасій Земка, Памва Беринда, Іван Вишенський, Єлисей Плетенецький, Ісаєя Копинський, Іов Борецький, Захарія Копистинський, Касіян Сакович та ін. Євген Маланюк так узагальнив про цю добу: «... Козацька Доба — така багата і така чудесна (бо то було майже чудо нашої історії) — в дійсності не спала на нашу землю, як duesexmachina, а таки мала перед собою довгий «інкубаційний

період». Лабораторією Козацької Доби була західна половина нашої «еліпси» — ґрунт Галицько-Волинської держави, Остріг і Львів, а Галичина — найголовніше, бо то вона видала галерею фундаторів нашого Бароко» (есе «Львів і Галичина»).

Другою вершиною тієї доби стала постать Петра Конашевича-Сагайдачного, уродженця галицьких Кульчиць (Самбірщина), як видатного політика, військового стратега, організатора системного національного опору українства. Це був новий тип політика: освіченого, дисциплінованого, з широкими планами. Внесок Галичини, а він тоді відбувався на всіх рівнях національної культури — від організації друкарень до розвитку піснеспіву, — був просто колосальним, таким, що ставив найважливіші основи в національну будівлю. Це підтверджує нашу історіософську тезу про *духовну енергетику* регіону, який таїть в собі значимість особливого.

У межах Речі Посполитої Львів як місто-акумулятор галицької енергетики був достатньо великим і значущим, вважався *центральним* на східних кресах цієї імперії. Так виявилася *соціальна закономірність* особливої ролі Галичини. Гадаємо, цілком не випадково в польській національній свідомості розвинулося навіть не розуміння, а відчуття (тобто на рівні інстинкту) Галичини і Львова як чогось особливо важливого, навіть сакрального для польської національної ідеї. І це теж закономірно: в геополітичному вимірі саме володіння Північним Прикарпаттям давало підстави претендувати на домінування в Середній і Східній Європі, до чого Польща завжди прагнула.

Я. Грицак представляє акт приєднання Галичини до Австрійської імперії у 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі як випадковість. У цьому є доля правди: австрійські еліти, монархія у XVIII ст. були вже суттєво отруєні пацифізмом, і тому Пруссія так підштовхувала Відень до захоплення Галичини. Однак на рівні військових еліт, і про це можна прочитати навіть у загальних підручниках з історії Австрії, було усвідомлення потреби захоплення Північного Прикарпаття як

стратегічного геополітичного плацдарму. Тому генерал А. Га-дік (до речі, словак за національністю) всупереч волі уряду, на свій розсуд здійснив марш-кидок аж до Волині. Так згодом почалася асиміляція Галичиною південних районів Волині (сьогодні це кілька північних районів Львівської і Тернопільської областей).

Чомусь у культового ліберального автора не знайшов належного осмислення феномен Галичини періоду національного відродження кінця XIX–початку XX ст., коли край став «П'ємонт України». Натомість п. Грицак багато говорить про роль Австрії у моделюванні Львова як стратегічного східно-європейського міста, посилюючи цим «австрійський міф», який вже добре десятиліття «розкручує» групка галицьких ліберальних інтелектуалів. Ми ж лише зауважимо таке: 1) нове зростання Львова у XIX ст. йшло від **органічного наростання** енергетики регіону, а не за віденською вказівкою; попри всі зовнішні політичні й бюрократичні утиски регіональної польської влади, яка, справді, своїм бездарним господарюванням спричинила занепад краю, знамениту *ņdzegalicyjske* (галицьку бідність), перетворила його на один із найвідсталіших на континенті, Львів ставав великим **модерним** містом; 2) від середини XIX ст., попри відсталість і бідність краю, галицькі українці виявили стільки завзяття, громадянської дисципліни, ідеалізму та практицизму, що зуміли створити один з найпоказовіших і найуспішніших феноменів національного відродження, коли за кілька десятиліть украї бідна, неосвічена, соціально пририта нація на порівняно невеликому географічному просторі зуміла перетворитися на **модерне національне суспільство** перед 1-ю Світовою війною й австрійська адміністрація цілком не грала в цьому визначальної ролі. Проте, що Відень був радше гальмом для Галичини, а не стратегічним «командним пунктом», дуже добре написав ще І. Франко, який, гадаємо, знав справу ліпше, ніж п. Грицак, при всій повазі до нього як до історика. Зацікавлених закликаємо прочитати дві книги економічних праць І. Франка 44-го тому з його

50-томника, в яких австрійське правління показано як бездарне і фальшиве. Щодо «австрійського міфу», то зазначимо, що він потрібен галицьким лібералам для того, аби цим затемнювати вагу наступного періоду в історії Галичини — міжвоєнного, який пройшов під знаком націоналізму. Тому й фальшують. Тому так наполегливо роздмухують тему пограниччя Галичини, її культурної строкатості (це є і в Я. Грицака), видаючи бажане за дійсне. Так, у Галичині змішалися різні культури і народи, але суттю її завжди було творити якусь потужну **національну та цивілізаційну інтенцію**. Спочатку вона творила сильну інтенцію русинськості (в XIV ст.), заклавши основи української нації, потім стимулювала процеси національного відродження (XVI–XVII ст.) і повторила це в XIX ст., а паралельно дуже прислужилася для зміцнення польської національної свідомості. Інакше кажучи, природою Галичини є творити **етно-духовні ядра**, а не клаптикові форми розпаду і гниття, які так захоплюють нашого автора і його однодумців. Прикладом цього може бути Унійна Церква, яка саме в Галичині стала не просто окремою Церквою, а програмною концепцією з моделювання нової **національної ідеї**.

С. Томашівський наголошував, що Російська імперія ще від початку XIX ст. геополітичним інстинктом збагнула стратегічну роль Галичини, і тому постійно змагала до того, аби приєднати її до себе. Найбільше вона ненавиділа в Галичині українську національну ідею, тому вибудовувала плани цілковитої асиміляції регіону, які, проте, виявилися марними. Навпаки, тут вона від 1914 р. наштовхнулася на внутрішню геостратегічну інтенцію Галичини — **глибинне бажання впливати на простір зі сходу**, тобто на випрацьовану тут програму українізації Наддніпрянщини. І це стало, додамо, найдраматичнішим конфліктом для імперії, якщо врахуємо масовість і завзяття галицьких репресій, виселень і безмежно героїчної боротьби ОУН-УПА в наступний період.

Я. Грицак, посилаючись на сучасного німецького історика і публіциста К. Бахмана, говорить, що саме Галичина,

геополітичне змагання за неї, стали справжньою причиною початку 1-ї Світової війни, але чомусь не згадує, що вже давно про це аргументовано написав саме С. Томашівський, а ще раніше — інший галицький історик і його світоглядний побратим — Іван Кревецький (1883–1940) — у книжці «Галичина і Росія» (Львів, 1913). Що це? Недогляд чи зумисне затемнювання ваги поглядів людей, які тобі чужі за ідеологічними засадами?

Ще один період з історії Галичини, який п. Грицак майже відмовляється аналізувати, — міжвоєнна доба. Це логічно для людини, яка нещодавно сама про себе сказала в телеєфірі «Еспресо», що в її душі «рок-н-рол назавжди ще в юності переміг Бандеру». Традиційно українські ліберали говорять про цю добу як про «затемнення», як про наступ «дрімучого націоналізму» та «клерикалізму». За їхніми світоглядними переконаннями, нічого доброго ні національний волюнтаризм та героїка, ні посилення ролі Церкви і релігії не можуть дати суспільству. Однак у цій великій темі годилося б хоч згадати про кілька дуже значущих феноменів. Передусім, це створення у 1930-і рр. масової, вельми **якісної, активної галицької інтелігенції**. Це розростання і зміцнення галицьких **провінційних міст**, невеличких, із населенням 10–30 тис., які стали визначальним соціальним простором для формування підпілля УВО і потім ОУН, які, своєю чергою, перевернули самосвідомість мешканців краю і витворили моральну та ідейну основу для героїки УПА. Особливо яскравими культурними і громадянськими феноменами були тоді Перемишль, Самбір, Стрий, Бережани, Коломия. Це перетворення УГКЦ на **модерну церкву** — зі своєю оригінальною богословською думкою, якісними пресовими органами, добре підготовленими кадрами священства, органічно зв'язаною із якнайширшими суспільними масами, до найглибших глибин провінції. Це тодішня чудова, поліфонічна, **самобутня галицька література**, загалом культура, які видали сотні небуденних талантів, спадщину яких до сьогодні галичани не можуть всю зібрати і про-

інтерпретувати. Фактично в міжвоєнну добу Галичина запропонувала *свою особливу модель* національної культури, свою модель національної самоорганізації. На жаль, усе це на 90 % було знищено в страшних руйнівних подіях Другої світової війни і після неї (для галичан війна, що почалася у 1939 р., закінчилася реально тільки десь у 1950 р.).

Щоб применшити роль Галичини, п. Грицак навіщось вдався до неправди, твердячи, що нібито в радянські часи такої назви регіону «Галичина» не існувало, а замість неї тільки використовували поняття «Західна Україна». Так, значною мірою «Західна Україна» перекривала «Галичину», але не цілком. У цьому можна легко переконатися, взявши радянські підручники з історії і фахові видання. З цієї тези випливає фальшиве твердження, що нібито назва «Галичина» відродилася тільки в часи перебудови в СРСР, у 1987 р. Як редактор молодіжної рухівської газети «Молода Галичина» на Дрогобиччині, яка так називалася ще до появи відомої львівської газети «Молода Галичина», можу засвідчити, що тоді для нас, молодих активістів, не було жодної проблеми самоідентифікувати себе як галичан, назва газети впливала сама собою, можлива «Молода Західна Україна» не уявлялася ніяк. У шановного історика це стає подібним на вигадування «драматичної проблеми» на порожньому місці, дещо смішна спроба створити видимість «складних інтелектуальних пошуків» і «прихованих сенсів».

Я. Грицак описує як якесь диво те, що Галичина від 1990 р. голосувала не так, як решта України, і тягнула всю країну до державницької позиції і свідомості, формувала новий націоналізм. Це нібито вперше висвітлило окремішність і значущість Галичини, яку помітили навіть за кордоном. Але ж хіба раніше, і в кінці XIX ст., і в міжвоєнну добу, українці не усвідомлювали значення Галичини? Гадаємо, що усвідомлювали і про це свідчать своєю аналітикою часописи тих часів, з якими сьогодні легко ознайомитися. Є низка концептуальних праць тогочасних авторів, в яких проаналізовано значення і специфіку Галичини набагато глибше, ніж у Я. Грицака (пра-

ці М. Грушевського, І. Кревецького, М. Лозинського, В. Щурата, М. Возняка, К. Левицького, С. Рудницького та ін.). Навіщо цей порожній новітній міф? У цій темі, на нашу думку, радше вартує осмислювати проблему, чому Галичина не стала провідним регіоном у незалежній Україні, а не навпаки. Бо впливи Галичини йдуть, і то вельми потужні, але вона не визначає **стратегій** української політики, **стилістики** української культури, **концепцій** українських інформаційних потоків.

У своїй критичній статті ми не назвали жодного факту, якого б міг не знати шановний професор історії. Очевидно, що сенс нашої дискусії в іншому: ліберальні середовища України постійно пробують витворити таке уявлення про минуле й сучасне нації та держави, щоб розмити, скаламутити відчуття й візію **національної сили, національної сконсолідованості, національної унікальності**, тому постійно вкидують в інформаційний простір різноманітні фальшиві трактування, підходи і факти, щоб дезорієнтувати сучасника; і п. Грицак як, справді, талановитий, активний, «писучий» автор є знаковим у цьому інтелектуальному процесі. Об'єктивно зараз Галичина стає центром тяжіння для України через описані вище причини, і тому ліберальні середовища так активізувалися у «галицькому напрямку», так заповзялися скаламутити сутність націотворчих процесів у регіоні. Тому ось вже кілька років виникають різноманітні нібито прогалицькі проекти (на зразок інтернет-сайту «Збруч»), які насправді мають іншу мету: відволікати від правдивих традицій, від героїки і націоцентризму, штучно нав'язувати філософію мультикультуралізму та космополітизму (це, скажімо, вип'ячування австрійських і єврейських елементів у культурі Галичини або теза п. Грицака із критикованого виступу, що Львів йому «нагадує Сараєво» через свою багатокультурність т. ін.). Тому виникають фейкові політичні партії на зразок «Самопомочі», яка існує тільки в інформаційно-віртуальному просторі, не маючи реального опертя в соціумі, а тепер ось Галицької української партії — такого собі поліпа на драглистому тілі «Самопомо-

чі», — метою яких є профанувати ідею Галичини, підмінювати її ліберальною літепністю і нав'язливим космополітизмом. Над цим вперто працюють і відомі галицькі літератори-«постмодерністи», що успішно хаотизують і розкладають галицьке суспільство в душі «демінутивного» неолібералізму, як Ю. Андрухович, В. Неборак, Ю. Іздрик, Т. Прохасько та ін. Її ідейна та інтелектуальна активність Ярослава Грицака лежить у цьому ж річищі. Тож і запропонований ним виступ в УКУ став лише черговою спробою закаламутити воду галицької самоідентифікації, а не аналітичним проривом у цій темі.

Сутність Галичини лежить не лише у тому, що вона є генератором гігантських націотворчих процесів в Україні (це самозрозуміло), не лише в тому, що вона є уламком Окциденту на православному Сході Європи (це очевидно), а в тому, що вона концентрує у собі *пасіонарні сенси, енергетику духовного, інтелектуального, естетичного змістів*, яка постійно витворює в ній особливу експансивність значущого регіону, регіону, що видозмінює *цивілізаційний простір* навколо себе, випромінює із себе флюїди творчості і цілеспрямованості. Тільки в Галичині міг народитися такий світло-піднесений ідеалізм, як у С. Оріховського, така пишно-експресивна мова, як у І. Вишенського, така драматично-нервова і водночас велична у своїй думі поезія, як у І. Франка. Тільки в Галичині могла вилонитися ідея «колективного Гонта», ідея національної правди-мсти, яку вичаровував у «Великому льоху» Т. Шевченко і яку реалізували командир УПА Роман Шухевич і його воїни.

Галичина завжди *перетворювала* Україну, видозмінювала її *екзистенційні форми*. Тому Галичини не може бути «забагато» в Україні, тому її впливи не треба обмежувати, як того прагнуть всі українофоби й кінчені малороси і скаженіють у цьому. Усі негаразди сучасної України якраз ідуть від того, що Галичина через ослабленість своїх еліт після терору 1940–1950-х рр. не може набути фази експансивності. Тому панами ситуації в країні стали наразі малороси як *новий клас*, зі свої-

ми вкраденими мільйонами, своєю постсоветською ментальністю і культурою, зі своїми «цінностями» пахана і холюя.

Усі перелічені нами явища, які зароджувалися в Галичині і які зберігали свою тривалість часом і століття, і в XIV, і в XVI, і в XIX, і в XX ст. кардинально видозмінювали всю Україну й українську національну свідомість, напоювали їх політичною та ідейною силами, накресливали перед ними духовні й культурно-естетичні перспективи і цим творили з України те, чим вона стала як глобальний геокультурний фактор континентального значення: **цивілізаційною альтернативою** до візантійсько-ординської Московії, яка упродовж цих століть зі свого боку підіймалася загрозою над всією Східною Європою. Так, Галичина історично доводила свою сутність як все-таки **значущого регіону всеєвропейської ваги**. Цей край був напівщасливим тому, що в ньому об'єктивно не зміг сформуватися центр могутньої держави, а сам він не раз переживав великі катастрофи і стагнації. І в цьому тремтить трагізм його історії.

ЯК ПОЧИНАЛОСЯ ГАЛИЦЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ?

Зазвичай коли відповідають на поставлене в заголовку питання, то називають альманах «Русалка Дністрова» та ім'я Маркіяна Шашкевича, від яких у кінці 1830-х рр. і почалася ера національного піднесення українства в Галичині. Така відповідь є правильною лише частково, оскільки процес національного самоусвідомлення й культурної самоорганізації галицьких українців був складнішим і почався значно раніше. Цьогоріч виповнюється якраз 205 років від появи у 1815 р. першого українськомовного «Катехизму» для парафіяльних шкіл Галичини авторства Івана Могильницького — першого нашого фахового мовознавця модерної доби. Тож спробуймо зламати усталений стереотип про національне відродження, який викривлює наше бачення фактів і логіки цього процесу.

Початки українського відродження були пов'язані передусім із переходом галицьких земель під владу Австрії у 1772 р., через що австрійська еліта, щоб запобігти польському національному рухові, дуже емотивному й активному, змушена була підтримати національні рухи малих народів, зокрема й українського, як противагу до польського домінування в регіоні. Подібно, як у Хорватії, Відень обережно підтримував хорватське відродження на противагу пануванню сильних та експансивних мадярів. Тож австрійська адміністрація подбала про те, щоб русини (за тодішньою термінологією) Галичини отримали основні організаційні умови для формування своєї ідентичності. Насамперед повні права як самостійна структура отримала українська Греко-Католицька Церква (саме так вона почала відтоді називатися), оформлена в окрему митрополію; декретом 1774 р. імператриці Марії-Терезії в

Галичині була утворена мережа початкових шкіл, в яких використовувалася староукраїнська мова; у 1775 р. у Відні при церкві Св. Варвари було відкрито греко-католицьку семінарію для русинів (т.зв. Барбареум), що дало змогу систематично виховувати кадри національної священницької інтелігенції; в 1784 р. у Львові була відкрита Генеральна семінарія, яка частково перебрала на себе функції Барбареуму; у 1887 р. при Львівському університеті відкрито Studium Ruthenum — інститут вищого типу, який мав університетську програму, і все навчання в ньому велося «словенороською мовою». Ці реформи і створені структури стали основою для початкового процесу націотворення, попри потужний опір польських верств, які загалом домінували в краю. Поступово середовище Греко-Католицької Церкви, яка перед тим упродовж століття зазнавала всеохопної полонізації, почало перетворюватися на організаційний бастион з виховання патріотичної інтелігенції.

Після 1790 р., коли помер імператор-реформатор Йосиф II, вже за Леопольда II і Франца I, польські панівні кола, які мали сильне лобі при віденському дворі, перейшли в наступ і домоглися закриття Studium Ruthenum і переведення більшості шкіл на польську мову навчання, зуміли загалом пригальмувати український культурницький рух.

Другою фазою русинського національного піднесення стала діяльність групи церковних культурників, в основному зосереджених у Перемишлі, який був духовним та культурним центром двох найзахідніших українських земель — Надсяння і Західної Бойківщини. Саме в цьому регіоні на межі XVIII–XIX ст. народилися з десятків визначних діячів-культурників, які *йрозгорнули повноцінне національне відродження в Галичині, створили стабільні організаційні та ідейні основи для формування української самосвідомості*. Важливим фактором при цьому стало те, що галичани часто навчалися у Відні або мали якісь зв'язки із цим тодішнім головним центром слов'янського відродження, адже тут працювали майже всі світила чеського, словенського, хорватського, сербського

відродження, знамениті будителі, там виходили книжки і часописи, які ширили ідеї національної самосвідомості. Тож галичани-уніати стали першими провідниками ідей слов'янського відродження в Україні. Зокрема вони мали безпосередні зв'язки із Й. Добровським і В. Копітаром, фундаторами слов'янської філології. Цей факт був, зрозуміло, невігідним для атеїстичної радянської науки, і тому всіляко замовчувався, але чомусь ця незграбність трактування перекочувала й до теперішніх українських підручників, в яких дуже мало можна знайти відомостей про роль галичан у розгортанні культурного діалогу зі слов'янським світом.

Першою постаттю свідомого ідеолога національного відродження можемо вважати *Модеста (Михайла, Мелетія) Гриневецького* (1758–1823), який народився у с. Літовисько (Західна Бойківщина, нині — прикордонна Польща), — бо-

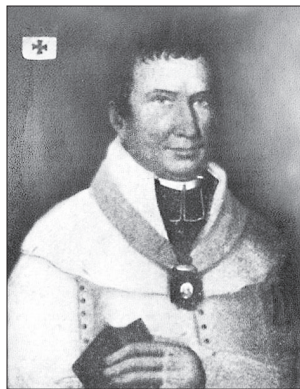
Модест Гриневецький

гослова, філософа, історика, архівіста, ректора і професора Львівського університету. Він навчався у початкових школах Самбора і Добромиля, закінчив Замостьську академію; викладав у василіанських школах Дрогобича і Лаврова. Згодом студіював у Віденському і Львівському університетах. Автор праці «Філософське обґрунтування фізики» (1781). Викладав догматику і латинську мову у Львівському університеті, був прокуратором чину отців-василіян. Написав першу наукову книжку старо-

українською мовою «Догматика» (1791), уклав для Чернівецького єпископату «План систематичних богословських студій» (1816). Зав'язав перші стосунки із діячами слов'янського відродження. Був відомий як палеограф і архівіст в європейських наукових колах.

На початку XIX ст. Перемишль за участі кількох провідників Греко-Католицької Церкви став центром національного відродження в Галичині. Тут у 1816 р. започаткувався Перемишльський культурно-освітній гурток, ініціаторами якого виступили о. Іван Могильницький, єпископ Іван Снігурський, митрополит Михайло Левицький. Офіційно він називався «Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письма просвіти і культури серед вірних». У місті розвинулися систематичне українське книгодрукування, шкільництво, мовознавчі ініціативи. Далі подамо в іменах здобутки головних перемишльських діячів відродження і цим увиразнимо картину націотворчого процесу.

Іван Могильницький (1778–1831) — один із лідерів культурно-просвітнього гуртка в Перемишлі, церковний діяч і філолог. Народився в с. Улюч (Надсяння). Був парохом у с. Дроздовичі (Старосамбірщина), референт із питань шкільництва Перемишльської єпархії, засновник великої кількості шкіл (бл. 400); видав у Буді катехизм «Наука християнська в справі звичного катехизму для парафіяльних дітей», який став першою масовою книжкою українською мовою; автор «Букваря славено-руського язика» (1816), який витримав п'ять видань; виступав за навчання народною мовою; написав «Правила школьнії» (1817), «Науку християнську» (1817), «Катехизис малий» (1817). Перший ректор і організатор

Іван Могильницький

дяко-вчительського інституту в Перемишлі, який тривалий час формував кадри Церкви. Автор «Граматики язика славено-руського» (1823) і «Відомості о руськім язичі» (1829), які стали першими маніфестами утвердження і захисту української мови в Галичині. «Відомість о руськім язичі» перевидавалася чотири рази, її передрукував у «Записках о Малой Руси»

(1856) П. Куліш як найкращу філологічну студію про самостійність української мови.

Іван Снігурський (1784–1847) — церковний діяч, меценат і філантроп. Народився у Берестянах (Самбірщина, Західна Бойківщина). Закінчив Самбірську гімназію, студював у

Іван Снігурський

Львівському і Віденському університетах. Доктор богослов'я. У 1817 р. став деканом богословського факультету у Віденському університеті. Зав'язав стосунки із діячами слов'янського відродження, зокрема із В. Копітаром — одним із лідерів цього руху. Налагодив його систематичні контакти з тогочасними молодими галицькими філологами й істориками, які розгорнули культурно-національний рух у Галичині, — І. Могильницьким, І. Лаврівським, Й. Левицьким, Й. Лозинським, Д. Зубрицьким. У 1818–1847 рр. був перемишльським єпископом, за якого й була розбудована мережа для національно-культурної формації греко-католицьких священників. Заснував єпархіальну друкарню (1829), в якій вийшли перші масові українські книжки в Галичині.

Іван Лаврівський (1773–1846) — педагог, різнобічний вчений: професор логіки, етики, метафізики, історії церкви, богослов'я. Народився у с. Терка (Надсяння). Закінчив Перемишльську гімназію і Львівський університет. Викладав українську мову у Львівській духовній семінарії, був її ректором. Від 1820 р. жив у Перемишлі. Займався історичними студіями, зокрема популяризував польською мовою історичні пам'ятки України. Написав підручник

Іван Лаврівський

із української мови «Бесідослов» (1832). Доводив самостійність української мови щодо польської і російської. Видав «Буквар» для українських шкіл (1838). Як філолог, справив визначальний вплив на інших тогочасних мовознавців Галичини. Його наукові праці польською мовою знайшли визнання серед перших славістів Європи (С. Б. Лінде, З. Доленга-Ходаковський, В. Копітар, О. Востоков, П. Кеппен).

Йосиф Левицький (1801–1860) — педагог, священник, письменник, перекладач, мовознавець та історик. Народився у с. Баранчичі поблизу Самбора. Закінчив Перемишльську гімназію, студіював у Львівському і Віденському університетах. Долучився до діяльності церковних просвітників у Перемишлі: від 1832 р., викладав церковнослов'янську мову в тутешньому богословському ліцеї. Протягом майже 1844–1860 рр. був парохом у селах Грушів і Нагуевичі на Дрогобиччині. У 1834 р. видав німецькомовну «Граматику руської або малоруської мови». У спеціальних офіційних довідках, донесеннях, статтях доводив окремішність української мови. Часто використовував матеріали з архівів, щоб показати давність писемних традицій в Україні. Виступав за ведення метричних церковних книг народною (українською) мовою. Його літературна творчість хоч і малоестетична (писав дещо онародненою церковнослов'янщиною), але доволі різна і кількісна, тобто Й. Левицькому першому в Галичині вдалося стати відомим автором. Крім того, він постійно виступав як публіцист у польськомовній і німецькомовній пресі. Був першим регулярним галицьким перекладачем: перекладав твори А. Міцкевича, Ю. Немцевича, Й. В. Гете і Ф. Шиллера. У 1839 р. переклав «Слово о полку Ігоревім». Активно боровся проти ідеї запровадження латиниці в українське письмо (1834). У 1843 р. написав два «Листи з приводу руського письменства в Галичи-

Йосиф Левицький

ні», тобто виступив першим галицьким літературним критиком та оглядачем. Друкувався в авторитетному ляйпцизькому славістичному журналі «Щорічники із слов'янської літератури, мистецтва і науки». У 1848 р. захоплено підтримав «Весну народів», організував представництво Головної руської ради в Дрогобичі, палко виступив на мітингу з промовою про потребу запровадження української мови в краю. Його граматика була перевидана ще два рази — у 1849 і 1850 рр. Планував видання регулярного збірника «Бібліотека бесід духовних».

Йосиф Лозинський (1807–1889) — філолог, фольклорист. Народився під Перемишлем у с. Вірко Велике. Закінчив гімназію в рідному місті, студіював у Львівському університеті. Був парафіяльним священником у різних селах Галичини, Яворівським деканом (з 1850 р.). Подією стала його фольклорна збірка «Руське весіле» (1835), яку можна вважати вирішальним маніфестом українськості в краю.

Йосиф Лозинський

Вів ґрунтовні мовознавчі студії, синтезувавши науковий досвід провідних філологів Європи. Впроваджував ідеї чеських будителів. Через тиск цензури свою граматику української мови, написану у 1820-і рр. польською, видрукував лише у 1846 р. Зразком для нього була граматична теорія видатного славіста В. Копітара. Став переконаним прихильником фонетичного правопису, що тоді було явищем революційним у Галичині. Великою мірою підготував основу для діяльності «Руської Трійці». Виступив у 1834 р. за впровадження латиниці в українське письмо, але не з позицій полонізатора, як це йому приписували, а з позицій модернізатора: мав свідомість обмеженості того культурного світу, який базувався на кирилиці (Росія, Сербія, Болгарія), в орієнтації на латиницю бачив запоруку подолання мертвої церковнослов'янщини. Під впливом критики (І. Лаврівський,

Й. Левицький, М. Шашкевич) відмовився від проєкту латинізації правопису. Виступав як публіцист, у т.ч. на теми народного господарства. Активно боровся з галицьким москвофільством у 1850–1860-і рр., коли воно повсюдно наступало.

Михайло Мінчакевич (1808–1879) — громадський діяч і революціонер. Народився у с. Бережниця Вижня на Сяночинні в сім'ї священника. Закінчив Самбірську гімназію, студіював у Львівському університеті. Увібрав ідеї національного відродження. Писав вірші патріотичного змісту. Згодом захопився політикою, увійшов до революційного польсько-українського підпілля — організації «Союз друзів народу», яка підпорядковувалася Товариству польських карбонаріїв. Це була вельми радикальна суспільна течія з ідеями республіканізму, повалення монархії через збройне повстання, звільнення селян, цілковитої рівноправності осіб і станів. Збереглися відомості, що М. Мінчакевич виступав проти польських уніфікаторських поглядів на українську Галичину, обстоював рівноправність народів. У 1838 р. був заарештований після розкриття конспірації, тортурований і ув'язнений на три роки. Його життя — приклад революційно-бойовитої, волюнтаристської свідомості в галицькому русинському середовищі, що загалом було рідкістю для нього.

Василь Подолінський (1815–1864) — політичний діяч і теоретик. Народився у с. Біличі на Бойківщині (Старосамбірський р-н). Вчився у гімназіях Перемишля і Львова, у Львівському університеті. Формувався як свідомий патріот під впливом ідей «перемишльського відродження». Ще студентом увійшов до підпільного «Союзу синів Вітчизни», потім був членом його філії — «Молодої Сарматії» (1840). Захоплювався ідеями слов'янського відродження. Деякий час перебував у Лаврівському монастирі чину Василя Великого. Тут він надзви-

Василь Подолінський

чайно поглибив свої знання в монастирській бібліотеці. У 1848 р. під час «Весни народів» В. Подолинський спостеріг шовінізм польських політичних середовищ, зокрема революційної Центральної Ради Народової. Це стимулювало його до полеміки в пресі. Так з'явилося знамените «Слово перестороги» (1848) — перший чіткий і послідовний політологічний маніфест української самостійності. Брошура була написана польською мовою, і В. Подолинський спробував видати її в Сяноку. Польськомовність обумовлювалася тим, що в той час у Галичині не було українськомовної пресової мережі, видавництв, і до того ж твір великою мірою був зверненням саме до поляків, полемікою проти польських шовіністичних і неправдивих поглядів на український народ і українське питання в історії і сучасності. Автор стояв на виразних демократичних позиціях, за логікою історії і політології пояснював неодмінність становлення української держави.

Цікаво, що В. Подолинський аналізував становище суспільно-політичних сил у Галичині, виділяв серед них чотири течії: 1) українсько-самостійницьку; 2) польсько-українську (т. зв. «Руський Собор»), яка йшла на певну співпрацю з боку поляків із українцями-русинами; 3) австрійсько-українську, яка надіялася на ліберальні реформи в Австрійській імперії і добро українцям від них; 4) російсько-українську, москвофілів, які сподівалися на добро від Росії. Він ставив український рух у контекст всеслов'янських процесів національного визволення, явно симпатизував прогресивним ідеям Слов'янського з'їзду у Празі, який щойно відбувся у червні 1848 р. Відтак у В. Подолинського визрівала концепція Слов'янської федерації у центрі Європи із незалежною Руссю-Україною як рівноправною нацією-державою.

Хоча брошура «Слово перестороги» так і не вийшла друком, її ідеї були відомі в середовищі верхів Унійної Церкви. Це підтверджує брошура іншого бойківського священника-патріота І. Терлецького «Слово русина до всіх братів слов'янського племені про справи слов'янські», яка вийшла в Парижі 1849 р. і повторювала головні положення В. Подолинського.

Отже, *на порівняно невеликому терені української землі діяла група патріотів, які зуміли розбудити в галицькому суспільстві повний процес національно-культурного відродження.*

Як видно з цього короткого огляду, на порівняно невеликому терені української землі між верхнім Дністром і Besкидами з центром у Перемишлі в 1-й половині XIX ст. народилися і діяли група патріотів, які зуміли розбудити в галицькому суспільстві повний процес **національно-культурного відродження**. Попри важкі умови існування в оточенні польського шовінізму, байдужості й настороженості австрійської бюрократичної системи, загальної апатії малоосвіченого і позбавленого героїчних світовідчуттів галицького суспільства першим будителям вдалося здійснити таке:

- переконати верхівку Греко-Католицької Церкви в потребі патріотичної діяльності і розвитку освіти на основі народної мови;

- започаткувати книгодрукування, хоч і ще не чистою народною, але українською мовою;

- закласти міцні основи в початки і розвиток мовознавчої науки, творення українських граматик, що забезпечило суттєве націозбереження в умовах тиску зовнішньої асиміляції і бездержавності;

- зав'язати інтелектуально-культурні стосунки з лідерами слов'янського відродження в Європі, що, по-перше, принесло нові і якісніші струмені в українську культурну самосвідомість, а по-друге, вивело вперше українську ідеологію в нові часи на міжнародний рівень — інші слов'яни дізналися про український народ як цілком відмінний і суверенний;

- розгорнути якісну полеміку в пресі і науці з польськими середовищами, які традиційно зневажали і намагалися не помічати український етнос, через це українське питання вперше після козацької доби виринуло перед польською політикою і стало фактором її видозмін, аж до систематичної появи різних форм польсько-українського діалогу;

– у цьому колі вперше з'явилася ідея вивчення фольклору як середовища національної душі (зб. Й. Лозинського «Руське весіле»);

– галицькі українці (М. Мінчакевич, В. Подолинський та ін.) долучилися до підпільного революційного руху, що засвідчило схильність до бойовитості в їхньому характері, пристрасного відчуття істини, бо саме уміння організуватися до політичної боротьби є вирішальним фактором у життєдіяльності кожного народу; на Наддніпрянській Україні українці почали брати участь у революційних рухах лише в 2-й половині XIX ст.;

– культурно-суспільний рух перемишльського середовища підготував основу в Галичині для політичних подій періоду «Весни народів» 1848 р., він мобілізував головну дієву в тодішніх умовах верству — священство;

– у колі будителів уперше визріло українське політологічне мислення (брошура В. Подолинського «Слово перестороги») з ідеєю самостійності України, і цим вони випередили політичне мислення українців інших регіонів, хоча й не зуміли перевести це в системний політичний рух;

– у середовищі «перемишлян» визріла загальна стратегія, якою галичани в основному керувалися до 1914 р.: лояльності до австрійської влади через те, що перевага поляків у краю була очевидною; балансування на змаганнях цих двох домінуючих сил із метою поступового формування нації в умовах стабільності й відносних свобод та прав і нагромадження власних сил для повноцінного виходу на історичну арену;

– вказавши на освіту як на вирішальний чинник при зростанні нації, перемишльські будителі розгорнули серед галичан широкий рух за престижність освіти, рух до **великого міста**, до Львова як найбільшого урбаністичного центру Галичини, міста із європейським звучанням за своїми параметрами культури і політичної ваги, міста, в основному колонізованого, в якому українці складали близько 20 % маргінального переважно населення;

– багатьма ідеями «перемишльське відродження» випереджало народовський рух 1860-х рр. (скажімо, ідеєю самостійності, рівнем філологічної освіти та ін.), і хоча його процеси були заглушені великою мірою перемогою москвофілів у 1850-і рр., воно визначило головні суспільно-політичні тенденції в Галичині до кінця XIX ст., заклавши перші камені національної свідомості серед галичан;

– прийнято вважати, що національне відродження в Галичині почалося від діяльності «Руської Трійці» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), однак наведені факти доводять, що діяльність «Трійці» була тільки продовженням процесів, які йшли від Перемишля.

Зрозуміло, «перемишляни» допустилися й окремих промахів, їхні дії і плани мали свої вади, через що вони й, власне, залишилися ніби в тіні в просторі національної і культурної свідомості, а це такі:

– «перемишляни» не відважилися звернутися до живої народної мови у своїй творчості, користуючись в основному галицькою версією староукраїнської, подібної до церковнослов'янської, мови;

– вони занадто уповали на різні форми лоялізму і легалізму щодо австрійської влади і цим залишили русинський рух на рівні соціальної і політичної повільності;

– серед них не виявилося бодай одного яскравого письменника, який би емоційно усимволізував національні зусилля до свободи.

Головний висновок нашої публіцистичної студії такий: задля історичної справедливості в українську історичну і політологічну науку, загалом в гуманітаристику, конче потрібно ввести поняття «перемишльське відродження» на означення початкового процесу національного відродження в Галичині. Такий ракурс бачення і послідовність осмислення історичних явищ допоможе зрозуміти логіку націотворчого процесу в Галичині і загалом в Україні, посприє повнішому сприйняттю минулого, допоможе точніше розставити акценти в ньому.

ГАЛИЦЬКЕ ПІДГІР'Я: НЕВИЗНАНИЙ РЕГІОН І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

В Україні історично склалися десятки регіонів, по-українськи — країв, які мають виразні географічні, етнографічні, культурно-ментальні, соціальні ознаки. Хоча умови тривалого перебування нашої країни під владою чужих імперій об'єктивно не сприяли витворенню окремих регіонів із яскравими характеристиками, як це було в більшості країн Європи. На жаль, у сучасних українців немає глибокого усвідомлення про сутності історичних країв, регіональні особливості не враховувалися й проєктантами нового адміністративно-територіального поділу України. Натомість регіональний устрій кожної країни сприяє органічному, гармонійному, прагматичнішому її розвитку. Наприклад, Франція, без сумніву, досвідчена держава, після двох століть поділу на департаменти, що були створені під час Революції кінця XVIII ст. з метою зламати «застарілі» регіональні традиції, чомусь повернулася до ідеї відродження давніх провінцій з їхніми культурно-ментальними особливостями. Виявилося, що історично визначені регіони *продуктивніше, ефективніше, вмотивованіше* можуть включатися в процеси соціального, технологічного, інформаційно-телекомунікаційного, економічного розвитку, ритміку яких задає Європейський Союз.

Першим теоретиком регіоналістського розвитку Європи був визначний швейцарський мислитель XX ст. Дені де Ружмон (1906–1985), автор знакових праць «Кохання і західна культура» (укр. перекл.: Львів: Літопис, 2000), «Європа у грі», «Шанс Європи», «Відкритий лист до європейців» (укр. перекл.: Львів: Літопис, 1998), «Швейцарія, або Історія щасливого народу» та ін. Він переконував, що регіони є

своєрідними «запобіжниками» проти диктатури сильної влади і державного централізму, оскільки ментально налаштовують людину на збереження своїх *прадавніх традицій* і відстоювання їх перед уніфікаторською політикою центральної влади; вони беруть *органічну культуру*, протилежну до масовістської та вульгарної культури великих міст; вони виховують у людині *почуття власної гідності*, вчать любити все *рідне*, з любов'ю ставитися до *природи* як осереддя всього *прекрасного і гармонійного*. Мудрець доводив, що на регіональному рівні людям легше згуртуватися заради певної високої мети, між окремими регіонами можуть встановлюватися ефективніші зв'язки, аніж між державами, цілі яких залежать від інтересів централістської бюрократії. Зразком ідеально сформованої держави він уважав Швейцарію, найдемократичнішу і найгармонійнішу країну Європи, яка плекала ідеали регіоналізму ще від Середньовіччя. У такій країні, щоб упровадити якусь ініціативу, людям не потрібно пробиватися крізь загани бюрократизму в столиці, а вартує зосередитися лише на узгодженні зусиль у краю і пропонувати свої ідеї розвитку на національному рівні.

Саме ці ідеї Д. де Ружмона та його однодумців лягли в основу розвитку Європейського Союзу після Другої світової війни. Зараз вони є тим дивовижним стимулом, який рухає більшістю суспільно-політичних, господарських, культурних, управлінських успіхів цього політичного об'єднання. Тож ми спробуємо пороздумувати на цю тему на прикладі одного малоувиразненого галицького регіону.

Галицьке Підгір'я належить до «загублених» країв України, оскільки його зрідка виділяють в номенклатурі українських регіонів. Прийнято говорити щодо Галичини про Гуцульщину, Бойківщину, Лемківщину, Західне Поділля, Опілля, Надсяння, Холмщину, меншою мірою про Розточчя й Побужжя, але цілком зрідка — про Галицьке Підгір'я. На це склалися свої історичні й культурні причини, однак, що Галицьке Підгір'я має свій колорит і своє суспільне звучання — про це промовляють

об'єктивні факти. Це ми й спробуємо довести на основі наукових положень.

Галицьке Підгір'я, або просто Підгір'я, визначається як простір між Карпатами і Дністром. Цей субрегіон (так його визначати коректніше, бо він не має чітких меж) охоплює територію від ріки Сян на заході до рік Лімниця і Бистриця Солотвинська на сході, або від міста Перемишль (нині Польща) до міста Калущ. В етнографічному плані він є перехідною зоною між Бойківщиною й Опіллям. Нинішній адміністративно-територіальний поділ України об'єктивно розділив Велике Галицьке Підгір'я на *дві територіальні частини*, які розташовані у Львівській обл., в її південній зоні, і в Івано-Франківській обл., в її західній зоні. Відповідно, простір Галицького Підгір'я у Львівській обл. формують Самбірський, Старосамбірський, Дрогобицький, Стрийський і частково Мостиський, Жидачівський, Миколаївський райони, тобто ті їхні терени, що розташовані на правому березі Дністра. На Івано-Франківщині — це Долинський, Рожнятівський і більша частина Калуського району.

За новим адміністративним поділом — це Самбірський, Дрогобицький і Стрийський райони на Львівщині та Калуський район на Івано-Франківщині. Об'єктивно за радянський період під впливом різних соціальних та культурних факторів відбулося розрізнення між теренами у цих двох областях, тому вирізнялися *Західне і Східне Галицьке Підгір'я*. Так традиційно склалося, що Східне Підгір'я називають Прикарпаттям (ця назва дещо недоречно поширилася навіть на всю Івано-Франківську обл.). Ми будемо в основному говорити про Західне Підгір'я як чіткіше виокремлену зону у Південній Львівщині.

Географічні й етнографічні особливості Галицького Підгір'я ґрунтовно описані й теоретично осмислені в студіях сучасного відомого етнографа Михайла Глушка (Львівський національний університет імені Івана Франка) [Див.: Глушко М. Підгір'я — окрема етнографічна одиниця України // Вісник

Львівського університету. Серія історична. 2013. Випуск 48. С. 299–318 та ін. публікації]. Науковець доводить, що Підгір'я не має чітко визначених, виразних етнографічних ознак, воно окреслюється лише в географічному плані як простір у горбистій місцевості між Карпатами і Дністром. Етнографічно й діалектно воно визначається впливами бойківської, надсянської й опільської народних стихій, це своєрідна *перехідна зона* між ними.

Історично Галицьке Підгір'я належало спочатку до Перемишльського князівства (X–XI ст.), частково до Звенигородського князівства. Із постановом об'єднаного Галицького князівства у XII ст. його землі увійшли до цього нового адміністративного утворення, яке об'єднало весь прикарпатський простір. Теробовльське і Белзьке князівства охоплювали землі Західного Поділля і Південну Волинь, відповідно, і були певною антитезою до Галицького князівства в політичному й соціальному аспектах, хоча й геополітично взаємодіяли з ним.

У час панування Польського королівства й Речі Посполитої на західноукраїнських землях Галицьке Підгір'я було ядром спочатку Руської землі, згодом Руського воеводства, адміністративним центром яких став Львів, а духовним — Галич. Після першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. землі субрегіону увійшли до автономного краю — «Королівства Галіція і Лодомерія», який невдовзі послужив основою для формування нової української національної ідентичності на західноукраїнських землях, став українським «Ремонтом».

У кінці XIX ст. вперше етнографічні, соціальні, географічні, культурні й ментальні особливості субрегіону Галицьке Підгір'я були описані й частково вивчені Іваном Франком. Примітно, що великий письменник не тільки науково вивчав цей край, а й спробував у своїх художніх творах надати йому символічного звучання, виділяючи його як окремих географічний і культурний простір національного буття, простір, у якому сформувалося своє унікальне українське світовідчут-

тя. Зрештою, він сам уважав себе підгорянином-бойком, і тому глибоко відчував підгірсько-галицьку ментальність.

У поезіях «Підгір'я взимі», «На Підгір'ї села невеселі...», «Привіт», «На пастівнику», «Бубнище», «Ранок на пастівнику» тощо І. Франко зображує край, в якому він народився і виріс, доволі сумним, бідним, сповненим соціальних і класових контрастів. Самі типи підгорян змальовані з великою симпатією, болем і співчуттям. Водночас автор захоплюється підгірською неймовірно буйною, красивою природою, її ландшафтами.

Наприклад, ось як експресивно, з акцентами на неповторність, описує І. Франко підгірський ландшафт у повісті «Воаconstriktor»: «Губичі — досить велике село, розложене вздовж річки Тисмениці, на половині дороги між Бориславом і Дрогобичем. На північ від села піднімається високо догори споховаста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять у другу високу площу, на котрій шумно пишається невеличкий чотирикутний, самий дубовий лісок Тептюж. Само село розсілося на низькій долині, широкій на яких тисячу кроків, що тягнеться від бориславського Підгір'я геть-геть доли Тисменицею аж до Колодруб, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначається тою властивою підгірським сторонам красотою, котрій рівної не подиблеш деінде. Не побачиш тут ані острих шпилів височенних Бескидів, ані голих, пошарпаних скал татрянських, ані стрімких вимулистих урвищ задністряньських гір. Тут краєвид у дивній гармонії показує вам чаруючу привабливість і різnorodність гірської околиці, і розгонисту ширину та однастайність околиць подільських. Мила, не велична і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій, риси все круглі, лагідні, гармонійні, ріки невеличкі, прудкі, чисті, повітря здорове, як у горах, але без тої гірської різкості, котра іноді стає прикрою, — а при тім усім широкий вид на далекі, легко хвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та людських осель, розкинутих то рядами, тоживописними група-

ми, то пестрою шахівницею...» [4, с. 120]. Так, ми бачимо маюнок майже ідеального пейзажу, від якого віє понадчасовою глибиною й довершеною красою.

В оповіданні «Під оборогом» І. Франко з любов'ю називає свій рідний край «благодатним Підгір'ям», а в оповіданні «Ріпник» — «зеленим Підгір'ям». Дуже цікаво зображене Підгір'я в оповіданнях циклу «Борислав», романах «Борислав сміється», «Не спитавши броду», «Перехресні стежки», п'єсі «Украдене щастя», повісті «Великий шум», новелах «Батьківщина» і «Сойчине крило» тощо, де воно виступає краєм, в якому відбуваються великі духовно-культурні й соціальні зіткнення, тривають уперті процеси формування нової нації. Зауважимо, що названі твори — це знакові твори у спадщині письменника, етапні. З цього видно, що він, переносючи дії своїх творів в Галицьке Підгір'я, виділяв цей край як особливий, сповнений природної краси, гармонії, суспільної значущості через свої багатства й господарські можливості, його мешканці несуть у собі якусь моральну енергетику й силу, такий, що в ньому відбуваються якісь всенаціонально значущі події і суспільно-культурні тенденції. (Аналіз цих творів під таким кутом зору вимагає окремої студії, тут залишимо лише наукову проблему).

У статті «Етнографічна виставка у Тернополі» І. Франко так пише про Підгір'я: «Паралельно до гірського пасма, заселеного бойками, там, де гори переходять у лагідні пагорби, бачимо *тип підгірський*, також визначний і різке відмінний від гірського — це переважно рільники, охочі до ремесла й промислу, працюють в багатьох місцях як гірники, на фабриках, тартаках, солеварних жупах, рухливі й прогресуючі з ходою часу, індивідуалісти в родинному житті, люблять передусім простоту, міцність і чистоту в усьому своєму вбранні, начинні, знаряддях...

Ще менше можна сподіватися належного відображення (на етнографічній виставці — О. Б.) третього з наддністрянських типів — так званих *доляків*, що живуть у заболочених і під-

мокликх долинах Верхнього Дністра та його приток від Самбора до Журавна. Цей тип флегматичний, обважнілий, повністю відданий рільництву, менш схильний до промислів і освіти. Довгий, до самої землі, одяг, звичайно полотняний або з білого сукна, тісні й менш охайні від підгірських хати. Типова для гір і Підгір'я господарча будівля — оборіг — тут поступово зникає, його місце займають стіжки й скирти» [3, с. 473]. Зауважимо, що «доляками» І. Франко називав, очевидно, ополян, але ніколи не вживав цього терміна, який в його час ще не був у широкому мовно-науковому вжитку.

В іншій статті І. Франко дає ось такий етнопсихологічний «етюд»: «... Не між бойками і гуцулами панує взаємна нехоть і відраза; вона властива є жителям Підгір'я і долів до гірняків — зарівно бойків, як і гуцулів.

... На Підгір'ї, а не між гуцулами, постали й пісні та оповідання сатиричні про бойків, в тім числі й ті, котрі приводить д. Охримович і котрі звісні вже були зі збірки Головацького... Пісні сі звісні на всім Підгір'ї...» [5, с. 411].

Отже, з цих етнографічних описів І. Франка ми чітко бачимо, що він виділяв Підгір'я як окремий регіон, бачив його своєрідність, розрізняв три типи етнографічні в підгірському просторі: **бойків, підгорян і доляків (ополян)**. У статті він наголошував, що цей регіон вивчений недостатньо і потребує більше наукової уваги.

І. Франко написав окрему студію «Людові вірування на Підгір'ю», вміщену до 5-го тому «Етнографічного збірника» (Львів, 1898), в якій уважно аналізував звичаї народу. В цьому ж збірнику була вміщена стаття Ф. Колесси під такою ж назвою «Людові вірування на Підгір'ю», в якій той розглядав звичаї с. Ходовичі на Стрийщині.

У міжвоєнну добу топонім «Підгір'я» широко увійшов у свідомість мешканців краю. Цим словом часто почали називати, передусім у Стрию, Дрогобичі, Самборі, Перемишлі, різні культурологічні організації, комерційні товариства, спортивні організації тощо. Наприклад, у стрію ще в 1910 р.

виходив часопис «Підгірська рада», який був пов'язаний із статтю знаменитого місцевого політичного та громадського діяча Євгена олесницького. Це засвідчило, що поняття «Підгір'я» і «підгоряни» вкорінилися в ідентичність галичан.

У 1939 р., коли західноукраїнські землі перейшли під владу СРСР, західні терени Галицького Підгір'я стали основою для нової Дрогобицької обл., яка з перервою на період Світової війни проіснувала до 1959 р. Власне, тоді особливо чітко виділилися соціальні й культурні параметри субрегіону. Зросло значення міста Дрогобич, який став вагомим промисловим і культурним центром Західної України, а в кінці 1950-х в ньому розвинувся великий педагогічний інститут (тепер — університет). Натомість після ліквідації Дрогобицької обл. ці особливості Галицького Підгір'я почали відходити на другий план, стиратися.

Галицьке Підгір'я на Львівщині — це в основному історичний простір давнього *Перемишльського князівства* (X–XI ст.), яке відіграло виняткову роль у формуванні політичної історії Давньої Русі, у плеканні специфічної галицької української національної ідентичності. Зараз м. Перемишль перебуває в адміністративних межах республіки Польща, однак як духовний символ, колишній потужний культурний центр, як ідейно-політична твердиня українства це місто продовжує зберігати величезне значення для сучасної української самосвідомості, двигіти в почуттєвості нації.

Тепер ми дещо конкретизуємо й розгорнемо наші думки щодо оригінальності та значущості регіону.

У період існування Перемишльського князівства, а потім, від 1154 р., об'єданого Галицького князівства, просторова лінія між Верхнім Сяном і Середнім Дністром, або між Перемишлем і Галичем, була *опорною* функціонуванні цих політичних утворень на західних українських землях. Цей простір, очевидно, за своїм природним і соціальним потенціалом (відсутність великих родючих рівнин і розвинутої інфраструктури великих господарств та значних міст) постуপався сусідній

Волині. Однак через свою наближеність до кордонів із Угорською і Польською коронами, розташування на перетині торговельних шляхів, через наявність Карпатського простору, в якому традиційно вирощувалося багато різноманітної худоби (насамперед овець, кіз, волів) як важливого ресурсу в умовах екстенсивного господарювання доби Середньовіччя, Підгір'я було *стратегічно важливою зоною розвитку князівства*. Гадаємо, раптове піднесення Галича у XI ст. поряд зі столичними Перемишлем, Звенигородом і Тереховом, було закономірним виявом потужної *соціальної енергетики* Підгір'я.

Бурхливий період об'єднаної Галицько-Волинської держави-імперії у 1199–1389 рр. дещо маргіналізував роль Підгір'я з кількох причин: постійні загрози з боку Угорського королівства, яке домагалось галицької корони, жорстокі війни князів із боярською опозицією, яка часами гуртувалася у суттєву фронду до центральної влади, більша доступність галицьких земель для монголо-татарських нападів тощо. Це засвідчив факт перенесення князем Данилом Галицьким столиці на північ, на Волинь, до міста Холм. Та й загалом важливішими містами для цієї держави стали по-новому розбудовані Володимир, Белз, Львів, який виник майже на межі між Волинню і Галичиною. У цьому згодом виявилася велика перевага цього молодого міста, як *міста-посередника* між регіонами, ширше — між цивілізаціями.

Наступний історичний етап — перебування галицьких земель у складі Польщі, а потім — у складі об'єднаної Речі Посполитої (1389–1772) — несподівано повернув більше значення цьому краю. Тут розквітла поряд із Перемишлем група міст: Кросно, Сянок, Добромиль, Самбір, Дрогобич, Стрий; мегаполісом за тодішніми мірками став Львів, що сумарно підняло *урбаністичну вагу* всього Руського воеводства — нової адміністративної одиниці польського королівства, яке простягалось від Побужжя на півночі до Покуття на півдні. Цей край належав до найнаселеніших, найрозвинутіших у польській державі. Його значення постійно зростало через

наближеність до великого і багатого простору Поділля й Наддніпрянщини, куди в цей час масово починають мігрувати галичани (див. дослідження історика С. Томашівського). За кількістю представників у польському сеймі Руська земля була на чільному місці, тобто це був цілком не маргінес, польська влада усвідомлювала вагу краю. (Загалом це та тема історична, яка потребує кардинального переосмислення)

В умовах нової держави, яка дуже швидко **окциденталізувалася** (приймала норми і стиль життя розвинутішого Заходу), Підгір'я отримало новий поштовх до розвитку, оскільки виявилось на одному з історичних шляхів постійного доходу ідей і торговельних потоків із Заходу. Цей шлях означувався столичним Краковом як особливим містом цивілізаційного звучання, вельми значущою тоді Силезією з центром у місті Бреслау (Вроцлаві), особливо розвинутої як центральна земля Священної Римської імперії, Чехією з великим цивілізаційно-урбаністичним центром — м. Прагою, і далі — Саксонією з такими розвинутими містами, як Дрезден і Ляйпциг. Знаменитий галицький історик Степан Томашівський не випадково назвав тодішній Перемишль «Страсбургом» Східної Європи: підгірський Перемишль був тими «цивілізаційними воротами», через які проходили головні західні культурні впливи на Русь, як Страсбург був воротами із Західної Європи до Середньої (Німеччину в західній науці прийнято називати «Середньою Європою»). Тобто ці впливи зароджувалися в завжди активній та відкритій до Заходу Празі, «варилися» в динамічних і значущих німецьких регіонах Саксонія та Силезія, які тривало й глибоко впливали особливо на Південну Польщу, і йшли в східному напрямку через краків до Львова. Власне, цей умовний історичний «коридор» промовляє нам про відвічну цивілізаційну дихотомію польщі як нації і держави: Варшава постійно тяжіла до Балтійського цивілізаційного кола, взаємодіючи через долину Вісли із Помор'ям з центром у Гданську, з Литвою, із традиційно сильною і впливовою Прусією, яка становила ідейно-політичне ядро північногерманської цивіліза-

ції, а через море — із Швецією. Натомість Краків був епіцентром середньоевропейських цивілізаційних інтенцій, взаємодіючи, окрім Саксонії і Чехії, ще й з великим простором історичної Угорщини.

Підтвердженням цих зв'язків Галичини із Середньою Європою є поява багатой ренесансної латиномовної літератури на галицьких землях, зокрема на Підгір'ї, звідки походили основні автори епохи. Тут назвемо лише кілька імен: Григорій Сяноцький (Стременчук) (1406–1472) — філософ-гуманіст, історик, поет, найвідоміший вчений Середньої Європи своєї доби, вихователь дітей магната Яна Тарновського і самого короля Угорщини Матяша Корвіна; Мартин Русин із Журавниці (1422–1455) — визначний математик, астролог, лікар, засновник кафедри астрономії в Ягеллонському університеті; Юрій Котермак-Дрогобич (бл. 1450–1594) — астроном і лікар, автор першої друкованої книги серед вихідців із Русі; поети Павло Русин з Кросна (1470–1517), Григорій Тичинський Рутенець (1510–1591), Григорій Чуй-Русин із Самбора (1523–1573), філософ, літератор і теоретик права Станіслав Оріховський із Перемишля (1513–1566). Ці постаті часто інтегруються в польську культуру і самосвідомість, але зберігають свою етнічну ідентичність. Їх вабить висока культура Заходу, яка тоді переповнює польське королівство, вони розвивають візію великої християнської держави, яка здатна протистояти наступові османів із півдня, жвавий обмін ідеями й інформацією, які починаються з винайденням друкарства, що видозмінює обличчя Середньої Європи. Загалом чисельність вихідців із Русі в західних університетах сягає тоді кількох сотень імен, що промовляє про факт формування цілої *інтелектуальної верхівки* на Україні, яка взялася *перетворювати* свою країну.

Паралельно галицьке боярство брало активну участь у створенні нової польської національної ідеології — республіканізму і федералізму, яка стала одним із найоригінальніших феноменів у Європі тієї доби. Про це свідчать твори Станіслава Оріховського про управління державою, які він

адресує самому королеві. У культурі ця ідеологія виразилася в естетичній концепції *сарматизму* як версії синтезу мистецьких стилів Сходу і Заходу.

Так, поволі витворювалися інтелектуальні, моральні й ментальні умови для постання феномену *подвійної ідентичності* серед галичан, коли русини одночасно почували себе і православними русинами, і громадянами спільної великої держави, майже республіки — Речі Посполитої. Цей феномен подібний до ідеї *британства* серед шотландців того часу, які, прийнявши владу англійців, моделювали собі нову ідентичність британців — громадян об'єднаної держави-імперії, яка стає у такий спосіб синтезування різних етнічних струменів *супердержавою, культурним конгломератом*, який здатен до якісно нових і масштабніших цивілізаційних обертів. Щось подібне було і в Хорватії, де соціальні еліти від XII ст. прийняли угорську ідентичність, зберігши свої старі інституції. В усіх цих випадках інтелектуальні еліти переможених народів шукали форми самозбереження, але не егоїстичного (тільки своїх маєтностей), а *інституційно-культурного*. Тоді надто вже сильно відчувалася перевага польської культури (що ми часто не беремо до уваги, оцінюючи ці історичні події), як і культур англійської та угорської у шотландському та хорватському випадках, тому галицькі боярські роди й міські еліти спробували через засвоєння *стилістики* цієї якісної культури створити нову *динаміку* для власного соціуму.

Тут ми повинні зламати давні українські стереотипи у погляді й оцінках періоду польського домінування на землях України. Про цю проблему влучно сказав ще глибокий І. Франко, але ми його досі не почули: «Політика Польщі, котра по доконанні політичної унії з Литво-Руссю в Любліні 1569 р. бажала скріпити її ще й унією релігійною, причинилася до розбудження дрімаючих сил руської суспільности для оборони того, що тоді вважалося найвищим, найсвятішим добром — релігії і обряду. Постає багата і повна живого інтересу література полемічна, супроти котрої давніші руські проби полеміки з лати-

нянами, жидами і магометанами являються блідими і несмілими починками. Постання нового літературного язика, невиробленого і макаронічного, та все-таки безмірно ближчого до живої мови люду, ніж давня церковщина, і потреби школи роблять конечними студії над старою мовою церковних книг; постають граматики і словарі, укладені почасті після візантійських, а почасті після латинських взірців (Смотрицький черпав із Доната!). Постають нові роди літератури: силабічні вірші, ритмічні і римовані пісні церковні на взір латинської гімнології і протестантських пісень, далі — релігійні драми, містерії і шкільні драми на духовні, а то й на національно-політичні сюжети, переплетені веселими інтермедіями. Охота до читання, до естетичних зворушень шириться між усіма верствами народу, і тій охоті вдовольняють численні повісті, легенди, апокрифи, апологи, новели, романи і фацеції, що ширяться в рукописах, вдячно принімані зарівно з Заходу, як і зі Сходу, від полудневих слов'ян» [6, с. 42].

І. Франко осмислює кінець XVI ст. в українській історії як період *Виклику* для України, за пізнішою історіософською формулою англійським мислителя А. Дж. Тойнбі в його теорії чергування Викликів і Відповідей як головних стимулів світової історії [1, с. 70–88]. Католицизм, польська великодержавницька зверхність, нова міська культура, протестантські релігійні течії, латиномовна культура, гуманізм — були велетенськими викликами для української людини XVI ст., яка перед тим, останні два століття мінімум, звикла була жити у доволі закритому, спокійному в інтелектуальному сенсі, традиційно-патріархальному світі квазівізантійщини. Ця людина мала мінімальні науково-реалістичні уявлення про зовнішній світ і природу, не мала виробленої елементарної громадянської свідомості, не вмiла сприймати багаті й різноманітні естетичні форми, не дуже розуміла, що таке етнічна солідарність і нетерпимість, слабко орієнтувалася в богословських теоріях, які вже давно, принаймні від XI ст., бриніли в західноєвропейській церковній свідомості, не розуміла глибших сенсів релі-

гійних бунтів доби Реформації XVI ст. Тепер же, в умовах гігантської новопосталої Речі Посполитої, держави, що простягалася від Балтики до Молдови, від Смоленська до заглибин у чеські й німецькі землі, українська людина раптово побачила навколо себе це вирування нових ідей, настроїв, художніх уподобань, стилів поведінки і це викликало в ній закономірне бажання якось утвердитися у своїй власній **гідності й неповторності**, якось відповісти на цей наступ, у чомусь зухвалий і руйнівний для неї. Тому сталося духове, емоційне і творче піднесення в українському народі, яке спочатку вилилося в завзяту і яскраву полемічну літературу, а згодом дало багату культуру бароко.

І справді, вже невдовзі саме в Галичині, особливо в Галицькому Підгір'ї формується нова генерація національних працівників, вибухає духовно-культурне відродження із ідеєю відновлення православної традиції, пробудження власних старих культурних та літературних ідей і стилів. Так з'являються такі потужні постаті нової України, як брати **Стефан і Лаврентій Зизанії, Памво Беринда**, які започатковують нове богослов'я й українську філологію, **Іван Вишенський, Юрій Рогатинець, Захарія Копистенський**, які відкривають фазу богословської полеміки з католиками і роблять перші національні акценти, **Ісає Копинський, Єлисей Плетенецький, Гаврило Дорофіївич, Тарасій Земка, Йов Борецький**, які розбудовують церковні структури, організують визначні видання, формують нове культурне й політичне мислення. Майже всі вони переїжджають до Києва і створюють там основи для розвою високої української барокової культури, великою мірою користаючи із тих інтелектуально-мистецьких набутоків, які вже двигтіли в галицькій культурі в ренесансну добу. Тож теза С. Томашівського про Перемишль як «Страсбург Східної Європи» була показовою. Він же узагальнював: «Галичина з її давньою історичною традицією відіграла передову ролю, даючи всім іншим землям ідейний напрям і доставляючи ряд визначних полководців, політиків і письменників» [2, с. 32].

Вершиною громадянського й національного визрівання Галичини можна вважати появу такої величної постаті, як гетьман *Петро Конашевич-Сагайдачний*, який на початку XVII ст. подав приклад державного мужа і полководця, національного стратега й організатора. Цей уродженець Галицького Підгір'я своїми діями фактично відкриває нову добу в історії України в плані формування її нової еліти — *козацької шляхти*, яка надалі стане головним чинником української політики. Галичани продовжували до кінця цього століття масово переселятися на схід, у Придніпров'я, зміцнюючи національний простір (про це свідчать тисячі галицьких імен і прізвищ в документах епохи), останньою його визначною постаттю стає єпископ Львівський і Галицький Йосиф Шумлянський (1644–1708), який народився на Підгір'ї (с. Витвиця нині Долинського району Івано-Франківської обл.).

І третій історичний етап, в якому виявилася особлива роль українського Галицького Підгір'я — *австрійська доба* (1772–1918). Окрім відомих тем про те, що Австрія принесла на західноукраїнські землі початки політичної свідомості, юридичний захист прав українців-русинів, конституціоналізм, якісні школи й університет, через що поволі почала формуватися українська національна інтелігенція, спочатку священнича, а згодом і світська, вартує додати таке. Завдяки приєднанню до простору Австрійської імперії Західна Україна, а власне Закарпаття, Галичина й Південна Волинь, увійшла в *середньо-європейську цивілізацію*. Це означало, що вона поволі почала звільнятися від візантійських цивілізаційних стереотипів свідомості й ментальності, які століттями плекали інертність національно-культурних процесів, та вбирати в себе нові інтенції: *громадянську* свідомість, новий *урбанізм*, синтез *західних культурних* віянь. Саме через австрійське культурне посередництво сюди прийшли ідеї *слов'янського відродження*, невдовзі галичани встановили через віденський *Barbareum* (інститут для священників різних націй) прямі контакти із лідерами панславізму — Й. Добровським, В. Копітаром, К. За-

пом, П. Шафариком, Я. Колларом, Ф. Палацьким та ін. В Галичині, подібно до Чехії, розвинулася своя культурно-політична теорія **австрославізму** (фактично центральноєвропейства), яка означала ідейну й суспільну орієнтацію на геополітичну місію, культурно-освітні вартощі, цивілізаційну роль Австрії як стратегічно важливої держави Середньої Європи, яка може гарантувати цьому макрорегіонові стабільність і поступ.

Результати австрійського позитивного впливу виявилися доволі швидко. Саме в регіоні Галицького Підгір'я народилися й сформувалися два визначні культурники, які першими застосували староукраїнську мову в науці і письменстві: це Модест (Михайло) Гриневецький (1756–1823) — богослов, догматик, архівіст, історик, ректор Львівського університету, який народився в с. Літовиська на Бойківщині, освіту здобув у Перемишлі, викладав у василіанських школах Дрогобича й Лаврова, був ректором Львівського університету, став відомим бібліофілом, автор першої книги українською мовою «Догматика» (1791); та Лука Данькевич (1791–1867) — поет і байкар, автор публіцистичних статей у першій галицькій пресі 1840–1850-х рр., який народився в с. Орява (Бойківщина), вчився у Стрию і Львові, церковний організатор.

Надалі центром національного відродження в Галичині стає головне місто Підгір'я — Перемишль, де під орудою тамтешнього єпископа Івана Снігурського, який перед тим був деканом богословського факультету у Віденському університеті і там «заразився» ідеями слов'янського відродження, розвивається церковне культурно-освітнє товариство, т.зв. Перемишльський гурток. Саме тут були засновані перші народні школи з українською мовою навчання, дяко-регентська школа, написані перші книжки народною мовою з ідеєю національного відродження авторства Івана Могильницького — «Катезизис», «Грамматика» і «Буквар». Усі відомі діячі цього гуртка були уродженцями Галицького Підгір'я: Іван Могильницький (1778–1831), народився в с. Улюч біля Перемишля, автор, крім названих книг, етапної мовознавчої розвідки

«Відомість о руськім язичі», яка стала першою академічною студією, що утверджувала самостійність української мови; Іван Снігурський (1784–1847), народився в с. Берестяни (Самбірський р-н), Іван Лаврівський (1773–1846), професор логіки, етики, метафізики, історії Церкви, богослов'я; народився в с. Терка (Надсяння), Йосиф Левицький (1801–1860), педагог, письменник, мовознавець (теж автор «Граматики»), історик, перший вагомий перекладач у Галичині з німецької і польської мов; народився в с. Баранчичі (Самбірщина), Йосиф Лозинський (1807–1889), мовознавець і фольклорист, автор знаменитої етнографічної збірки «Руськое весіле» (1835), яка стала першим маніфестом галицького фольклоризму в дусі романтизму, народився в с. Вірко Велике під Перемишлем. Загалом в Перемишльському гуртку діяли понад десяток культурників.

З цим краєм пов'язане життя й діяльність громадського діяча, першого галицького учасника підпільного революційного руху Михайла Мінчакевича (1808–1879), який народився в с. Бережниця Вижня на Сяноччині, та життя і творчість Василя Подолинського (1815–1864), який народився в с. Біличі на Старосамбірщині, також учасника революційного демократичного руху, автора першої праці із ідеєю самостійності України «Пересторога» (1848), яка була написана польською мовою.

Друга половина XIX ст. — це також історичний період, який дає змогу увиразнити значення Галицького Підгір'я у становленні модерної української культури й суспільності. У цей час ще два міста цього регіону поряд з Перемишлем — Самбір і Стрий — перетворюються на значущі урбаністичні центри з формування української ідентичності, у них здобувають гімназійну освіту й організують свою громадсько-культурну діяльність десятки представників нової української інтелігенції. На початку XX ст. до них приєднується і Дрогобич, соціально стимульований нафтовою лихоманкою Борислава і його капіталами. Дві великі постаті української культури, генетич-

но пов'язані з Галицьким Підгір'ям, стають символами нової доби — **Іван Франко** (1856–1916) та **Андрій Чайковський** (1857–1929), які, відповідно, визрівали в Дрогобичі і Самборі. Їхній вклад у формування модерної української культури й національної ідентичності важко переоцінити. Якщо згадаємо, що й найбільший галицький письменник наступного покоління — **Богдан Лепкий** (1872–1942) — мав коріння в Підгір'ї, в с. Літиня (Дрогобицький район), де й до сьогодні прізвище «Лепкий» зустрічається як унікальне на всю Україну, то збагнемо той духовний поштовх, який дало всій Україні Галицьке Підгір'я.

Зрозуміло, що ми не випускаємо з уваги значення для національно-культурного відродження в Галичині двох інших потужних галицьких «географічних трикутників» — **Теребовля–Бережани–Тернопіль** та **Коломия–Снятин–Станіславів**, де сформувалися видатні постаті народовського руху 2-ї половини XIX ст., від Володимира Навроцького до Юліана Романчука, від Олександра Барвінського до Євгена Олесницького, від Костя Левицького до Кирила Трильовського, від Мелітона Бучинського до Дмитра Вітовського. Однак бачимо чітку лінію підгірського **піонерського активізму**, який творив **вирішальні нурти** в історії українства.

У час інтенсивного національного відродження 1890–1930-х рр. Галицьке Підгір'я відіграло особливу роль у формуванні феномену Галичини як «Галицького П'ємонту»: тут народилися сотні визначних діячів національної справи, культурників і громадських активістів; Перемишльська, Самбірська та Стрийська гімназії особливо успішно формують кадри нової української інтелігенції, свою роль відіграють пресові видання регіону, принаймні Перемишль до 1930-х рр. залишався вагомим культурним містом Галичини. Для увиразнення картини лише ескізно наведемо кілька імен.

Так, народилися у **Перемишлі** або формувалися і діяли в ньому такі українські патріоти: композитор **Михайло Вербицький** (1815–1870) — композитор, автор музики до на-

ціонального славня, зачинатель національної музики; **Анатоль Вахнянин** (1841–1908) — провідний народовець, композитор, педагог і журналіст; організатор товариства «Січ» у Відні (1867), співзасновник і перший голова «Просвіти», перший редактор журналу «Правда» (1867–1870), співредактор щоденної газети «Діло» (1880–1882), засновник хорових товариств «Торбан» і «Боян», співзасновник першої політичної організації в Галичині «Народна Рада» (1885), депутат Віденського парламенту (1894–1900), засновник у Львові Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка (1903); автор першої галицької опери «Купало» (1870), інших класичних творів; **Степан Федак** (1861–1936) — громадський діяч, адвокат, політик, філантроп; міністр уряду ЗУНР в 1918 р.; засновник «Кружка правників» (1881) — першого об'єднання юристів Галичини, журналу «Часопись правника» (1890); у 1899 р. — один зі співзасновників Української національно-демократичної партії; член-засновник Товариства «Дністер» (від 1909 р. — директор), співорганізатор «Центробанку», Ревізійного Союзу Українських Кооперативів, Земельного Банку, банків «Карпатії» і «Українська Щадниця», віцепрезидент Крайового Банку; **Омелян Терлецький** (1873–1958) — визначний історик, педагог і громадський діяч, дійсний член НТШ, автор новаторських історіософських концепцій в дусі державництва; **Степан Рудницький** (1877–1937) — видатний український географ, картограф і етнограф, академік ВУАН; основоположник фізичної, політичної і військової географії; член НТШ, автор десятків томів праць з різних ділянок географії, геополітики, етнографії тощо (зараз видані 5 томів вибраного); **Іван Брик** (1879–1947) — філолог-славист, культуролог, літературознавець, багатолітній голова «Просвіти» у Львові, член НТШ; **Ярослав Пастернак** (1892–1969) — видатний археолог, дослідник старого Галича; **Костянтин Чехович** (1896–1987) — філолог-славист, критик, філософ та ідеолог християнського консерватизму, член НТШ, редактор філологічного журналу «Слово»; **Микола Гнатишак** (1902–1940) — відомий теоре-

тик та історик літератури, критик і культуролог релігійного напрямку.

У **Самборі** народилися або з ним були пов'язані: **Юліан Лаврівський** (1819–1873) — один з перших лідерів галицьких народовців, політик і культурник, у 1848 р. член «Руського Собору» і «Собору Руських Учених»; був головою «Просвіти» у 1870–1873 рр.; **Омелян Бачинський** (1833–1907) — видатний актор, засновник і директор театру «Руська Бесіда» у Львові (1964); посприяв розвитку театрального мистецтва в Галичині як режисер, актор-педагог, антрепренер; **Теофіл Бережницький** (1836–1895) — правник і громадський діяч; член управи Народного Дому у Львові, Ставропігійського інституту, член «Народної ради»; **Юрій Кміт** (1872–1946) — письменник, етнограф, публіцист, літературознавець; майстер малої прози, перший досліджував етнографію Бойківщини; **Степан Томашівський** (1875–1930) — визначний історик, творець оригінальних історіософських концепцій, публіцист та ідеолог; голова НТШ у 1913–1914 рр., член Бойової Управи УСС, організатор стрілецького руху, член УНРади ЗУНР у 1918–1919 рр.; радник делегації УНР на Паризькій мирній конференції 1919–1921 рр.; редактор часописів «Літопис політики, письменства та мистецтва», «Політика»; **Іван Филипчак** (1871–1945) — письменник, педагог, публіцист, громадський діяч; співзасновник музею «Бойківщина» у Самборі; очолював товариство «Сільський господар»; системно займався краєзнавством; автор популярних прозових творів: «Княгиня Романова» (1927), «За Сян!» (1928), «Будівничий держави» (1930), «Сила волі» (1930), «За вчительським хлібом» (1932), «Лемко Ділер» (1936), «ДмитроДетько» (1938), «Анна Ярославна» (1939) та ін., які стали зразком успішної масової націотворчої літератури; **Антін Княжинський** (1893–1960) — літературознавець, філософ, психолог, громадський діяч; співзасновник музею «Бойківщина» у Самборі; автор ідеологічної студії «Дух нації»; **Зенон Тарнавський** (1912–1962) — письменник, журналіст і театральний діяч; учасник львівської літературної

групи «Дванадцятка»; у 1942–1944 рр. керівник театру «Веселий Львів» і директор Літературно-мистецького клубу у Львові; тоді ж — співредактор газети «Українські вісті» (Львів).

У **Дрогобичі** народилися або були пов'язані з ним: **Теофіл Грушкевич** (1846–1916) — викладач Дрогобицької гімназії, редактор педагогічного журналу «Учитель», активний учасник народовського руху; **Олександр Борковський** (1841–1921) — перший в Галичині українець на посаді директора гімназії (Дрогобицької), один з лідерів галицьких народовців — організатор і співзасновник «Просвіти» і НТШ, редактор часописів «Зоря», «Батьківщина», «Свобода», «Діло», «Ілюстрованого народного календаря «Просвіти», співзасновник і редактор у перший рік видання «Літературно-наукового вістника» (1897); **Іван Боберський** (1873–1947) — один із засновників українського спорту, педагог і теоретик, політичний і громадський діяч, голова молодіжно-спортивної організації «Сокіл» у 1908–1914 рр., редактор молодіжно-спортивного часопису «Вісті з Запорожжя» (1910–1914); **Володимир Левинський** (1880–1953) — публіцист, філософ, теоретик соціалістичного руху, політик, редактор журналів «Воля», «Земля і воля», газет «Вперед», «Робітник» (всі — Львів), журналу «Дзвін» (Київ), виступав за самостійність українського соціалістичного руху від російського, першим дав розгорнуту критику комуністичного тоталітаризму; **Остап Грицай** (1881–1954) — визначний літературознавець і критик, публіцист і перекладач, письменник і педагог; **Осип Думин** (1893–1945) — учасник стрілецького руху, політик, історик-мемуарист, автор «Історія Легіону УСС» (1938), співавтор «Історії українського війська» (1938) та ін.; **Лука Луців** (1895–1984) — літературний критик і літературознавець, публіцист, громадський діяч, дійсний член НТШ; **Михайло Матчак** (1895–1958) — політичний і культурний діяч, один із чільних засновників УВО, керівник «Український бойовий комітет», який фінансував УВО, **співредактор** газети УВО «Новий час», співробітник першого націоналістично-

го часопису «Заграва» (1923), очолював видавництво «Ізма-
рагд»; загинув від рук НКВД, схоплений у Відні 1947 р.

Зі *Стриєм* пов'язані або народилися й діяли в його окрузі такі постаті: **Микола Устиянович** (1811–1885) — народився у Миколаєві, довго жив Сколівщині; письменник і громадський діяч; учасник «Руської Трійці», засновник «Галицько-Руської матиці» (1848), один з ініціаторів Собору Руських Учених, редактор «Галичо-руського вістника» (1849–1852); **Федір Заревич** (1835–1879) — один з перших народовців у Галичині, редагував журнал «Вечерниці» (1862–1863), газету «Русь» (1867); автор низки оповідань у романтично-сентиментальному стилі, зокрема класичного «Хлопська дитина» про національне пробудження галицьких українців; **Василь Нагірний** (1848–1921) — видатний архітектор, чільний організатор та діяч народовського руху, співініціатор страхового товариства «Дністер», «Народної Гостиниці», «Сокола», «Народної торговлі», «Товариства для розвою руської штуки», товариств робітників «Зоря» і «Сила». Був редактором газети «Батьківщина» (1885–1890); **Олекса Бобикевич** (1865–1902) — громадський діяч, письменник, педагог; активний учасник народовського руху; **Остап Нижанківський** (1863–1919) — видатний композитор, громадський діяч; засновник першого музичного видавництва «Музикальна бібліотека» (1885), активний організатор музичного життя в Галичині (заснував товариство «Боян» у Бережанах, Львові, Стрию тощо); **Олександр Колесса** (1967–1945) — видатний літературознавець, перший український компаративіст (студія «Шевченко і Міцкевич» (1894), мовознавець, фольклорист, поет, дійсний член НТШ; **Філарет Колесса** (1871–1947) — видатний фольклорист, етнограф, композитор, музикознавець і літературознавець; дійсний член НТШ; **Володимир Бірчак** (1881–1952) — письменник, критик, публіцист, політичний діяч; **Іван Мірчук** (1891–1961) — визначний філософ, культуролог, педагог; брав участь у державницьких структурах ЗУНР; перший ректор УВУ в Мюнхені (від 1945 р.). Протягом 1930–1945 рр.

був директором Українського наукового інституту в Берліні, тому написав велику кількість праць німецькою мовою; **Юліан Охримович** (1893–1921) — політичний і громадський діяч; редактор молодіжного стрілецького журналу «Шляхи» (1913–1914); перший галицький політолог; **Євген-Юлій Пеленський** (1908–1956) — літературний критик, бібліограф, культуролог, громадський діяч; член НТШ; редактор журналу «Дажбог» (1932–1934), «Української книги», газети «Краківські вісті» тощо.

Ми обминаємо велику тему — розвиток націоналістичного руху, діяльність ОУН-УПА на західноукраїнських землях — через обмежені рамки нашого дослідження. Зауважимо тільки, що Стрийська округа ОУН в підпіллі 1920–1930-х рр. була найдієвішою і найчисельнішою, охоплюючи велику частину Галицького Підгір'я, з її членства вийшли такі визначні постаті, як Степан Охримович, Зенон Коссака, Дмитро Грицай, Мирослав Тураш, Степан Бандера, Олекса Гасин та ін., чії імена промовляють самі за себе.

Отже, викладений довідковий матеріал дає підстави ствердити, що регіон Галицького Підгір'я у вирішальний період української історії кінця XIX–першої половини XX ст. відіграв особливу роль у становленні модерної української ідентичності і культури, видавши десятки видатних і творчих особистостей, які відчутно вплинули на всеукраїнські культурно-історичні процеси. У цьому умовному «географічному коридорі» між Карпатами і Дністром зароджувалися значущі суспільні тенденції, на яких, наприклад, зміцнилося Галицьке князівство, «заварювалися» оригінальні культурні явища, як ренесансна латиномовна література і культурно-релігійне відродження кінця XVI–початку XVII ст., формувалися виняткові постаті, як Станіслав Оріховський, Памва Беринда, Петро Сагайдачний, Іван Франко, Андрій Чайковський, Степан Федак, Степан Рудницький, Степан Томашівський, Володимир Бірчак, Іван Мірчук, Степан Бандера, які закономірно перебувають у пантеоні національної слави українства.

Саме в Галицькому Підгір'ї поступово визріли п'ять значних міст — Перемишль, Самбір, Стрий, Дрогобич і Борислав, — які стали центрами творення нової української *урбаністичної вітальності й самосвідомості*, попри не дуже сприятливі соціально-господарські умови в краю, порівняно з іншими багатшимирегіонами, як Опілля чи Поділля. Тут історично сформувалася *самобутня суспільна ментальність*, яка пов'язана зі специфічною співдією *гірського і рівнинного* географічного та соціального ландшафтів.

У другій половині ХХ ст. Галицьке Підгір'я пережило період загальної нівеляції своїх культурних і ментальних ознак, що було типовою тенденцією для всього простору СРСР, оскільки комуністична влада не вітала збереження і плекання будь-якої регіональної специфіки. Сьогодні «затертий» регіон певною мірою продовжує виконувати свою роль «станового хребта» для всієї Галичини, зберігаючи громадянське й інтелектуальне звучання в просторі України. Сталися й свої втрати та відступи: місто Перемишль залишилося після 1945 р. в межах Польщі і перетворилося на затишне провінційне містечко динамічної держави; зараз соціальну депресію переживає Борислав; втратив індустріальну потугу 1960–1980-х рр. Дрогобич. Відчутною є депресивність по всьому краю, з якого на заробітки за кордон виїхали десятки тисяч людей (при загальній чисельності бл. 1 млн.)

Новий адміністративно-територіальний поділ з утворенням окремих Самбірського, Дрогобицького, Стрийського і Калуського ОТГ, можливо, дасть якісь стимули в соціальну вітальність їхніх центральних міст. Однак вирішальним чинником, на нашу думку, буде лише позитивна переміна у парадигмі громадянської свідомості мешканців краю. І тут ми повернемося до думок, з яких починали свою статтю, до глибоких історіософських, культурологічних, соціологічних та політологічних тез Дені де Ружмона. Кожен регіон може вижити в складних умовах, зберегти свою оригінальність, розвинути соціально-господарські інфраструктури тільки за умови

живого відчуття *власних традицій, власної гідності, власної унікальності, власного права на рішення.*

Зрозуміло, щоб розбудити ініціативність регіонів, потрібна кардинальна зміна стосунків центральної влади країни з ними. Передусім потрібна зміна ментальних засад соціуму: долання свідомості *патерналізму, дріб'язкового опікунства, кланово-корупційних зв'язків.* Не може нормально розвиватися держава, в якій успіх кожного найменшого управлінця залежить від його зв'язків, точніше від його вміння бути вправним холуем, на вищому рівні управління — у регіональному центрі, у столиці тощо. Тільки через подолання цієї фатальної спадщини советчини можливим буде якийсь правдивий поступ. Тільки через широке і повсюдне поширення ідей про роль і значення регіонів держава зможе подолати бюрократизм і централізм, коли люди навчаться вирішувати справи на місцях.

Попри все, навіть зараз, в умовах відносного політичного хаосу, цілком бажаними і можливими були б спільні дії і плани розвитку трьох районів Галицького Підгір'я з метою утворення окремого перспективного регіону в дусі політики регіоналізму Європейського Союзу. Однією зі стратегем цього розвитку мала б стати орієнтація на прадавній шлях цивілізаційних впливів вздовж північних схилів Карпат — через Малопольщу, до Шльонська (Силезії), Чехії і Саксонії. Це є той органічний простір, в якому галицька людина і галицька ментальність почувають себе комфортно й гармонійно. Саме в цьому просторі менеджери і підприємці, науковці і політики із Галицького Підгір'я мали би шукати для себе ті господарські й технологічні інновації, соціальні і культурологічні приклади, які присутні в ньому як форми самоорганізації. Незважаючи на загальне верховне нерозуміння природи і завдань регіонів, лідери Галицького Підгір'я — громадські, владні, інтелектуальні, культурні — мали спробувати здійснити в себе мрію консолідації зусиль краю. Бо тільки реалізовані ініціативи стратегічні, широкі, спільні можуть оживити цей край

в нинішній непростій ситуації. І почати можна з найлогічнішого — із наукових конференцій про присутність України в Центральній Європі — політичну, економічну, культурну.

Література

1. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. У 2-х тт. / Пер. з англ. В. Шовкуна. — К.: Основи, 1995. — С. 70–88.
2. Томашівський С. Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. — Львів, 1915. — 32 с.
3. Франко І. Етнографічна виставка у Тернополі // Франко І. Вибрані твори у 50-ти тт. Т. 46. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 473.
4. Франко І. Зібрання творів у 50-ти тт. Т. 22. К.: Наукова думка, 1979. С. 120.
5. Франко І. «Звідки взялася назва «бойки»? // Франко І. Зібрання творів у 50-ти тт. Т. 29. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 411.
6. Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // Франко І. зібрання творів у 50-ти тт. Т. 31. — К.: Наукова думка, 1980. с. 42.

АВСТРІЙСЬКИЙ DRANG NACH OSTEN І ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ ІСТОРІОСОФСЬКІ ТЕЗИ

Задуматися над проблемою, якими були результати австрійського державного і культурного наступу на схід Європи, нас змусила книга дрогобицького мовознавця і культуролога Ярослава Радевича-Винницького «Видатні австрійці: український ракурс» (Дрогобич, 2017), що вийшла в науковій серії «Компаративні дослідження австрійсько-українських літературних, мовних та культурних контактів» (том 6) завдяки організаційній підтримці Австрійської бібліотеки (директор — Ярослав Лопушанський), яка діє при Дрогобицькому державному педуніверситеті ім. Івана Франка, та фінансовій підтримці Австрійської служби академічних обмінів (Львів), Австрійського культурного форуму (Київ), Магістрату м. Відень [6].

Власне, книга Я. Радевича-Винницького є збіркою нарисів про відомих австрійських політичних діячів, науковців, письменників, які вельми прислужилися українській національній справі, свідомо чи несвідомо дали поштовхи до українського політичного, інтелектуального і культурного піднесення. Відтак автор сумлінно зібрав велику кількість фактів, вибудував історіософську канву аналізу і вийшло 14 портретів таких осіб:

- *Зигмунд Герберштайн* (1486–1566) — австрійський дипломат, письменник, історик; у своїй книзі «Записки про Московію» (1549) він уперше так докладно описав Україну, з великою симпатією оцінював український етнос, його культуру й ментальність, по суті, заклав основи «західноєвропейської україніки XVI ст.» (Д. Наливайко) [6, с. 14], дав цілісне

осмислення Русі-України як історичної антитези до Московії (М. Васьків) [6, с. 15];

- **цїсарева Марія-Терезія** (1717–1780) — правила в 1740 рр. під час 1-го поділу Речі Посполитої у 1772 р. приєднала до Австрійської імперії українські землі Галичини, тобто Руське і Белзьке воєводства, західні частини Волинського і Подільського воєводств, внаслідок чого був створений окремий край «Королівство Галиції і Лодомерії», до якого прилучили південну частину польської Малопольщі (в т.ч. українську Лемківщину); у 1774 р. Австрія анексувала Буковину і об'єднала її з Галичиною; об'єктивно цей край був одним із найвідсталіших у Європі через безгосподарність і визиск польської шляхти, яка панувала тут кілька століть; Марія-Терезія провела кілька важливих реформ, які одночасно посприяли соціальному піднесенню українства, формуванню в його лоні нової інтелігенції, відродженню Греко-Католицької Церкви (відтоді Унійна Церква отримала таку назву); зокрема, було послаблено податковий тиск на селянство, введено низку норм і законів, які стимулювали розвиток ремесел і промислів, фабричного виробництва, торгівлі, формували правовідповідальність у суспільстві (це ліквідувало певною мірою свавілля багатой шляхти); по всіх селах були відкриті початкові школи, 1775 р. у Відні засновано Генеральну греко-католицьку семінарію («Барбареум»), де здобули добру освіту сотні українських священників, сама Греко-Католицька Церква отримала у власність сотні приміщень храмів та монастирів, переданих їй від Католицької Церкви;

- **цїсар Йосиф II** (1741–1790) — правив у 1780–1790 рр., він мріяв про кардинальні прогресивні соціально-економічні й політичні реформи в дусі конституціоналізму, тому в 1782 р. було створено Галицький становий сойм, що посилювало самоуправління регіону, у 1784 р. відкрито Львівський університет, який став одним із найбільших в імперії, з 1787 р. у ньому діяв Руський Інститут (*Studium Ruthenum*), де навчання велося староукраїнською мовою. Так були закладені пер-

ші камені у фундамент Галичини як майбутнього культурного «Премонту» українства;

- **Йоган Крисян Енгель** (1770–1814) — австрійський історик, автор праць «Історія Галича й Володимира до 1772 р.» (1793), «Історія України та козаків» (1796) та ін., в яких він вперше фахово, концептуально протрактував історію України, доводив самостійність української нації, безпідставність польських і російських претензій на українську історію й територію, відзначав демократизм українського народу як історичну антитезу до тиранічного бюрократизму Польщі і Московії;

- **Франц Зераф Штадіон** (1806–1853) — австрійський державний діяч; у 1847–1848 рр. був губернатором Галичини, а це повело його до двох стратегічно прогресивних кроків під час революції 1848 р.: підписання закону про ліквідацію панщини в краю і підтримки створення Головної Руської Ради як офіційного представницько-адміністративного органу, який почав систематично захищати й розвивати культурно-національні права русинів-українців; попри звинувачення поляків, а за ними й росіян в тому, що Ф. Штадіон був «міжнародним інтриганом», «організатором навмисної провокації з вигаданням неіснуючої української нації» [6, с. 56] (це до сьогодні повторює і президент Росії В. Путін), насправді цей бюрократично сумлінний австрійський чиновник не мав якоїсь спеціальної симпатії до українців, а діяв за логікою державної доцільності і визнання реальних фактів, а фактом було якраз існування кількомільйонної української нації, що треба було тільки підтвердити юридично;

- **Леопольд фон Захер-Мазох** (1836–1895) — австрійський письменник, який народився у Львові; у низці художніх творів із симпатією описав українців, передусім галичан, вважав їх єдиним народом у просторі від Карпат до Чорного моря, що було тоді незвичним і стимулювало ідею національного відродження українства;

- **Теодор Гартнер** (1843–1925) — видатний австрійський мовознавець, експерт з ретороманістики (наука про мову і

культуру ретороманців — мешканців Швейцарії); оволодів українською мовою, й певний час живучи в Чернівцях; разом із мовознавцем і культурником Степаном Смаль-Стоцьким написав підручник «Руська мова» (1893), у 1913 р. вийшов його розширений німецькомовний варіант; ця перша ґрунтовна і фахова граматика української мови кардинально послужила переходові на фонетичний тип правопису, стала дуже популярною, масово використовувалася в школах, дала великий поштовх до зростання національної свідомості українства;

- **Карл Еміль Француз** (1848–1905) — письменник, публіцист, літературознавець, перекладач; народився у Чорткові, походив із єврейської родини; в різних аспектах і з великою симпатією описував українців, популяризував українську літературу в німецькомовному світі; автор першої системної історії української літератури німецькою мовою «Література малоросів» (1889).

- **Енгельберт Пернерсторфер** (1850–1918) — австрійський політик і публіцист; виступав за національні автономії малих народів у складі Австро-Угорської імперії; як публіцист кілька разів рішуче заступився за українців у Галичині, що відзначив у статті «Украина в новейшей европейской литературе» (1912) ідеолог українського вольового націоналізму Дмитро Донцов; усвідомлював вагу українського чинника у протистоянні Європи російському імперському наступові, і тому усіляко підтримував українську ідею на міжнародному рівні;

- **Раймунд Фридрих Кайндль** (1866–1930) — історик, археолог, етнолог, фольклорист, педагог; народився у Чернівцях; вільно володів українською мовою; класик буковинознавства; автор десятків праць на українську тематику, зокрема фундаментальних «Історія Буковини», «Історія Чернівців», «Гуцули», «Русинські казки та міфи на Буковині» та ін.; дійсний член НТШ.

- **Антон Кравс** (1871–1945) — австрійський військовець, генерал-четар УГА; народився в м. Берегомет на Буковині; від 1918 р. воював на боці України у складі Січових Стрільців, зго-

дом у складі УГА, де відзначився як добрий організатор і стратег; у 1920–1925 рр. брав участь у розбудові УВО.

- **Райнер Марія Рильке** (1875–1926) — видатний австрійський письменник; у багатьох художніх творах з великою експресивністю описав Україну й українські пейзажі; завжди тепло відгукувався про українців, глибоко знав українську культуру.

- **Альфред Бізанц** (1890–1951) — військовий діяч, воював в лавах УГА і Армії УНР; був одним зі стратегів т.зв. «Чортківської офензиви», контрнаступу УГА проти польської армії в 1919 р.; під час 2-ї Світової війни служив у німецькій адміністрації в Галичині і багато зробив для зменшення репресій окупантів проти українців, для соціальної організації краю; у 1943 р. взяв участь у формуванні дивізії СС «Галичина».

- **Вільгельм фон Габсбург** (1895–1948) — австрійський ерцгерцог, онук брата цісаря Франца Йосифа; під іменем «Василь Вишиваний» воював в складі армії Січових Стрільців; у 1847 р. заарештований советським Смершем у Відні і невдовзі замордований в Лук'янівській тюрмі у Києві; став улюбленцем галицьких стрільців, живим символом спільної боротьби українців і австрійців проти московської глобальної загрози.

Уже цей короткий фактаж дає змогу зрозуміти значення австрійської дії в становленні модерного українства. Зауважимо, що спробу визначити вагу й значимість австрійського культурно-цивілізаційного впливу на Західну Україну, зокрема на Галичину, свого часу зробив відомий історик української діаспори Іван Лисяк-Рудницький в студіях «Українці в Галичині під австрійським пануванням» [4] та «Вклад Галичини в українські визвольні змагання» [3]. З останніх досліджень на цю тему виділимо комплексну монографію Святослава Похолківа «Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації» [5]. Низку цікавих і новаторських концептів та переосмислень у цій темі запропонували автори колективної монографії «Час народів: Історія

України XIX століття» [1], зокрема в розділах «Форми взаємодії держави і суспільства в українських регіонах у складі монархії Габсбургів» та «Модернізація українського суспільства на початку XX ст.: приклад Галичини». Загалом фактологічної історичної літератури в цій темі не бракує, хоча в історіософському плані окремі її пласти залишаються до кінця не проінтерпретованими. Тож ми доповнимо цю картину власною концепцією про геополітичну і цивілізаційну роль Австрії у видозміні Середньої і Східної Європи й глобальну вагу австрійського чинника для українства.

Спочатку трохи історії. Австрійська держава розвинулася із Австрійської марки Франкської імперії в X ст. Власне, назва цієї країни в середній течії Дунаю і східному передгір'ї Альп означає «Східна держава», яка оформилася в окреме герцогство в 1156 р. з династією Бабенбергів. Як етнос, австрійці сформувалися на основі іллірійців та кельтів, яких спочатку асимілювали римляни, а потім — слов'яни. Десь у VIII ст. тих накрила хвиля германського народу баварів, з чого й вийшла етнічна «суміш» австрійців. Власне, цей момент історії пояснює, чому в більшості слов'янських мов збереглася назва головного міста цього простору як Відень, від його римської назви: *Vindobona*, а не германський варіант: *Wien* [7, с. 39–60, с. 61–108].

Протягом XIII ст. Австрія витримала вперту боротьбу з Чеською державою в конкуренції за простір, який відкривав дорогу до Адріатичного моря. Тоді за короля Отокара II Чеське королівство прагнуло до гегемонії в Середній Європі і навіть намагалося очолити всенімецьку Священну Римську імперію. Після вигасання династії Бабенбергів країну очолили Габсбурги в 1282 р., які походили зі Швабії та Швайцарії. Ця династія зробила колосальний вплив на історію Європи і світу, згодом здобувши ще й трон Іспанії з її безкраїми володіннями в Америці та Океанії [7, с. 115–140].

До кінця XIV ст., особливо зміцнившись за герцога Рудольфа IV Габсбурга, Австрія приєднала Каринтію, Крайну, заселені

предками словенців, Штирію, Тироль і почала тиснути на Апенніни та вийшла до Адріатичного моря, захопивши частину Істрії і великий порт Трієст. Саме Рудольф IV заснував у 1365 р. Віденський університет, який став вагомим інтелектуальним фактором західних цивілізаційних впливів на Середню Європу.

Ще одна визначна постать із роду Габсбургів — Фридрих V (1415–1493), який у 1453 р. став імператором Священної Римської імперії, й Австрія почала відігравати провідну роль в німецькому світі. Це тривало до 1806 р., коли імперію розгромив Наполеон.

Другим стимулом вести більше західну зовнішню політику для Австрії стало одруження її нового короля Максиміліана I (1459–1519) з Марією Бургундською, внаслідок чого до альпійської держави були приєднані великі землі північно-східної Франції і вельми багаті Нідерланди. Максиміліан I — це одна з блискучих ренесансних постатей Європи: правитель-воїн, будівничий, реформатор, щедрий меценат, друг митців і мудреців, зокрема опікун великого Альбрехта Дюрера та ін. Саме він оженив свого сина Філіпа з еспанською принцесою Хуаною (Хуаною Божевільною, яка втратила розум від великого і щирого кохання до блискучого австрійця), і так дім Габсбургів об'єднав два королівства — Австрію та Іспанію — й став наймогутнішим у Європі. Син Хуани і Філіпа — король Карл V був уже «правителем світу», в його володіннях від Атлантики до Тихого океану ніколи не заходило сонце. У 1521 р. Карл V віддав землі власне Австрії (Штирію, Каринтію, Крайну і Тироль) своєму братові Фердинанду Габсбургові, який і розпочав східну геополітику цієї держави, яка нас особливо цікавить [7, с. 122–161].

Змінити зовнішньополітичні зацікавлення із Заходу на Схід Австрію змусив несподіваний удар з півдня Османської держави. У 1529 р. величезне турецьке військо обложило Відень. Відтоді і до XX ст. тривали безнастанні змагання Австрії на Балканах із настирливо-фанатичним ісламським сусідом, який також претендував на домінування в Європі.

У 1526 р. відбулася доленосна битва під Магачем (Південна Угорщина) між османами й угорською армією на чолі з королем Людовіком II і закінчилася вона цілковитим розгромом останньої, загибеллю угорської аристократії. Так був покладений кінець понад півтисячолітньому домінуванню королівства Св. Стефана в Центральній Європі. Нагадаємо, що угорське королівство у X–XV ст. охоплювало великі частини земель сучасних Словенії, Хорватії, Боснії, Північної Сербії (Воєводине), всю Трансильванію, українське Закарпаття, Словаччину, один час навіть Молдову і частину Волощини, через династичні союзи XIV–XV ст. об'єднувалося з Польщею. Тож перед Віднем раптово відкрився великий простір Панонської рівнини, за який він почав змагання в 150 років із османами [7, с. 181–194].

Угорщина, незважаючи на зовнішню могутність, войовничість своєї аристократії, йшла до цієї катастрофи закономірно. Це прекрасно описано в знаменитій історіософській книзі польського вченого Пьотра Вандича «Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні» [2]. Саме через комплексне цивілізаційне відставання країни Середньої Європи виявилися крихкими, архаїчними за своєю ментальністю, політичною культурою, темпами соціального розвитку й інтелектуального життя. Тому поступовий прорив Австрії в середньоевропейський простір був не стільки брутальним завоюванням, скільки **цивілізаційним наступом** держави і суспільства ліпше організованих, озброєних новітніми технологіями, культурніших і вишуканіших, пройнятих дисципліною законності та динамічною етикою індивідуалізму.

XVII ст. стало для Австрії переломним і найблискучішим в її історії: вона задомінувала в німецькому просторі, внаслідок тривалої і запеклої Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. міцно приєднала до себе Чехію і Моравію, відвоювала в турків Словенію, всю Угорщину, Трансильванію, більшу частину Хорватії, у 1683 р. відбила ще одну облогу турками Від-

ня, в ході війни за еспанську спадщину проникла в Північну Італію, а в 1717 р. знаменитий австрійський полководець Євгеній Савойський взяв Белград, і відтепер Австрія почала тиснути на Османську імперію та перетворилася на гегемона Середньої Європи. Правда, їй забракло мілітарної наполегливості й геостратегічного мислення, щоб цілковито охопити своїми політичними впливами Волощину і Молдову, які стреміли до суверенності і боролися із турецьким сюзеренітетом. Саме контроль за всією долиною Дунаю і вихід до Чорного моря стали б вирішальним забором для експансії Московії на Балкани, що пізніше повернулося бумерангом смертельного удару по Австрії під час 1-ї Світової війни [7, с. 199–215].

Паралельно Австрія стала духовною цитаделлю католицизму, її культуру пройняли пишноти барокового стилю, її університети стали лідерами європейської думки, а вишукана архітектура Відня — зразковою для всієї Середньої Європи, починається багатюща й плодovита взаємодія австрійської культури й мистецтв із Італією, яка залишається передовою країною з плекання талантів, невдовзі Відень стає музичною столицею Європи, в його повітрі вже чути звуки музики Гайдна і Моцарта [7, с. 229–239].

Отже, прихід Австрії в Середню Європу був наскільки несподіваним для неї самої (адже вона змагалася від доби Максиміліана I за домінування в Західній Європі!), настільки й проникливим і переконливим: саме Австрія раптово витворює від XVII ст. суцільний німецькокультурний і німецькомовний простір від Альп до Карпат, саме її цивілізаційна перевага охоплює кілька середньоевропейських народів і змушує їхні еліти включитися у глибокі процеси модернізації в дусі окциденталізму, саме її військова потуга змушує, нарешті, Османську імперію відступати й оживлює народи Балкан до національного пробудження. Усе це явно не вкладається у панівні й досі українські історичні стереотипи про «гнобительку» і «завойовницю» Австрію і її ретроградність. Тоді, в XVII ст., це був позитивний цивілізаційний струс цілою Середньою Європою,

з якого згодом народилися й конституційно-демократичні тенденції йосифіанської доби, й економічні та правові реформи в макрореґіоні, й нова патріотична інтелігенція різних народів, і настрої та ідеї національно-культурного відродження.

Другий етап експансії Австрії в Середній Європі був ще парадоксальнішим. Левова частка цього періоду припадає на правління Марії-Терезії (1740–1780), добродесної і миролюбної католички, матері 16 дітей, чарівної і лагідної у своїх політичних діях. Хоча її доба почалася із поразки від Пруссії Фридриха II Великого в боротьбі за володіння багатою Силезією, все ж «Дунайська імперія» зуміла зберегти вирішальні впливи в макрореґіоні, успішно пройшла етап модернізації у дусі просвіченого абсолютизму, розвинула пишну еліту, включилася у динаміку соціально-економічних реформ і, головне, як військова і політична сила відіграла одну з провідних ролей у Європі. У 1772 р. разом з Пруссією і Росією вона завалила Річ Посполиту (вартує відзначити, що тут її роль була мінімальною, головними агресорами виступали Фридрих II і Катерина II, які по-шовіністичному ненавиділи поляків), внаслідок чого до імперії були приєднані доволі великі землі Південної Польщі, Галичина й Південна Волинь, а в 1775 р. — Буковина як частина залежної від Османської імперії Молдови. Включення українських етнічних земель за Карпатами ввело Австрію в Східну Європу, відтак вона увійшла у тривале геополітичне протистояння із Росією, яка вже давно вважала і ці землі, і весь простір Середньої Європи своїм плацдармом для подальшого наступу на всю Європу. Так Австрія, знову мимоволі і знову несподівано для самої себе, раптово перетворилася на головний геостратегічний фактор блокування експансивності Російської імперії [7, с. 295–318].

Бурхливі революційні наполеонівські війни кінця XVIII ст. несподівано приносять Австрії, попри всі поразки і перипетії, великі й багаті землі в Північній Італії: Ломбардію, князівство Парма, Тоскану, Венецію і на певний час Південну Італію і Сардинію. Усе це затверджує Віденський конгрес 1815 р.,

на якому переможці Наполеона ділять Європу. Австрія — серед найбільших тріумфаторів та господарів нових здобувань: Росії, Пруссії і Великої Британії. Саме на конгресі зринає дипломатичний геній її блискучого міністра й ідеолога консерватизму Клеменса Метерніха (1773–1859), який зумів не пустити так глибоко, як вона хотіла, Росію в Середню Європу. Це була велетенська перемога для малих народів цього простору, які могли просто назавжди загинути під тиском російського імперіалізму [7, с. 319–350].

Так почалася довга і часами прихована епоха протистояння між Австрією і Росією в Середній Європі, яка закінчилася надзвичайно масштабною бійнею під час 1-ї Світової війни. «Дунайська імперія» тоді стала яскравим вираженням духу й етнічного колориту Середньої Європи, її ментальності і культури. Більшу частину її людності склали представники слов'янських народів — чехи, словаки, словенці, хорвати, серби, українці-русини, поляки, — ще угорці й румуни. Німецька мова і культура як панівні надавали цьому просторові престижності, науково-освітньої якості й фешенебельності. Ще від кінця XVIII ст. під впливом ідей Романтизму («традиціоналізм», «дух нації», «народна творчість», «живі мови», тощо) серед усіх народів імперії почалося жваве національне відродження, формувалася національна інтелігенція, зароджувалися нові культурно-мистецькі віяння і розвивалися національні мови. Настала ера націоналізму. Відтак «Дунайська імперія» стала найбільшою і найдосконалішою «лабораторією» з продукування націоналізмів, їхніх ідей, форм, моделей, особливостей. У цьому аспекті важко переоцінити її роль в історії Європи XIX ст. — вона була винятково значущою.

Зрозуміло, що австрійський *Drang nach Osten* мав особливе значення для українського народу і формування його нової національної ідеології. Це значення в сьогоднішній Україні не до кінця усвідомлюється й тлумачиться в популярній історіографії. Тому ми зробимо в цій темі кілька узагальнювальних акцентів.

1. Прилучення до Австрії великої частини українських етнічних земель з людністю в приблизно понад 3 млн протягом XVIII ст. (Закарпаття разом із Трансильванією увійшло до імперії ще на початку століття) означало перенесення частини нації і її свідомості в *середньоевропейський* цивілізаційний простір, а це почало поступово змінювати й український менталітет. У конфесійному, інтелектуальному, культурному, суспільно-правовому вимірах велика кількість українців виїшли із *візантійського цивілізаційного кола*, яке по-новому й з особливою активністю почало формуватися в межах надзвичайно посиленої Російської імперії і її бурхливої тоді культури, і так вбереглася від ментально-духовної асиміляції цим гігантом. До сьогодні цей поділ України на дві частини — найвизначальніше і маркантне, тому й народне розділення нашої людності на «західняків» і «східняків» є логічним і закономірним: по лінії кордону Південної Волині і долиною Збруча проходить цивілізаційна межа між Середньою і Східною Європами, як би це когось не денервувало. І цю межу «викарбувала» на нашій землі Австрія.

2. Ще від XVII ст. починається стрімке піднесення барокової культури й інтелектуальної активності в просторі всієї Середньої Європи, від Пруссії до Австрії, від Данцига до Рієки на Адріатиці. Тут підносяться зі своїми університетами такі винятково прекрасні й добре облаштовані міста, як Єна, Галле, Бреслау (Вроцлав), Дрезден (столиця значущої в усіх сенсах Саксонії), Ляйпциг, Прага, Брно, Пожонь (нинішня Братислава), Будапешт, Рааб (Дьйор), Грац, Зальцбург, Інсбрук, та ін. Мистецтво й архітектура набувають оригінальної і вишуканої стилістики. Цілком можна говорити про «бароковий Ренесанс» Середньої Європи як особливий феномен європейської культури. Освітні реформи Марії-Терезії та її сина Йосифа II кардинально якісно змінюють систему гімназій і семінарій, дають імпульси до загальної просвіти людності. На хвилі цього всеохопного піднесення освіти здобувають у цьому просторі, сприймають його ідейні і культурні віяння перші

представники нової української інтелігенції, передусім вихідці із Закарпаття: єпископ Мукачівський Андрій Бачинський (1732–1809), Йоаникій Базилевич (1742–1821), Іван Земанчик (1752–1825), Михайло Щавницький (1754–1819), Петро Лодій (1764–1829), Михайло Балудянський (1769–1847), Іван Орлай (1771–1829), Василь Довгович (1783–1848), Михайло Лучкай (Поп) (1789–1843) та ін., часто їхня діяльність і творчість переходить в інші краї — в Російську імперію, в Галичину. Ще в середині XVIII ст. мукачівський єпископ Михайло Ольшанський почав змагання за вихід його єпископії з-під підпорядкування римо-католицької архієпископії Еге-ра. І. Земанчик, М. Щавницький та П. Лодій у 1780-х рр. безпосередньо брали участь в розбудові у Львові Генеральної греко-католицької семінарії та Studium Ruthenumi стали **першими подвижниками національного відродження** у Галичині. Сьогодні жоден український підручник з історії чи культурології не фіксує цього лідерства регіону Закарпаття в становленні нової української ідеї та культури. А це була **цивілізаційна дія саме Середньої Європи**. Триває неправдиве уявлення, що перші промені національного самоусвідомлення до українців прийшли на 50 років пізніше під впливом російської культури в Харківському університеті в 1830-і рр. (діяльність І. Срезневського та ін.), хоча це було здебільшого лише **кволе аматорство**, а не **системна наукова праця**, як у перших закарпатських просвітників.

3. У культурному просторі Австрійської імперії зародилася і поширилася ідея слов'янського культурно-лінгвістичного відродження (діяльність перших будителів Й. Добровського, Й. Юнгмана, В. Копітара, К. Запа, П. Шафарика, Я. Колара, Ф. Міклошича, В. Караджича, Ф. Палацького, В. Ганки, Й. Лінди та ін.). Ідеологія панславізму кардинально вплинула на долю Європи, пробудивши до національної справи десятків слов'янських народів і вплинувши своїми моделями на інші малі народи континенту. Саме **толерантність** австрійського уряду до цього феномену, відсутність шовінізму та імпер-

ського деспотизму політичної верхівки Австрії уможливили дозволили зробити панславізм таким значущим та культурно сильним. З цього народився феномен **австрославізму**, тобто ідеологія об'єднання слов'ян у федерацію на ґрунті автономії під егідою Австрії, яку найбільше пропагував Карел Гавлічек-Боровський (1821–1856) — видатний чеський письменник, критик і публіцист, якому дуже симпатизував І. Франко. Ця ідеологія містила й тезу про цивілізаційну унікальність Середньої Європи та роль слов'янських народів у справі стримування геополітичного тиску Росії. Слов'янське відродження потужно вплинуло на українське національне становлення.

4. Відкриття греко-католицької семінарії «Барбареум» у Відні 1775 р., заснування Генеральної семінарії на його основі у Львові 1784 р., створення 1781 р. мережі початкових шкіл в Галичині, де навчання велося староруською мовою, відкриття в 1787 р. при Львівському університеті Studium Ruthenum, тобто Руського Інституту, в якому викладання також велося староруською мовою, дали перші стимули для **національного відродження українства** в краю, започаткували **нову українську науку і богослов'я**. Це уможливило зберегти в Галичині рештки старої писемності і культури, відкрити архіви, створити живі інтенції в церковному середовищі, яке перед тим, протягом XVIII ст., повільно занепадало морально й полонізувалося. Відбулося відродження Української Греко-Католицької Церкви, яка відновила свою митрополію у 1809 р., отримала від австрійської держави сотні храмів, розбудувала свої навчальні заклади, позбулася полонізації, змогла включитися уживі контакти із католицькими й унійними Церквами Європи. Все це дало змогу стати Церкві «сіллю землі» в Галичині (І. Франко), основою відродження нації протягом XIX ст.

5. Ідеї слов'янського відродження, культурно-інтелектуальне й освітнє оживлення рубежу XVIII–XIX ст. дали перший поштовх до формування **організованого середовища українських церковних інтелектуалів** у м. Перемишль. Тут діяли протягом 1810–1830-х рр., ті, хто здобував освіту у Відні

або навчальних закладах австрійського простору: мовознавець Іван Могильницький, богослов, історик та архівіст Іван Лаврівський, літератор Йосиф Левицький етнограф та історик Йосиф Лозинський та ін. Опікували їх унійний митрополит Михайло Левицький та єпископ Перемишльський Іван Снігурський, який сам був науковцем. Перемишльські культурники налагодили систему випуску українськомовних популярних книжок, організували широку мережу початкових шкіл, тощо. Це заклало непорушні камені у фундамент національного відродження в Галичині.

6. Австрія прийшла в Середню Європу як «м'яка сила», майже мимовільно, бо мала свої державні й національні інтереси передусім у німецькому імперському просторі, змагалася з Францією за Альпійський макрорегіон, потім — за Італію як «перлину Європи». У її 800-літній історії можна назвати ледви яких 2–3 імена правителів, які б вели зовнішню агресивну політику. Розбудовуючи ефективну й дисципліновану систему державного управління, Австрія здебільшого захищалася і наступала на чужі території тоді, коли там настав безлад, а місцеві еліти не мали належної волі до воїнства і державності. Багатосотлітня боротьба з Османською імперією в Подунав'ї та на Балканах перетворила її на справжнього *місіонера цивілізації і культури*. Вся історія Австрії майже не знає ніяких державних злочинств, цинічних надуживань, брутальних нищень з боку її управлінської еліти. Навіть при такому міжнародному злочинстві, як поділи Польщі наприкінці XVIII ст., Австрія не була, по суті, агресором, а брала під опіку території тільки тому, аби запобігти ще наступальнішим діям великих агресорів — Росії і Пруссії. Так, власне, вона увійшла в Галичину: випадково, мирно, використовуючи дипломатичний ресурс. У 2-й половині XIX ст. на основі австрійських законів і конституціоналізму українцям краю вдалося розбудувати своє політично структуроване суспільство, освітню і культурну мережі, власну систему підтримки торгівлі і господарства (знамениті страхові компанії і кооперативи

типу банку «Дністер» чи «Маслосоюзу»!), свої добре організовані партії і різноманітну пресу. Почався прискорений процес формування *модерної нації*.

7. У сьогоднішній Україні формується новий міф про Австрію, переважно в колі ліберально-постмодерністської інтелігенції, і він має якесь особливе *перверзійне, химерно-фальшиве, хитро-маніпулятивне* забарвлення. Цьому середовищу йдеться не про те, щоб глибше пізнати Австрію, збагнути основи її культури й духовності, вивчити закономірності її історичного успіху, зрозуміти її мистецтво й інтелектуальне життя різних епох та впливи всього цього на феномен Середньої Європи, а лише про те, аби показати австрійський спадок як щось «таємниче» (нібито!), «невизначене», «пройняте єврейським духом», «патологічне» etc, що відповідає духові їхнього «постмодернізму». Хоча насправді Австрія не була ні таємничо-містичною, ні химерною, ні єврейською, ні хворобливою за ментальністю і культурою. Наприклад, у популярному романі Софії Андрухович «Фелікс Австрія», по суті, пропагується лесбійство як своєрідний «екстракт Австрії», тощо. Цей міф більше шкодить, ніж допомагає сучасній Україні, бо заслоняє перед нею правду історії, відволікає від важливого, від пізнавальних студій про австрійську історію та культуру, студій ґрунтовних і серйозних, всебічних і пояснювальних, бракує високої австрійської класики — літературної, історіографічної, мистецької, теоретико-філософської.

Однак найбільшим продуктом австрійської цивілізації на українському ґрунті був все-таки факт народження таких видатних особистостей, як *Іван Франко*. Саме австрійська культура допомогла витворити цей неймовірний талант універсального інтелектуала, дивовижно активного й гострого публіциста, до фанатизму систематичного вченого, фантастично працьовитого і впертого у своїх принципах громадянина, прийнятого високим ідеалізмом, цього творчого Геркулеса, який підіймав найважчі брили суспільної самосвідомості і ламав найтвердіші мури загальної відсталості. Саме

Йому судилося стати головним будівничим нової української нації, її розумово-аналітичним та моральним Атлантом, і цим розпочати вирішальний процес формування українського націоналізму як *геостратегічного фактора* на континенті в міцній когорті своїх дисциплінованих і вишколених австрійською державною системою однодумців. Мимовільно (знову!) Австрія своїм цивілізаційним рухом на схід, у Середню Європу, виховала у цьому географічному просторі у своїх добре організованих школах тисячі подібних завязятих інтелігентів і зрушила їх до нового життя, людей типу Павела Йозефа Шафарика чи Лайоша Кошута, Людевіта Гая чи Людовіта Штура, які здатні були творити епохи своїми діями та ідеями. Те, що більшість тих інтелігентів, як і І. Франко, виявилися в шерензі опору самій Австрії, — це вже *парадокс* Історії.

Безумовно, Австрія як держава і суспільство не була ідеальною. Її еліта так і не спромоглася створити повноцінну федерацію народів у XIX ст., коли очевидною стала кількісна перевага в країні ненімецьких її громадян. Через надмірну бюрократизованість державного апарату, його консервативність та нерішучість імперія так і не відкрилася до повноцінних соціально-господарських, правових та інституційних реформ, яких вимагав час. Австрія так і не включилася в глобальні європейські процеси модернізації і явно почала відставати від передових держав світу в середині XIX ст. Правляча монархія Габсбургів до останнього, навіть по-тупому робила ставку в управлінні імперією на аристократичну еліту, яка вже вироджувалася, не допускаючи до влади інші верстви, не вивільняючи соціальні ліфти для нової інтелігенції різних націй, яка десятками тисяч формувалася в лоні імперії. Це все призвело до серйозних соціальних суперечностей, розходжень між багатими і бідними, масової еміграції в Америку на заробітки сотень тисяч бідаків, до надмірного розвитку опозиційного соціалістичного руху, який плекав повсюдну ненависть до австрійської держави. Австрійська еліта так і *не усвідомила*

себе культурною і ментальною частиною Середньої Європи, вона прагнула максимально окциденталізувати (германізувати) свідомість культурних еліт ненімецьких народів і в такий спосіб зайшла в глухий кут непорозуміння з ними через те, що в тих елітах активно формувалися в той час саме *національні і середньоєвропейські* культурні моделі самосвідомості. Так, на кінець XIX ст. виник закономірний конфлікт між політичними елітами підданих Австрії народів і австрійським урядом. Майже всі народи імперії ждали самостійності, демократичних реформ, швидкого розв'язання соціальних проблем. Ситуація була дуже напруженою.

З цього скористалася завжди антиєвропейська й захланна Російська імперія, яка в 1914 р. через своїх агентів у союзній Сербії організувала вбивство австрійського спадкоємця престолу ерцгерцога Фердинанда в Сараєво і цим викликала фатальне протистояння між Австро-Угорщиною і Сербією, що й стало причиною Першої світової війни. Почалася гігантська міжнародна бійня в Європі, в якій загинули мільйони людей, які часто й не усвідомлювали, за що саме вони так страшно й нещадно, в жахливих муках і стражданнях воюють. Головною підступною метою Росії в цій війні було розвалити Австро-Угорщину як важливу перешкоду на шляху її експансії в Середню Європу, особливо прагнула вона захопити Галичину як «Г'ємонт» українського національного відродження, який своїми впливами на Наддніпрянську Україну підважував силу імперії. Внаслідок цієї війни Австрійської імперії нестало. *Залишився тільки її дух.*

Література

1. Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів: Історія України XIX ст. : навчальний посібник. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2016. — 408 с.
2. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. — К. : Критика, 2004. — 464 с.

3. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. — К.: Основи, 1994. Том 2. — С. 49–58.
4. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. — К.: Основи, 1994. Том 1. — С. 413–451.
5. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства і емансипація нації. — Львів: ЛА «Піраміда», 2014. — 612 с.
6. Радевич-Винницький Я. Видатні австрійці: український ракурс. — Дрогобич, 2017. — 145 с.
7. Цьольнер Е. Історія Австрії. — Львів: Літопис, 2001. — 708 с.

ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ГАЛИЧИНІ: СПОГАДИ ВОЛОДИМИРА БІРЧАКА ЯК ВАЖЛИВИЙ ДОКУМЕНТ ЕПОХИ

Творчість Володимира Бірчака наразі належить до тих пластів української культури, які не отримали поки що повновартісного висвітлення і прочитання. Дещо повніше вивчена художня спадщина письменника, про яку дрогобичанка Сніжана Новак захистила кандидатську дисертацію на тему «Творчість Володимира Бірчака 20–40-х років в українському літературному процесі» (Івано-Франківськ, 2008). Натомість публіцистична і мемуарна спадщина автора досліджувалася лише фрагментарно [8],[9],[10]. Тому об'єктивно виникає потреба проаналізувати зокрема дрогобицький темарій мемуаристики письменника.

Метою нашої студії є показати значення історичного фактажу шести спогадів В. Бірчака, надрукованих у львівських журналах «Літературно-науковий вістник» і «Вістник», про співпрацю з якими дуже мало згадується в науковій літературі.

Життя Володимира Бірчака (1881–1952) пов'язане з Дрогобичем і Дрогобиччиною у кількох аспектах. Відомий письменник, літературознавець, публіцист, громадський і політичний діяч народився у сусідньому Стрийському повіті, в с. Любинці. Після закінчення університетських студій у Львівському та Ягеллонському університетах і складання вчительських іспитів на право викладати українську мову як основну і класичні мови як допоміжний предмет (1905) молодий В. Бірчак 1906 р. отримав скерування до Дрогобицької гімназії ім. короля Яна-Казимира. Відтоді і до 1918 р., з перервою на один рік викладання у Самбірській гімназії, він працював на дрогобицькій освітній ниві. Тут його застала Перша світо-

ва війна і Національна Революція, коли культурникові довелося ставати державним урядовцем щойно проголошеної Західноукраїнської Народної Республіки — заступником голови Української Народної Ради Дрогобича. Про цю свою діяльність В. Бірчак залишив колоритні спогади, які є вагомим джерелом з історії дрогобицького краю періоду ЗУНР. У Дрогобичі він також очолював кооперативну раду взаємодопомоги «Народний дім».

В. Бірчак увійшов доволі рано в культурне життя Галичини: вже у віці 21-го року він опублікував збірку оповідань «Матура» (1902), а згодом ще дві книжки оповідань: «Під небом півдня» (1907) і «1000000» (1912). Основна тема цих книжок — життя міщанства та інтелігенції. Художня творчість привела його у 1906 р. до гурту модерністських львівських письменників «Молода Муза», в якому утверджувалися П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, О. Луцький, С. Чарнецький, М. Яцків та ін. Можливо, саме під впливом гострої критики «молодомузівців» з боку І. Франка В. Бірчак дещо дистанціювався від ідейно-естетичної лінії модерністів і наблизився до літераторів-традиціоналістів, посиливши у своїй творчості мотиви реалізму та історизму.

Як філолог, В. Бірчак заявив про себе студією в ЗНТШ «Візантійська церковна пісня і «Слово о полку Ігоревім» (1910); на цю ж тему через два роки він захистив докторат. Вже до Першої світової війни він налагодив творчі й ділові стосунки з колом відомих українських культурників: О. Барвінським, І. Франком, Ю. Романчуком, К. Студинським, М. Грушевським, В. Гнатюком, О. Назаруком, А. Крушельницьким, І. Кривецьким, В. Щуратом та ін. Про це свідчать його численні листи до них і від них, які зберігаються в різних архівах України.

У 1918 р. В. Бірчак активно підтримав проголошення ЗУНР і став одним з провідних національних діячів Дрогобиччини. Через військові події у 1919 р. він переїхав до Кам'янця-Подільського, де викладав у нововідкритому університеті. По-

тім емігрував до Румунії, звідти — до Австрії і, врешті (1920) опинився на Закарпатті, що було тоді в складі Чехословаччини. Міжвоєнний період — це зоряний час В. Бірчака, коли він став справжнім культурним лідером національного відродження краю. Тут він викладав в Ужгородській і Мукачівській (за іншими відомостями — у Берегівській) гімназіях, де читав українську мову, німецьку мову і філософію. Редагував науковий збірник «Просвіти», першу проукраїнську газету «Народ» (1920–1921), друкувався з літературними статтями в газеті «Підкарпатська Русь» (1923–1934), був одним із засновників часопису «Українське слово» (1932–1938), в якому вів оригінальну фельетонну колонку «На коліні», паралельно друкувався в газетах «Наш путь» (1935–1938) і «Новій свободі» (1938–1939), у львівському журналі «Рідна школа» (1939). Водночас В. Бірчак був одним із очільників пластового руху, власне, Головою Крайової Пластової старшини Закарпаття, автором наукового збірника організації «Пластун». Уклав дві «Руські читанки» до 3-го і 4-го часів (1923 і 1924 рр.).

У 1922 р. побачила світ його епохальна книжка «Літературні стремління Підкарпатської Руси» (Ужгород). Це було перше наукове цілісне узагальнення про українську літературу Закарпаття. У 1937 р. вийшло її друге розширене видання. Цією студією галицький автор дав потужний поштовх для розвитку українофільського культурного руху на Закарпатті. У міжвоєнний час написані й центральні художні твори В. Бірчака — історичні повісті «Василько Ростиславич» (1923), над якою він почав працювати ще в Дрогобичі, як згадував у спогадах, «Володар Ростиславич» (1930), «Проти закону» (1936), збірки оповідань «Золота скрипка» (1937) і «На нових землях» (1938).

Із захопленням підтримав В. Бірчак визвольні змагання закарпатських українців у 1939 р. зі спробою проголосити незалежну державу. Про бурхливі і трагічні події Карпатської України він залишив цінні спогади, які вийшли у 1940 р.: «Карпатська Україна: спомини й переживання» (Прага). У 1943 р. побачила світ у Кракові його повість «Кар'єра».

Протягом 1940–1945-х рр. В. Бірчак проживав у Празі. У цей час друкувався у берлінському часописі «Українська дійсність». У 1945 р. його схопили працівники советського НКВД в Празі. Чому письменник не емігрував далі на Захід?, — залишається таємницею, адже він не повинен був мати ілюзій щодо своєї долі у стосунках із советами. 1946 р. спеціальним судом УРСР в Закарпатті українського культурника засудили до 20 років заслання. Помер він у концтаборі на Сибіру (Іркутська область).

Свою співпрацю із «Літературно-науковим вістником» за редакцією Д. Донцова В. Бірчак розпочав у 1923 р., опублікувавши на його сторінках п'ять прозових мініатюр: «Що чувати?» («ЛНВ», 1923, кн. 3), «Я — нічо» («ЛНВ», 1923, кн. 4), «Не штука» («ЛНВ», 1923, кн. 4), «Раб» («ЛНВ», 1923, кн. 5) і «Молитва» («ЛНВ», 1923, кн. 5). До слова, творчу участь В. Бірчак в «ЛНВ» і «Вістнику» не згадує більшість енциклопедичних українських видань, вона залишається непроінтерпретованою у науці. У 1926 р. він опублікував в «ЛНВ» «Спогади про І. Франка» («ЛНВ», 1926, кн. 7–8). Протягом 1931 р. на сторінках журналу з'явилося аж 25 коротких літературних притч письменника, які мали легкий іронічно-філософський зміст.

Нарешті, 1931 р. у трьох подачах В. Бірчак опублікував в «ЛНВ» доволі розлогі спогади про своє урядування в Дрогобичі під час ЗУНР: «Дрогобицька епопея: уривки з спогадів» («ЛНВ», 1931, кн. 7–8, кн. 9 і кн. 11). У «Передньому слові» автор зазначив, що написав свої спогади трьома етапами: «Списав я ці спомини в 1919 р. в Камінці Под[ільському] і в 1920 в Відні. В 1928 році справив їх та доповнив» [3, с. 613]. Він так визначав мету спогадів: «... хотів я, щоб стали вони дзеркалом чесного і нечесного, високого, що піднімало наші душі вгору, і підлого, що їх понижало. Хотів би я, щоб з них пізнано хоч вчастки, як це легко говорити і обезцінювати, а як тяжко *будувати*, і хотів би я, щоб головно молоде покоління спізнало, як треба сталити характери» [3, с. 613]. Цей акцент підказує, чому на ці спогади звернув увагу редактор «ЛНВ» Д. Донцов,

у націоналістичній філософії якого проблема виховання індивідуального і національного характеру займала центральне місце.

На початку спогадів В. Бірчак малює таку загальну картину політичного і культурного життя Дрогобича і Дрогобиччини: «Організації політичні, економічні та культурні були в Дрогобиччині такі самі, як і в інших повітах. Українських політичних партій було три: Національно-демократична (пізніше — Трудова), Соціал-демократична і Радикальна. При останніх передвоєнних виборах до парламенту в Відні націонал-демократи не змогли вибрати свого посла найбільше із-за того, що не мали добрих агітаторів. Проти кандидата партії Націонал-демократичної стояв польський кандидат і кандидат УСД Вітик. Цей мав за собою робітників з Борислава і добрих агітаторів. Вийшов послом, але по виборах між ним і зарядом партії щось було попсувалося, від 1909 не показався він більше до Дрогобича. Причини того розладу не знаю. Третьою партією була Радикальна, якої організаторами були головно студенти університету. Організаторами нац[іонально]-демокр[атичної] партії був др. Я. Олесницький, опісля др. Г. Кузів, а в часі війни — др. Антін Горбачевський, бувший посол австрійського парламенту, адвокат з Чорткова, який, однак, в часі війни був осів в Дрогобичі.

Далеко ліпше, як політична праця, представлялася економічна та освітня, хоч і тут не йшла праця, як повинна була йти в найбагатшому повіті Галичини. Важніші товариства були приблизно такі самі, як і в кожному іншому повітовому місті. Економічні були: *Народний дім*, позичкова каса, яка мала свої три доми та уділювала кредит не тільки населенню Дрогобицького повіту, але й українським касам сусідніх повітів. Як все, директор каси був впливовою людиною. Мабуть, від 1906 р. був ним о. Антін Рудницький. По дрогобицьких передмістях були каси системи Райфайзена. Вже в часі війни заснували молочарську спілку і «Силу», кооперативу для закупки рільничих знарядів. Філія «Просвіти» мала сіть читалень по

повіті. Вів її др. Ярослав Олесницький доки не перенісся до Львова, пізнішим головою був др. Володимир Чапельський, але душею філії був о. Василь Кункевич, вдовець, катехит горожанської (виділової) школи. Це був тип карної (дисциплінованої — О. Б.) робучої людини. Як член виділу філії «Просвіти» об'їздив, як вліті, так і взимі читальні «Просвіти», заложив з нічого селянську бурсу філії «Просвіти» і був її касієром і референтом, і мало що не настоятелем.

Бурсу Св. Івана Хрестителя вів гімназійний катехит Полієвкт Кмить. Як о. Кункевич був все касієром, так П[олієвкт] К[мить] був все головою виділу бурси. Був педантом і точним до пересади, тому вибирано його все головою товариства, яке завмерло, або контрольором в товаристві, де вкрадалися неточності. При дрібничках був невмолимий, за неточно вписану позицію в касі робив авантури. Провірку, яку він проводив в «Народнім домі», одхоровував директор, але на книги, ним провірені, можна було присягати. Коли директор каси не хотів зі мною йти куди на село ловити рибу, я казав: «Добре, не йди і я не піду, але завтра маю вільний час і прийду із Кмитем на провірку каси». І директор усе ішов зі мною.

Філію «Сільського господаря» вів о. Негребецький, парох Ясениці Сільної, та що він сидів на селі, був його заступцею міський ветеринар п. Володимир Чубатий, а в час війни — я. Крім ф[ілії] «Сільського господаря» заложено в часі війни ... торговельну спілку «Сила» і «Молочарський союз». В філії «Українського педагогічного товариства», яке вело приватну гімназію, приватний учительський семінар та курси для анальфabetів, працювали крім о. П. Кмитя, д-ра Чепельського, о. Кункевича й мене ще Іван Ліщинський та Теодор Конрад. З місцевої української інтелігенції належить ще згадати д-ра Стефана Витвицького, який працював в організації «Січей», але від 1912 зачинав займатися й організацією Націонал-демократичного сторонництва. В 1915 пішов на війну — до УСС. В 1916 прийшов до Дрогобича новий ігумен монастиря Василян о. Онуфрій Бурзяк, який брав живу участь

в громадянському житті. В часі війни любив запрошувати до себе німецьких військових старшин, які потім говорили: «Die Ukrainer habeneine gute Küche» («Українці мають добру кухню» (нім.) — О. Б.). Міщани мали кілька читалень на передмістях і каси-райфайзенки. Студенти університету, голов-но правники, мали теж свою організацію фахову, а також за-кладали по передмістях «Січі». «Січі» перейшли з Дрогобича й на села. Дрогобицькі ремісники гуртувалися в ремісничім то-варистві «Зоря». Захоронку вела п. Северина Нижанковська, була крім того й жіноча організація. По селах: читальні «Про-світи» та кружки «Сільського господаря». З духовенства тре-ба б згадати о. Михайла Бачинського з Ріпчиць, що помер ко-ротко перед війною, о. Івана Негребецького, пароха з Ясени-ці Сільної, колишнього редактора «Господаря», із селян — Яна Олексовського з Ясениці Сільної, товариша з молодих літ Іва-на Франка, Кулиняків з Якубової Волі і інших.

Сам Дрогобич і його повіт не був як перше ліпше наше га-лицьке місто — це була галицька Каліфорнія, відома своїми підземними скарбами, своїм відмінним життям, описаним в Франковій повісті «Voacstrictor» та й інших оповіданнях його та С. Ковалева. На це життя звертали ми мало уваги. Коли про економічне й культурне життя селян Дрогобицького по-віту можна сказати, що воно розвивалося під проводом укра-їнської інтелігенції Дрогобича, то кипуче промислове життя нафтових піль ішло попри нас. Ми його не опанували, та й не старалися взяти в свої руки» [3, с. 614–616].

В. Бірчак згадує, що після конституанти 16 жовтня 1918 р. про правову трансформацію Австро-Угорщини зі Львова при-йшли вісті, що владу треба взяти в краю в свої руки 20 лис-топада 1918 р. Але події покотилися швидше, в Чехії, Поль-щі національні сили цих країн почали готуватися перейма-ти владу від австрійської адміністрації [3, с. 616]. Бракувало військових. Спочатку з'явилися чутки, що мають прийти вій-ська гетьмана П. Скоропадського, та невдовзі всі зрозуміли, що треба самим творити армію [3, с. 617]. По селах було ба-

гато дезертирів. Люди були перемучені світовою війною, деморалізовані. Нарешті національні активісти Дрогобича, серед яких три священники, три світські інтелігенти і В. Бірчак, які творили собою своерідний провід повіту, знайшли кількох військових, які мали скласти осердя майбутнього військового корпусу: поручики Німилович та Іван Вовк, хорунжі Паска і Гаврилів, десятники Сов'як і Матківський. Через них почалася агітація по селах. Незабаром записалося понад 500 людей «з кісами і один машиновий кріс» [3, с. 617–618].

Поширилася чутка, що поляки мають захопити владу в регіоні 3 листопада 1918 р. за допомогою легіонерів з Борислава. Йшлося про 3 тис. жовнірів та польських робітників [3, с. 618]. Австрійським комендантом Дрогобича був українець Окопний. Він лояльно поставився до української делегації, яка устами самого В. Бірчака запропонувала збройно взяти владу в свої руки [3, с. 619]. Одночасно надійшов наказ зі Львова від Д. Вітовського, незважаючи ні на що, брати владу. Пішла чутка, що зі Стрия йдуть Січові Стрільці. Військовим комендантом був угорець Сеч, дуже грізна недавно людина. В. Бірчак розіграв перед ним виставу, нібито має готовий озброєний загін вояків, але по-доброму і через давнє знайомство не хоче галасу, і тому просить добровільно віддати владу українцям. Це подіяло [3, с. 620].

Автор спогадів зауважує, що коли нові українські провідники повіту за потребою їхати по селах і вербувати вояків там звернулися до дрогобицьких міщан за допомогою дати вози і коні, то отримали відмову. Натомість допомогли євреї, які тонко відчували нову владу і не хотіли з нею конфлікту [3, с. 620]. Почалася мобілізація молоді по селах Лішня, Ясениця Сільна, Нагуевичі, Попелі, Опака, Снятинка, Добрівляни, Раневичі, Болехівці і Солець [3, с. 620].

Невдовзі в місті почалася паніка, бо прийшли відомості зі Стрия, що Січові Стрільці насправді не йдуть до Дрогобича, що більша частина їх розійшлися по хатах [3, с. 623]. Першим прийшов загін із села Добрівляни на чолі з учителем Стефа-

ном Кужелем, який мав тільки один револьвер, ним роззброїв станицю жандармерії у Добрівлянах і привів до Дрогобича 50 людей. У місті до нього долучилися поштовий урядовець із Борислава Іван Калинович та учитель Іван Ліщинський. Разом роззброїли міську жандармерію, потім загін австрійських імперських солдатів, який складався із самих мадярів. Відтак українці отримали багато зброї [3, с. 752]. Хоча процес перебирання влади був мирним — австрійські представники здавалися добровільно, — до Львова пішли чутки про великі бої в Дрогобичі. Повітове староство і міська влада теж склали присягу УНР добровільно [3, с. 753].

В. Бірчак згадує показовий епізод, який багато говорить про Національну Революцію в Галичині і пояснює її дальшу поразку. В Дрогобичі директором австро-угорського державного банку був такий собі рутенець Черлюнчакевич, «типу *«gente Ruthenus, natione Polonus»* («родом русин (українець), національністю поляк» (лат.) — О.Б.). Коли для нової української влади стали потрібні гроші, він під різними формальними приводами, хитруючи, відмовився виділити кошти. «М'ягкосердні» серед українців не дозволили Бірчакові його арештувати, і справа заглохла. Згодом той Черлюнчакевич віддав приховані гроші, 1 млн, полякам. Так наївна добродушність, нерішучість і брак войовничості стали причиною неуспіху в конкретній справі. Потім ці ж ментальні і характерні риси українців ще багато разів шкодили їм під час боротьби за свободу нації [3, с. 755].

Отже, українці встановили свою владу в Дрогобичі 2-го листопада, очільниками окремих галузей адміністрації стали: «...саліни — інж. Козаневич, пізніший секретар публічних робіт, заряд домен і лісів — перебрав інж. Пуза, відбудову краю — п. В. Крисько, два залізничні двірці — Гутович і ... Домбровський, повітову раду — др. В. Кобилецький... гірниче староство — інж. Р. Куницький, державні копальні в Бориславі — інж. Мартинець. Гімназію (польську) перейняли ми і перемінили на українську у всіх класах аж в грудні. До пере-

йняття гімназії треба було около 25 учительських сил, а ми мали з початку падолиста 4» [3, с. 756].

Уночі, скінчивши напружену політичну роботу, в емоціях В. Бірчак родумував: «... По місті ходили наші стежі, в місті спокій. Чи міг я коли снити, що мої очі побачать це все?! Правда, перед кількома місяцями був я на Волині й бачив гетьманські війська, але вони не зробили на мене того враження. Я побачив їх уже готовими, а тут вони родилися, росли» [3, с. 757].

3-го листопада 1918 р. до Дрогобича приїхав депутат Семен Вітик, соціалістичний діяч та ідеолог. Того ж дня його обрали на нараді Української національної ради головою, В. Бірчака — заступником, секретарем — Віктора Пацлавського, заступником секретаря — Івана Калиновича. В. Бірчак очолив ще військову комісію УНР [3, с. 758].

Організація військового відділу йшла погано. Студенти і гімназисти, які складали його основу, не мали доброї військової підготовки, загалом «вони робили службу, як небіжці Австрії» [3, с. 758]. 4-го листопада стався бій з польськими легіонерами, які наступали з південного заходу, з боку Борислава. Атаку відбили, зайнявши оборону на вулицях Трускавецькій і Бориславській [3, с. 759]. 5-го листопада вибрано на широкій нараді військового коменданта міста четаря Тустановського, «розумного, палкого, характерного», колишнього учня В. Бірчака [3, с. 760].

Українські військово-політичні частини різних міст вели між собою співпрацю: обмінювалися зброєю, амуніцією, відомостями [3, с. 760–762]. Найактивніше Дрогобич співпрацював зі Стриєм і Миколаєвом. Зброї бракувало. В. Бірчак з гумором згадує, що від стриян вони отримали за обміном одну гармату, і то тільки з одним патроном. Щоб справити враження і на пропольських ворогів, і на дрогобицьку громаду, постановили возити ту гармату містом, але завжди міняти коней, щоб містяни думали, що це різні гармати; цілитися в Борислав, але не стріляти, бо запасного заряду не було [3, с. 62].

Почалися переговори польсько-українські, які, однак, нічим не закінчилися. Поляки висунули пропозицію створити польсько-українську республіку в Бориславі і Дрогобичі. На це українці не погодились. Ще було досягнуто перемир'я на 24 або 48 год. (*автор спогадів точно не пригадував*). Потім поляки пішли в наступ і зайняли с. Губичі, підійшли до Модрич і Дерезич. Уночі випадкова куля вбила в Дерезичах пастуха: «Це був, мабуть, один-одинокий вбитий в тій війні» [3, с. 763].

06. XI українці почали планувати наступ на Борислав, який поступово покидали польські робітники-заробітчани. У місті почалася паніка, грабували крамниці. 08. XI сотник Тустановський з кількома сотнями вояків увійшов до Борислава, попередньо отримавши повідомлення від тамтешніх міщан про хаос. Польські легіонери відступили через Опаку в бік Старого Самбора. Легендарна одна-єдина гармата виявилася вирішальним військовим фактором. Незабаром її і дрогобицьку «армію» передислоковано під Хирів [3, с. 764–765].

Спостерігаючи за поведінкою дрогобицьких патріотів, В. Бірчак зробив одне узагальнення притчевого характеру. Він розповідає про одного старшого викладача гімназії, який відмовився організувати українську гімназію в місті, бо був готовий взятися тільки за університет. Згодом він, одягнувшись в австрійський військовий «мундир», дуже пишній, прийшов до керівництва Української Національної Ради пропонувати себе на диктатора. І подібних типів автор зустрічав багато. Велемовні патріоти у важкі і вирішальні дні відмовлялися від конкретної корисної роботи, бо уявляли себе великими діячами, хоч насправді були просто нездарями і великими амбіціонерами. Але так гинула національна справа [3, с. 1007–1009].

Спогад «Дрогобицька епопея» з невідомих нам причин був незакінчений В. Бірчаком. Наступний спогад на сторінках журналу Д. Донцова з'явився тільки у 1935 р. і називався він «Нафтова комісія УНРади». Він не стільки присвячений поді-

ям у революційному Дрогобичі, як роздумаю про її особливості. У центрі уваги автора постає Семен Вітик (1876–1937), голова УНРади, відомий і впливовий тоді український політик. В. Бірчак гостро і категорично критикує цього діяча як безвідповідальну, егоцентричну людину, що опинилася в тенетах свого лівого світогляду. Він показує С. Вітика соціалістичним догматиком, який, щоб не торгувати з капіталістами, руйнує народну економіку і реальні перспективи [4, с. 754, 791].

У спогаді «Соціялісти державними будівничими: Торговля нафтовими продуктами» («Вістник», 1935, кн. 9) В. Бірчак з певним сарказмом розповів, як в умовах війни і розрухи він, філолог, опинився на урядовій посаді, змушений виробляти в собі талант торговця нафтовими продуктами. Знову автор приділяє багато уваги С. Вітикові, оцінюючи вже його чисто людські, професійні якості [5, с. 258–261].

Наступний спогад В. Бірчака «Як соціялісти будували державу?» («Вістник», 1935, кн. 11) є продовженням попереднього і його тематика знову обертається навколо постаті того ж С. Вітика, яка у такий спосіб стає типологічною для Української Революції 1917–1920 рр., коли саме соціялісти визначали переважно характер і тенденції політичних подій. Ось кілька оцінок В. Бірчака: «Йому миліше були дешеві оплески товпи і крики «Славно!». Сердечно любив товпу, цілий день скликував наради. Чи було про що радити, чи ні, хоч потім інакше робив, як було ухвалено... Але все мусив бути в гурті. Любив товпу і дрожав за її ласку і любов...» [6, с. 788].

«Посол Вітик хотів не допустити до торгівлі нафтовими продуктами великий капітал і спекуляцію, хотів обнизити ціну товарів для бідного населення, передаючи торгівлю в руки спілок. А в дійсності торгівля однаково залишалася в руках капіталістів. В книгах ДНК стояло всюди, чорним на білім, що товар побирають різно-прерізні українські спілки і товариства. В дійсності всі установи були тільки першим звеном довгого спекуляційного грабіжницького ланця. Часто переходив товар через три, чотири руки, заки дійшов до консумента.

Ціна товару в самім Дрогобичі пішла десятькрат вгору, не згадуючи про інші міста й закутини. Спекуляція розцвіла пишним цвітом, хоч якраз реформи мали її знищити; ціну тої спекуляції платив дрібний консумент, яким в більшій частині був наш український селянин...» [6, с. 794].

«Коли я дивився на п. Вітика, мені все був на думці молодий фараон з повісті Б. Пруса «Фараон», який така само вважав, що його завдання — все самому робити. Працював цілими днями і мучився, й валився з ніг під тягарем праці. Та коли по місяцеві спитав його батько, старий фараон: «Що чувати в твоїй провінції?» — не вмів відповісти, бо за весь час поладнав тисячки дрібних справ, але перегляду найважливіших не мав.

Так було і з п. Вітиком» [6, с. 794].

«... Наш пан голова мав ще одну велику хибу: за всяку ціну хотів бути популярний, хотів з кожним говорити, кожному зробити добро...

І тоді я зрозумів, що йому ходило не про те, щоби бідні діставали допомогу, але головно про те, щоби ту допомогу бідним давав він сам — не хто інший, а він сам!» [6, с. 795].

«З початком січня 1919 мав п. Вітик вже досить тої роботи, він, мабуть, сам побачив, що кудиінде йшов, а кудиінде зайшов, і використав першу нагоду, щоб кинути ним створений уряд. З початком січня 1919 виїхав на Трудовий конгрес до Києва, а вернувши, вже не хотів перейняти урядування, пізніше виїхав до Австрії і до Чехії робити торгівельні умови, вернув і знов не хотів вже урядувати» [6, с. 796].

Про себе В. Бірчак згадував, що він знову мусив виконувати обов'язки голови Державної нафтової комісії, бо призначений Вітиком інж. Маріяш відмовився від цієї посади: «Я вчив в гімназії і мав годин науки більше, як мав мати, був секретарем гімназії, вів касу й був настоятелем бурси Св. Івана Хрестителя. При кінці квітня 1919 вніс я особисто на руки п. президента Голубовича резигнацію з голови ДНК. Я мотивував її тим, що перетяжений працею, а крім того, се ж не було моє діло. Але від пана президента дістав відповідь, що в початках

багато людей працює не по своїх спеціальностях. Я вів ДНК до нашого відвороту» [6, с. 796].

Тут наведено історичну довідку про С. Вітика, який виявився таким антигероем дрогобицьких революційних подій:

Вітик Семен (1876–1937) — народився в с. Верхні Гаї Дрогобицького повіту, вчився в Дрогобицькій і Перемишльській гімназіях, закінчив Львівський університет. Був секретарем Русько-української радикальної партії, яку творив І. Франко. Після розколу цієї партії у 1899 р., коли одна частина на чолі з І. Франком, В. Будзиновським, Є. Левицьким, В. Охримовичем та іншими увілялася до новозаснованої Української національно-демократичної партії, С. Вітик став співорганізатором Української соціал-демократичної партії Галичини разом із М. Ганкевичем, Ю. Бачинським, А. Шмігельським, був одним з її лідерів. Обирався двічі від УСДП депутатом (послом) австрійського парламенту (1907–1918). У 1918 р. став членом Української Національної Ради ЗУНР, згодом член її президії, віце-президент. Від листопада до січня — повітовий комісар ЗУНР Дрогобицького повіту. Через ліво-соціалістичну догматичність у політичній поведінці (відмова продавати нафту чужоземцям, бо вони «капіталісти») спричинив труднощі УГА, яка потребувала спорядження в обмін на нафту. Був звинувачений в розкраданнях прибутків від продажу нафти.

У 1919 р. був учасником лівого Трудового конгресу (Київ), член його президії; міністр справ Галичини в уряді УНР. Емігрував до Відня, потім Праги. Займав доволі неузгоджену, анархістську позицію. Редагував у 1921–1925 рр. ліві емігрантські часописи: «Боротьба», «Вперед», «Нова громада». 1925 р. став на советофільські позиції і переїхав до СРСР. Там редагував журнал «Червоний клич» (1925–1927). Вступив до КП(б)У. Займався партійною роботою, займав/**посідав** високі посади. Вів постійну деструктивну агітацію щодо галицьких соціал-демократів, закликаючи їх до советофільства. 1933 р. арештований за фальшивим звинуваченням і засланий до концтабору (Свердловська обл.), де й був розстріляний.

Як видно з цих фактів, В. Бірчак цілком правильно визначив особу С. Вітика як вкрай деструктивну, навіть карикатурну, яка багато шкодила національній справі. У подальших двох спогадах про дрогобицькі події він уже менше присвячував уваги цій людині, але й дав кілька глибоких узагальнень на її прикладі про характер української революції 1918–1920 рр. як безвольної і хаотичної.

Так, у мемуарному екскурсі «Демагогія: Спогади про ширшу УНРаду в Дрогобичі» («Вістник», 1936, кн. 7–8), який містить низку глибоких роздумів і спостережень автора, подибуємо такі характеристики С. Вітика і психології та етики пересічних революціонерів: «Посол Вітик любив наради. День в день о 6 годині увечері зачиналися наради вужчої УНРади або ДНК (Державної нафтової комісії — *О. Б.*), які тривали все до 10 годин або й далі. Крім сього відбувалися наради часом рано і зараз по обіді. Часто радили над пустими речами, порядок дня робився сам. Мною часом аж кидало, бо над справою, яка до нас не належала, або яку можна було *brevi manu* (на швидку руку (лат.) — *О. Б.*) поладнати, радили годинами. На мої уваги гнівався Вітик. Він стояв на тій точці, що якраз демократизм вимагає нарад» [1, с. 499]. Далі В. Бірчак із сарказмом розповідає, що зустрічав подібну психологію й поведінку в описах мандрівників Африкою, які бачили цілком дикі племена і були подивовані, що їхні старшини кожного разу, як треба було розв'язати якесь елементарне питання, довгодовго радилися, але рішення не приймали. Це був зразок ультратрадемократизму! [1, с. 499].

Саму ідею «ширшої УНРади», яку запропонував С. Вітик, він вважає ідіотичною. Виходила вона із лівацької світоглядної засади, що народна маса має рацію і до її думки, аж до дна тої думки, треба дослухатися. В. Бірчак: «У Віденському парламенті галерея мовчала. В «дрогобицькому парламенті» коректно поводитися українська інтелігенція. Але що робила інтелігенція, сього не робили деякі селяни та міське й сільське шумовиння, що гостем приходило на засідання «ширшої

УНРади» і заби́рало го́лос. Коротко: «ширша УНРада», що в теорії мала складатися з делегатів сіл, в дійсності була збіговиськом різного народу.

Ось так в теорії добра ідея, щоб завести злуку між управою повіту і населенням, в практиці звелася до абсурду» [1, с. 500].

Далі В. Бірчак дуже точно характеризує ментальність лівих політиків і логіку їхніх впливів: «Посол Вітик говорив, що **все вже наше, отже, й нафта наша**». До того ж державна рафінерія стоїть на частині пасовиська передміщан, отже, вони хочуть зайти й забрати собі нафту, свічки, парафіну. Пощо? Ясно пощо! Щоби продати. А що з рафінерією? Про се він вже не думав, се вже менше його обходило. Загалом він представляв собі, що якась-то Україна буде виробляти нафту і свічки, а вони будуть собі забирати. Зрештою, чи там Україна буде дальше виробляти, чи ні, він вже не роздумував, йому ходило тільки про те, **щоби нині забрати те все, що вже їхнє, і собі продати!**

Загалом апетити були розбуджені, не в тих, що працюючі, дбайливі, пильні та що мало надіються на дурнички, а в тих легкарів, що все привикли легко, дурничкою жити, в тих, що не будують, **не тримають держави на своїх плечах, а що уважають державу дійною короною**. В них збудилися апетити.

Легко було розбудити апетити. Відомо, що серед товпи найбільше симпатії має все той, **хто найбільше обіцяє**. Найбільше обіцяє усе той, хто сам нічого не має» [1, с. 501–502].

Таким типовим представником юрби виводить В. Бірчак адвокатського писаря з с. Лішня Сосюка, який спочатку в усьому підтримував популістські рішення і поведінку С. Вітика, а потім першим звинуватив того в розкраданнях і баламутстві [1, с. 502]. Він мріяв про депутатську кар'єру, і тому хотів всім сподобатися: «... і завжди хотів когось репрезентувати. Виступаючи перед селянами говорив: «Ми, **українська інтелігенція**» — отже, в своїй скромній особі репрезентував українську інтелігенцію... Виступаючи однак на зібранні перед інтелігенцією, казав: “Ми, **український народ**”» [1, с. 503].

Цікаво, що сам В. Бірчак, абсолютно критично оцінюючи С. Вітика як політика і людину, не повірив чуткам про розкрадання ним національних грошей. Навпаки, виправдовував його під тим приводом, що С. Вітик, за його спостереженнями, був цілком непрактичною, некорисливою людиною. І наводив до цього такий факт, який був дуже критичним до Вітика з іншого боку — *національної відповідальності*. У 1919 р., в Києві, С. Вітик отримав від Директорії на розбудову галицької соціал-демократії 2 млн гривень і ... забув про них. Нагадав собі про гроші лише в еміграції, у Відні, але на той час його секретар за партійною дисципліною повернув гроші іншому великому соціалістові — В. Винниченкові. С. Вітик нічого особисто не скористав [1, с. 504–505].

Роздумуючи про загальну ситуацію історичних змін, В. Бірчак пише: «Тут треба зауважити, що в часі Світової війни із-за матеріальних недостатків загалом була підупала моральність. Границі між чесним і нечесним стали затиратися. Підупала моральність і між австрійськими урядовцями, підупала і між урядовцями всіх молодих держав, отже, і в нас. Так було і все так є, що в часі, коли платня не вистає урядовцям на прожиток, одні з них бідують, другі вміють дати собі в чесний спосіб раду, а треті беруть хабарі. Але суть речі не в тому скрутному часі, а в тім, **як загал урядовців, як держава ставиться до хабарників і злодіїв?** Коли в молодій державі є хабарники, але держава їх виловлює і карає — **вона здорова**. Обов'язком кожного чесного горожанина — не так нарікати на хабарництво, як причинитися до того, щоби виловити хабарників і злодіїв і тим уздоровити відносини» [1, с. 505].

І знову про С. Вітика як архетипного демагога і профанатора громадянських і національних змагань: «Вітик не любив освічених людей. Не щоби не цинив освіти, протинво, він її цинив, він, мабуть, і відчував брак високої освіти в себе, але з конкуренції відсував від себе всіх тих, що мали університетські студії, зате окружувався радо мулярами, що називали себе інженерами... Часто каювся. Нарікав переді мною одно-

го разу, що біля нього збирається саме шумовиння. Але одночасно з тим не любив докторів. Ся ненависть була ненавистю тих, яким не судилося самим скінчити високих шкіл. В писаря, що мав ледве народну школу, була ся ненависть ще більша. Виступав він (Сосюк — О. Б.) на «ширшій УНРаді» проти урядовців-панів..:

— Браття селяни, український народе! Ми не можемо ось тут радити разом з панами, бо пани нас перебивають. Ми мусимо заложити свою «селянську раду» до котрої не пустимо **ні одного інтелігента**.

В щоденному житті можете спостерегти двояких людей: одні добирають собі в громадянському житті наймудріших людей до помочі і з мудрими стають ще мудріші. Другі усувають всіх мудріших від себе, щоб самим стати на чолі. Їх кінець все сумний» [1, с. 507].

І останній мемуарний нарис В. Бірчака — «Дрогобицький бунт: Частина споминів» («Вістник», 1936, кн. 5) — має дещо відмінну тематику. В ньому йдеться про спробу повстання проти ЗУНР в Дрогобичі у квітні 1919 р., яка отримала цілу міфологічну концепцію в советській історіографії як нібито «комуністичне повстання за права трудящих» і довго фігурувала як доказ класової боротьби в Західній Україні і підтвердження популярності лівих ідей. Що ж було насправді?

Відкриває свій спогад В. Бірчак роздумом про причини загальної слабкості українського війська й української революції: «Всі хиби нашого війська можна звести до одной: **брак рішучости, брак карности** (дисципліни — О. Б.). В кожному стаді є паршиві вівці, були і в нашім. Лиш як з ними поводити-ся? Украв дещо старшина зі складу і продав — його не замкнули, не покарали; не хотів старшина йти на фронт, ще й другого підбурих, щоб не йшов — йому не дали кульки в лоб, а взяли слово чести. Викликав своєю нездарністю хаос або взяв хабара — його не осудили. Наша військова душа не була так вразлива на зло, на непорядок, на безкарність, як того вимагала пора. Не була вразлива, а поблажлива» [2, с. 337].

І ще оцінка історичної ситуації: «Крім того, що наша територія була знищена війною від 1914 р., була зuboжила й не мала достаточних засобів як пожива для війська, одіж, вугілля для залізниць і стрілива, нам бракувало ще й моральної цінності. Ми замало мали старшин вищих степенів. На їх місце ми поставили своїх нашвидку піднесених, думаючи, що вистане сказати поручникові або сотникові, щоб нашив собі золотий ковнір — і вже готовий полковник. Годі поминути ще одного. Від першого дня нам було треба старшин, ми були щасливі, що старшини приходили й годилися до служби. **Ми всіх приймали без розбору** і без потреби підносили їм степені, не розслідивши, що полковником в нас ставали ті, які не все ставали на височині положення.

Ясна річ, що се не була спеціальна наша слабкість, се типічна слабкість, на яку хорує кожда молода держава. І в інших молодих арміях, що постали по розвалі Австрії, не було відразу потрібної карності, і в інших молодих арміях на високі місця попали нераз авантюристи, але інші молоді армії мали час пересіяти і перебрати свій старшинський корпус. В нас на те все не було ще часу, щойно в квітні 1919 р. зачали пересівати» [2, с. 337–338].

В. Бірчак згадує, як у перші дні Революції формувалася дрогобицька національна міліція: «По зайнятті Дрогобича завели ми міліцію, точніше сказати б, вона завела себе сама.

Що се була за міліція?

2 листопада 1918 р. зайнято Дрогобич і велася війна за Борислав. Одна й друга сторони не були готові до бою. Наш комендант збирав людей, доповняв старшин. Противна сторона висунула думку переговорів, ми її прийняли, щоб зискати на часі. Тоді й зорганізувалася так звана дрогобицька міліція. Складалася з передміщан, що були в австрійській армії, але тепер не вступили до нашого війська, але утворили свій відділ. Ось тоді, коли ми вели переговори з Бориславом, заявили мені деякі члени міліції, що вони не стерплять, щоби «пани» вели переговори: що вони, міліціанти, на свою руку таки «сеї ночі» роблять напад на Борислав. На свою руку!

Я стримував. Я жадав від них довір'я до уряду і до команди, які теж хочуть зайняти Борислав, але, з тактичних причин і задля неприготовання, мусять кілька днів зволікати. Ясна річ, що все могло скінчитися для нас нещастям, коли б панове з міліції були почали воювати «на власну руку» [6, с. 338].

Так В. Бірчак передав, як під час Революції спалахували ліві та анархістські настрої, які тліли в українському суспільстві від кінця XIX ст. і які, врешті, стали чи не головною причиною слабкості і поразки Національної революції.

Далі автор описує розвиток цих лівих настроїв: «Комендант Боевої Управи в Дрогобичі (так звалася спочатку Повітова Команда) сотн. Укарма рішився тепер зробити порядок з міліцією, бо ж недопустимо було, щоб крім Боевої Управи була в Дрогобичі ще й від нікого незалежна міліція, що склалася з озброєних людей і господарила на свою руку.

Але деякі міліціанти вернули були з російського полону, вже занюхали «духа з востока» і заявили сотн. Укармі, що вони вправді будуть виконувати накази команди, але не признають старшинських ступенів. Сотн. Укарма не знав, що з тим робити, але не хотів і не міг терпіти ніяких «Екстраверствів» — як казав. Радився мене.

— Се вони сказали дуже розумно! — відповів я. — Так само розумно, якби я сказав: «Не признаю Папи й римських кардиналів, але виконую накази Католицької Церкви!» [2, с. 338–339].

«Нині, по стількох літах, — продовжує В. Бірчак, — кождий зобачить, в чім зробив сотн. Укарма помилку. Коли ми вже й затримували з конечности міліцію і лишали їй самоуправу, то повинні були звернути увагу на *моральний рівень людей*, що мали самі собою управляти і мали на інших — населення міста! — морально впливати. На се не звернули ми належної уваги. І годі було звернути, як події летіли летом блискавки. Аж пізніший бунт показав, що між міліціонерами були грабіжники, що самі власноручно пограбили Червоний Хрест, були пи-

яки і хабарники, що грозили людям арештами, щоб тільки дістати окуп, коротко кажучи, були люди, яким не йшло про ніяку загальну справу, але про те, щоб лишитися дома і з крісом в руці промишляти. Були там і провокатори, що виявилось по упадку нашої влади» [2, с. 339].

Далі В. Бірчак так описує факти подій, які лягли в основу тривалого міфу про «комуністичне повстання в Дрогобичі». Сотника Укарму змінив на посаді коменданта Дрогобича отаман Грабовенський з Долини. У квітні 1919 р., коли почалися запеклі бої з поляками під Львовом і коло Хирова, було прийнято рішення відправити на підмогу українській армії власне дрогобицьких міліціантів. Однак тут отаман Грабовенський зробив одну фатальну помилку: «він думав заголосно, так голосно, що про ті його думки знала міліція... Досить, що вже за кілька днів перед 15 квітня 1919 р. міліціанти знали, що їх мають роззброїти. Тоді й вони рішили коротко: убити отм. Грабовенського, убити сотн. Баб'яка, убити чет. Мороза, потім, думали вони, залишаться в Дрогобичі надаліше робити порядок» [2, с. 340].

В. Бірчак виводить особу коменданта жандармерії Матківського — людину лівих поглядів («... читав головню комуністичну літературу (Маркс, Енгельс, Лібкнехт, Люксембург і т. ин.), при тому був завзятим антимілітаристом» [2, с. 341], непостійну, малоосвічену, без належного військового досвіду, якого посол Вітик за певними «порозуміннями» чомусь зробив комендантом [2, с. 341].

Паралельно містом почали ширитися чутки, що «до влади в державі приходять большевики і що так само в Стрию і в Самборі тої ночі переймають большевики владу... З хвилиною вибуху бунту частина залоги пішла грабити, частина пішла з крісами домів» [2, с. 341].

«Бунт почався увечір 14 квітня 1919, — згадує В. Бірчак, — під будинком Повітової Команди зібралися міліціонери, кількох під проводом Івана Кушніра увійшло до середини. В кан-

целярії команди було 7 старшин. Кушнір увійшов з націленим крісом і промовив:

— Добрий вечір, панове. Руки догори!

— Маеш! — відповів один із старшин і стрілив. Бунтар повалився вбитий. Через вікна від сторони улиці кинено до канцелярії гранати, вони вирвали кусники підлоги, але нікого з старшин не вбили. В метушні, що постала, втікли всі старшини з команди й бунтарі ані нікого не вбили, ані нікого не арештували» [2, с. 341].

Загалом В. Бірчак малює так картину бунту, що вона уявляється як перебіг хаотичних, невмотивованих соціальних імпульсів, в основі яких лежали загальний непорядок, низький рівень ідейності і військової дисципліни в учасників Національної Революції, низький рівень моральної відповідальності в населення.

Для з'ясування подробиць правди драматичних дрогибицьких подій, довкола яких у 1929 р. на сторінках газети «Діло» розгорілася жвава полеміка кількох учасників подій, які мали різне бачення їх, В. Бірчак наводить у своєму спогаді розлогий лист поручника Івана Вовка, одного з керівників військового гарнізону, який подав такі факти: «Міліція не була нічим іншим, як міським шумовинням, яке знало лише брати хабарі від жидів за різні брудні гешефти, а по ночах батярувати (хуліганити, від «батяр» (угор.) — «розбійник» — О. Б.)» [2, с. 343].

Від Матківського увечері І. Вовк довідався, що головною причиною бунту є страх міліціантів, що їх поведуть на фронт. «Ані про якісь плани, большевицькі руки, чужі гроші в тій акції... я нічого не довідався» [2, с. 363–364]. Натомість Матківський повідомив, що «до міліціантів прилучилася запасова сотня у виділовій школі, яку на большевицький спосіб підбурило до бунту якийсь ст. десятник Флюнт. Він же ж мав також випустити з тюрми в суді всіх злодіїв і дезертирів. В місті тепер все граблять і розбивають» [2, с. 344].

Тут І. Вовк, вражений спалахом анархії, прийняв рішення рішуче придусити цей спалах звичайної аморальщини і безвідповідальності. Тим більше, що його, за словами Матківського, самі бунтарі дуже поважали як фронтовика і факхового військового [2, с. 344]. На вулицях міста І. Вовк застав картину руїництва і грабежу і той образ нагадав йому 1914 р., коли в Дрогобич зайшли «москалі», тобто російські війська [2, с. 344]. Він зайшов до приміщення міліції (будинок «польського «Сокола») і тут довідався, що «цілий той бунт стався наслідком того, що сотню у виділовій школі підбурив ст. дес. Флюнт... Коменданта вони ніякого не мають, а роблять самі, що думають, що є добре» [2, с. 345]. І. Вовк наказав відпустити старшин, а жандармерії — «щоби виловлювала грабіжників» [2, с. 345], реорганізував патрульні пости і скоро місто почало заспокоюватися.

Водночас І. Вовк побачив на стінах будинків розклеєні «афіші», тобто листівки, із оголошенням, що владу в місті перебрала «Жовнірська Рада». Тут же він дізнався, що їхнім автором був студент Михаць. Заклики в листівках були советського змісту. Того Михаця І. Вовк годен був вбити в той момент [2, с. 346]. І ось такий висновок І. Вовка: «Я собі лише представляю тепер ту авантуру в такий спосіб. Збольшевичені міліціанти не хотіли йти на фронт, а як пімсту за наказ, хотіли вбити згаданих старшин і не думаючи про те, що всякі «революціонери» ждуть на заколот в місті. Ст. дес. Флюнт використав ту завірюху для себе, зробив нараду й вирушив з цілим мотлохом з тюрми грабувати місто. Комуністична ячейка рівно ж хотіла скористати з тої анархії і спробувала завести комуністичну владу в Дрогобичі, тому й спровадила робітників з «Галіції» (нафтопереробного заводу — О. Б.) і розпустила вістку про большевицький переворот в цілій нашій республіці. Але на тім їх панування й скінчилося.

Сам В. Бірчак висуває таку версію подій: «...Матківський мав на цілі «тільки» позбутися отм. Грабовенського, сот. Баб'яка й хор. Мороза. Але вже в самому початку бунт

вирвався йому з рук: проводирем став міліціант Флюнт, який з іншими грабжниками взявся рабувати... Матківський стратив владу над бунтарями і просив пор. Вовка, щоб той завів лад. Той став заводити лад, але не опанував розгнужаною товпи: хтось невідомий оголошував, що переймає владу в імені «селянсько-робітничої ради» [2, с. 347].

Уже зранку 15 квітня В. Бірчак скликав нараду, на якій спробували з'ясувати, хто ж був провідником бунту. Ясного бачення не було. «Того самого дня, — пише він, — прийшли з фронту відділи УСС, щоб завести лад... В обороні ладу і порядку виступив тепер Союз з Лішні», який чомусь звинуватив за бунт людей «йому немилим» — Р. Скибінського, голову Харчової Управи, і ... самого В. Бірчака. Їх відразу арештували, але незабаром відпустили за відсутністю реальних звинувачень [2, с. 347–348].

Бог дав можливість Матківському викупити свої прогріхи перед нацією: він спочатку втік до Станіславова і там його заарештували; звільнився і пішов з УГА за Збруч; в розмовах казався за участь у дрогобицькому бунті; був тяжко поранений у бою з кавалерією Котовського; його домучили большевики в ЧК у Винниці [2, с. 348].

Вкінці В. Бірчак подає такі узагальнення: «1) Старшини дрогобицької залоги не були рішучі, не творили одного тіла. Докази: отм. Грабовенський носився доти з думкою, щоб роззброїти міліцію, аж вона його роззброїла. Хоч до бунту приготувлювалися кілька днів — розвідка нічого не знала.

2) Залога була легковірна, безкритична, вірила, що за ціну зроблення бунту, прийдуть большевики, здобудуть Львів і Перемишль і передадуть їх нам. Се в нас загальне: віра в чужу поміч, а не в себе... Сю безкритичну віру в часто майже надприродну поміч чужинців називається *pseudologiafantastica* в політичних справах...

3) Державні місця обсаджували без ніякої кваліфікації на основі хіба партійної приналежності. Чи се було тільки в Дрогобичі з хор. Матківським?

4) Безвідповідальність. Лежить купа соломи, а до неї підходить наш брат і запалює, не роздивився вперед, де та солома лежить, які розміри займе пожежа, звідки віє вітер. Спалахне пожежа, вже горить село, а наш брат тоді або відіпреться всього або заломить руки: «І хто був би сподівався?!» Так зробили аранжери дрогобицького бунту.

5) Психологія татарських людей. Напротязі всієї нашої історії були в нас так звані «татарські люди»: такі, що вдарили в наші зади, коли ми вели розпачливу боротьбу за існування» [2, с. 348–349].

Проведений нами аналіз мемуарних нарисів Володимира Бірчака на сторінках «Літературно-наукового вістника» і «Вістника» дає підставу зробити такі висновки. Ці спогади є цінним документально-історичним матеріалом очевидця подій, який зумів показати зсередини революційні процеси періоду ЗУНР на провінції. Автор логічно і правильно розставив ідеологічні акценти, проілюструвавши на конкретних фактах, якими деструктивними виявилися ліві і ліберальні політичні переконання учасників подій, примітивне галицьке рутенство і москвофільство. Мемуаристика В. Бірчака містить належну дозу влучної спостережливості, іронії, аналітичних роздумів. Водночас їй, на наш погляд, бракує стильової вправності, ширших узагальнень щодо контексту історичних подій, уважності при описах й оцінюваннях основних революційних процесів і характерних постатей. Наприклад, ми так і не дізнаємося зі спогадів, як вдалося приборкати патріотам збільшених і збунтованих «робітників із червоними пов'язками» із «Галіції»? Як поводитися і ким були докладніше керівники з революційної повітової ради: Пацлавський, Калинович, Ліщинський та ін.? Звідки взявся авторитет поручника І. Вовка, який зумів лише появою своєї особи втихомирити збунтованих міліціантів? Тобто спогадам явно бракує конкретності, випуклості в зображеннях історичних подій.

Цікавою є й мотивація, чому спогади В. Бірчака з'явилися у журналах «ЛНВ» і «Вістник» за редакцією провідного ідеолога

українського вольового націоналізму Дмитра Донцова? Адже вони, будучи головною трибуною з пропаганди філософських, політичних, культурологічних, історіософських, естетичних ідей націоналізму, здавалося б, мало відповідали тональності й тематиці Бірчакових спогадів. У кожному номері журналів «ЛНВ» і «Вістник», в середньому обсягом 70–80 стор., переважно друкувалися вишукана художня література, бойова публіцистика й ідеологія, геополітичні та літературно-критичні статті, різноманітна есеїстика європейських авторів, і спогади В. Бірчака, в приблизному обсязі 10–15 стор., становили в них відносно невелику контрастну частину. На нашу думку, Д. Донцов, очевидно, замовляв Бірчакові спогади про дрогобицькі революційні події з таких причин. По-перше, в епіцентрі політичної критики й історіософії Д. Донцова завжди була Українська Національна Революція 1917–1920 рр., в якій він бачив захопливу бурю, піднесення українського мілітаризму, натхнення для майбутньої боротьби і поряд — причини поразок українства в змаганнях до свободи і державності. Тому у 1920-і рр., наприклад, він надрукував на сторінках «ЛНВ» цілу серію спогадів про Революцію в Києві і про Корпус Січових Стрільців іншого дрогобичанина Осипа Думина (1893–1945), який публікувався під псевдонімом «Антін Крезуб» і який теж загинув від рук російських комуністів. По-друге, Д. Донцов як націоналіст-соборник був дуже уважний до національних процесів на всіх етнічних землях українців: від Кубані і Бессарабії до Закарпаття і Підляшшя, тому в «ЛНВ» і «Вістнику» систематично друкувалися матеріали про ці регіони і національні змагання у них. Цілком логічно, що на Дрогобиччину, як на молоді урбаністичні агломерації — зростання нафтовидобування в Бориславі і розбудова нафтопереробних заводів в Дрогобичі — він дивився, як на зону, в якій ішли жваві соціальні процеси і яку треба було стимулювати в національному плані свідченнями про українські перемоги в регіоні в минулому (мовляв, «хай і з одною гарматою лише, але поляків з Борислава вигнали!»). І по-третє,

Д. Донцов завжди дбав, щоб кожен матеріал в його журналі мав *ідеологічне спрямування*. І спогади В. Бірчака майже ідеально відповідали цій zasadі: у них чітко показано, що вирішальними факторами в історичних і революційних змаганнях мають бути рішучість і волюнтаризм їхніх учасників, що українцям у 1917–1920 рр. забракло високого ідеалізму, суворості і героїки, твердої національної переконаності, що головною причиною українських поразок загальних і проблем конкретних були ліві переконання значної частини сучасників, внутрішній анархізм, вроджене малоросійство (галицький варіант — рутенство) і піддавання психології юрби. Відтак такими карикатурними ідіотами виглядають різні типи лівих популістів — Вітик, Матківський, Сосюк, Флюнт. За задумом Д. Донцова, спогади В. Бірчака мали пояснити українцям, що *тільки волюва меншість із запалом героїзму, великою дисципліною, фанатична і незворушлива до ворогів нації може перемогти в Історії*. Ідеологічний контекст до цього творили інші статті журналу, які друкувалися поряд. Тому, коли у 1941 р. в Національну Революцію вступило покоління «донцовців-бандерівців» і почало боротьбу за українську державу, воно ніяк не повторювало помилок і невиразної тактики Січових Стрільців — дещо наївних ліберальних мрійників та довірливих демократів, воно завжди і всюди діяло рішуче, твердо і категорично. Там, куди приходила ОУН, — діяла *абсолютна українська влада, перемагали абсолютні українські вартості, відкривалися абсолютні перспективи для української національної ідеї*.

Із незрозумілих нам причин спогади В. Бірчака не були використані авторами відомої колективної монографії «Нариси з історії Дрогобича», які знали про них, бо один раз навіть зацитували їх [7, с. 143]. Натомість, як ми показали, вони вартують більшої уваги істориків, оскільки містять багато цікавих і значущих фактів, спостережень та історіософських роздумів-ідей.

Література

1. Бірчак В. Демагогія: Спогади про ширшу УНРаду в Дрогобичі // Вістник. — 1936. — Кн. 7–8. — С. 498–510.
2. Бірчак В. Дрогобицький бунт: Частина споминів // Вістник. — 1936. — Кн. 5. — С. 337–349.
3. Бірчак В. Дрогобицька епопея: уривки з спогадів // Літературно-науковий вістник. — 1931. — Кн. 7–8. — С. 613–628.
4. Бірчак В. Нафтова комісія УНРади // Вістник. — 1935. — Кн. 4. — С. 253–261.
5. Бірчак В. Соціялісти державними будівничими: Торговля нафтовими продуктами // Вістник. — 1935. — Кн. 9. — С. 653–663.
6. Бірчак В. Як соціялісти будували державу: Спогад // Вістник. — 1935. — Кн. 11. — С. 787–797.
7. Нариси з історії Дрогобича: Від найдавніших часів до початку ХХІ ст. / наук. ред. Л. Тимошенко. — Дрогобич: Коло, 2009. — 320 с.
8. Новак С. М. «...Завжди вірю, що служу добрій справі...» (Публіцистика Володимира Бірчака за матеріалами газ. «Українське слово») / Сніжана Новак // Слово і час. — 2010. — №12. — С. 31–40.
9. Новак С. М. Тематичні обрії публіцистики Володимира Бірчака (за матеріалами газети «Українське слово») / Сніжана Новак // Прикарпатський вісник НТШ: Слово. — 2. — Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2008. — С. 237–245.
10. Офіцинський Р. Хочемо правди? Ось її очі! Уроки Карпатської України: концепція Володимира Бірчака / Роман Офіцинський // Бірчак В. Карпатська Україна: спогади й переживання. — Ужгород: Гражда, 2007. — С. 175–197.

РОЗДІЛ 2

НАЦІОСОФСЬКІ ЕСКІЗИ

БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКІ «БОЇ ЗА ІСТОРІЮ»

Ось уже кілька років і українському інформаційному просторі присутній білоруський незалежний телеканал «Белсат», який твориться у Варшаві і характеризується доброю якістю публіцистичних та культурологічних передач, подібних до яких не має жоден український телеканал. Особливо цікавими й гострими є передачі на історичну тематику в серіях «Загадки білоруської історії», «Intermarium», «Кожний з нас» тощо. Недавно в кількох з них вигулькнула й українська тема, і що несподівано, у вельми негативному, критичному плані. Про що йдеться? Виявилось, що майже одноставно білоруські історики вельми осоружно трактують історію українського козацтва, представляють його деструктивною, жорстокою силою, яка принесла багато нещастя білоруському народові, наприклад, одна з передач серії «Intermarium» навіть мала цілком категоричну назву: «Як козаки зруйнували Велике князівство Литовське?».

Зауважимо, що в цих телепередачах беруть участь не якісь там «казенні» історики советського штибу, які обслуговують «малоросійський» режим А. Лукашенка, а надзвичайно принципові, відважні, фахові, національно глибокі історики, як Алесь Кравцевич, Уладзімір Арлоу, Уладзімір Трусау, Генадзь Саганевич та ін. Також у телепередачах виступають відомі литовські, польські, українські, російські історики, що додає цим культурологічним акціям потужної інтелектуальності й широти бачення історичної проблематики. Тому критично подана українська тема звучить тут особливо інтригуюче.

Неможливо охопити аналітично в одній статті весь спектр історіософської проблематики на «Белсаті», тож ми виділимо лише головний стрижень української тематики.

На перший погляд, кожному освіченому українцеві уявляється, що українсько-білоруські стосунки впродовж тисячі років щонайменше були безхмарними, гармонійними, доброзичливими, адже йдеться про сусідство двох споріднених генетично, мовно і культурно народів, ментально нібито дуже пацифістських, бездержавних в основному (а що ділити тим, хто своєї хати не має?). Але це лише перший загальний стереотип, який заважає глибше зрозуміти нашу спільну історію. Насправді, суперечності між націями були, часто латентні.

Отже, які критичні погляди білоруських науковців виокремлюють історію козацтва як загрозливу проблему? Це такі:

1. Козацтво завжди, коли приходило на білоруську землю, жорстоко ставилося до місцевого населення.

2. Під час Хмельниччини козаки зруйнували низку білоруських міст, пограбували людність, завдали непоправної шкоди автономному в складі Речі Посполитої Великому князівству Литовському, яке тримало майже всі білоруські землі.

3. Війни козаків проти Речі Посполитої шкодили соціальному, політичному і культурному становищу білоруського народу, підривали його силу, багатство, освітній рівень.

4. Козацька політика апріорі була промосковською, тобто вела весь простір Східної Європи під владу євразійської деспотичної Московії, а натомість білоруська нація змагалася за середньоевропейську цивілізацію, за збереження Речі Посполитої, відстоювала високу культуру супроти азійщини.

Щоб зрозуміти логіку мислення білоруських істориків, мусимо з'ясувати кілька їхніх глобальних засад у темі середньовічної історії Білорусі. Не маючи сильної традиції етнічного націоналізму, на що склалися об'єктивні причини, білоруси ще від кінця XIX ст. виробили собі доволі оригінальну **державницьку ідентичність**. А це означало таке: мовляв, якщо демографічну більшість у Великому князівстві Литовському від початку XIV ст. складали білоруси (за тодішньою термінологією «русини»), а старобілоруська мова домінува-

ла в ньому, то ця держава була державою й білоруського народу; якщо Велике князівство Литовське від 1569 р. (Люблінська унія) було другою основою єдиної Речі Посполитої, то й ця держава була білоруською, оскільки загалом дуже добре гарантувала успішний соціальний розвиток краю. Принаймні так впливало, коли білоруські історики раз у раз називали всі перемоги і поразки польсько-литовських військ у війнах з українськими козаками «нашими». Така історична логіка, очевидно, не в усіх аспектах є переконливою, бо, наприклад, чи ж еліта цих держав була етнічно білоруською і мислила та діяла в інтересах білоруської нації? Чи обидві ці держави належно дбали про духовність і культуру білоруського народу? Чи вони повновартісно оберігали білоруську ідентичність? Відповідь на ці три «стратегічні» питання одна: ні. Логіку білоруських істориків можна прийняти лише в тій концепції, що порівняно з іншими державницькими варіантами народів-сусідів (Новгородська земля, Московське чи Тверське князівство, Тевтонський орден, Кримське ханство, тощо) і ВКЛ, і Річ Посполита були якісно сприятливішими державами для загального цивілізаційного розвитку білоруського народу.

Зауважимо, що особливо пристрасно й активно проповідував цю ідею сприйняття і тлумачення історії Великого князівства Литовського сучасний білоруський письменник, історик, дисидент, критик і публіцист Мікола Єрмалович (1921–2000), автор знакових книг «Давня Білорусь: Полоцький і Новгородський період» (1990), «Давня Білорусь: Віленський період» (1994), «Білоруська держава Велике князівство Литовське» (2000). Основні його тези такі: Литва не завойовувала Білорусі, а синтезувалася з нею органічно, білоруси отримали у Великому князівстві Литовському сприятливі суспільно-культурні умови для розвитку, яких вони більше не мали ніколи в історії, протягом XIV–XVI ст. білоруси реалізувалися як нація найповніше, цей час — це історія білорусів, а не литовців. Учений навіть запустив у слововжиток етнонім «летувіси» на означення етнічних литовців на відміну від поняття «лит-

вини», яке мало стосуватися тільки етнічних білорусів та їхньої історії.

Щоб відповісти на критичні питання щодо українських козаків, нам треба з'ясувати головні сутності Великого князівства Литовського як держави й цивілізаційної субстанції та головні етапи й особливості процесу формування білоруської нації (й української як її своєрідної альтернативи).

Парадоксальне питання авторів телепередачі «Intermarium» «Як козаки зруйнували ВКЛ?» є ще й абсурдальним у двох площинах: по-перше, Велике князівство Литовське було цілком відмінною державою в чотирьох головних періодах свого розвитку: до Кревської унії 1385 р. (тоді воно було ще просто Литвою, бо офіційно поняття ВКЛ було введено щойно у 1398 р.), до Городельської унії 1413 р., до Люблінської унії 1569 р., до поділів Речі Посполитої у 1772–1795 р., тому яке саме князівство мали б зруйнувати козаки? По-друге, Велике князівство Литовське як певне автономне утворення проіснувало й після розгрому Московією козацької держави на початку XVIII ст. і пізнішого знищення Запорозької Січі, тому українці й не могли нічого мати до його кончини. Тож звучить це питання ще й провокативно як незугарний антиукраїнський випад.

Конфлікт поміж протобілоруською і протоукраїнською націями в межах спочатку ВКЛ, а потім всієї Речі Посполитої нарастив давно, ще від XIII ст. Прологом до нього були геополітичні зусилля Данила Галицького і його державних нащадків включити до сфери політичних впливів долини рік Західний Буг і Німан, і тому галицькі князі приєднали до своєї держави деякі землі ятвягів (одного з литовських племен) та білоруські князівства з містами Городня, Новгородок, Волковиськ, Слонім. Ще раніше волинські князі у XII ст. стреміли до гегемонії в білоруському Поліссі, тиснули на Турівське князівство через те, що велика зона долини Прип'яті від Берестя до Гомеля була в етнічному плані перехідною між цими етносами (тут змішувалися літописні дреговичі і древляни) і ці сильні володарі прагнули підпорядкувати собі лісисті землі. У XIV–XVI ст.,

коли вся територія пізнішої Білорусі була завойована Литвою, яка переживала тоді свій *Furror period*, протобілоруська нація здійснила стрімкий *ментально-цивілізаційний* поворот зі Сходу на Захід. Це було зумовлено наступними глобальними чинниками: 1) через Литву білоруський соціум почав активніше взаємодіяти із великим Балтійським цивілізаційним простором, який перебував під могутнім впливом германського світу (торгово-економічна потуга союзу міст Ганза, Лівонський і Тевтонський ордени) та Скандинавії (геополітичні впливи Данії і Швеції на Балтиці); 2) від XIV ст. до Литви з Польщі прийшли сильні католицькі, а за ними протестантські духовні, інтелектуальні, моральні впливи, які кардинально міняли світоуявлення передусім еліт і жителів міст; офіційно Литва хрестилася двічі в католицтві: в 1251 р. за князя Міндовга і в 1387 р. за Ягайла, що повело до покатоличення литовської еліти; Городельська унія 1413 р, яка зрівняла у правах з польською шляхтою литовське й руське боярство, кардинально посприяла першій хвилі колонізації цих еліт, нащадки білоруських боярів і навіть міщанство почали активно змішуватися із етнічними литовцями, що й витворило специфічну суспільну суміш, яку сучасники і теперішні білоруські історики почали називати «литвинами»; 3) у XV–XVI ст. в Білорусь за польським посередництвом прийшли перші віяння культури Ренесансу: латинська література, наукові ідеї, нове мистецтво й архітектура, раціональна філософія, студенти з Білорусі починають навчатися в європейських університетах і так сформувалася нова інтелектуальна еліта, яка, своєю чергою, почала змінювати світогляд і ментальність нації (щось подібне тоді в Україні переживали тільки Галичина і частково Волинь, які стрімко окциденталізувалися суспільно і культурно); 4) у 1544 р. був відкритий університет в Кенігсбергу (Кролевці — по-білоруськи), в якому здобули ренесансну освіту сотні вихідців із Литви і Білорусі, у 1579 р. засновано університет у Вільні, що перетворило це місто на колосальний фактор окциденталізації білоруської протонаціональної свідомості.

Унаслідок цих глибоких перемін білоруське суспільство у XVI ст. почало суттєво відрізнятись від українського, нібито одномовного й одно-культурного з ним (це наш, український, історичний стереотип щодо Білорусі). Кажучи сучасною мовою, Білорусь була тоді вже більше *модернізованою*, аніж Україна. Вона не була ані глухою провінцією, ані маргінесом, як нам часто уявляється. Про те, що білоруси ментально були більше відкриті до окциденталізації, свідчать дав великі й очевидні факти: 1) на теренах Білорусі завжди була більша толерантність до етнічних поляків і польської культури, аніж в Україні, бо вони їх не сприймали як загрозу; 2) білоруси глибше і масштабніше прийняли церковну Брестську Унію 1596 р., в країні було цілком мало конфліктів між православними й уніатами, на XVIII ст. суспільність Білорусі була майже на 90 % уніатською.

Окремо вартує виділити вплив на Білорусь різноманітних протестантських течій і католицьких орденів: кальвіністів, социніанів, василіан, єзуїтів, тощо. У процентному відношенні їхня кількість і густина осередків явно перевищувала відповідну концентрацію їх в Україні. Наприклад, більшість магнатерії була кальвіністською. Це суттєво посилило процеси окциденталізації.

Усе це в комплексі, як не парадоксально, загальмовувало *етнічне визрівання* білорусів як нації: замість того, аби виробляти свою програму націотворення, вони переймали розвинутіші соціальні й культурні форми від литвинів і поляків, ширше — від німців, які на той час вже стали лідерами Європи в процесах соціальної трансформації і були дуже широко присутніми в торгівлі, промисловості і культурно-освітній сфері Сходу Європи.

Це потверджує й рівень та особливості розвитку літератур і мистецтв обидвох народів. Якщо в Україні з кожним роком від кінця XVI ст. число творчих особистостей збільшувалося у геометричній прогресії, велич талантів тільки зростала й урізноманітнювалася, від Стефана Зизанія до Мелетія

Смотрицького, від Касьяна Саковича до Лазаря Барановича, від Іпатія Потія й Захарії Копистенського до Йоаникія Галатовського та Стефана Яворського, то в Білорусі було все навпаки: кількість творчих постатей рідла, самі вони малі. Постаць дуже талановитого і творчого Симеона Полоцького (1629–1680), цього завершеного малороса і патріота Москви, є лише винятком-підтвердженням нашої тези. Відтак мистецько-культурне життя в Білорусі у XVII ст. сповільнилося і майже загасло, а в Україні забувало величним бароко. Тож українське інтелектуальне життя тоді вибухнуло завзятим багатоманіттям і пристрасними протиборствами, а білоруське щораз більше скимліло.

Що ж було в Україні? Географічний простір України — незаселені степи і ворожий південний татарський кордон, більша чисельність людності, новий козацький фактор (приблизно від кінця XV ст.) і його героїчна етика породили виразнішу етнічну свідомість, морально й ментально українці, які ще зберігали середньовічну ментальність, на відміну від білорусів, відчували ворожість до ренесансної, у багатьох вимірах — безбожницької, матеріалістичної, егоцентричної й гедоністичної — етики й свідомості, які несли дуже окциденталізовані поляки й елітні литвини. Це й загострило міжетнічний конфлікт в Україні, чого не було в Білорусі. Ідеологією українського національного відродження став своєрідний **православний фундаменталізм**, тобто пристрасне навернення до коренів національної традиції, символом чого стала екстатична постаць Івана Вишенського (бл. 1550–після 1621), цього своєрідного українського Савонаролі, який закликав відкинути новітні звичаї та ідеї, відвернутися від розкошей і ситості, стати знову середньовічними аскетами.

Якщо осмислювати історичне співіснування українців і білорусів за канонами класичної націології, то вартує визначити кілька тез:

– глибинна генетико-антропологічна відмінність між двома народами пролягає ще від I тис. н.е., коли білоруси як ет-

нос сформувалися на синтезі слов'ян і балтів, а українці — на синтезі слов'ян і фракійців та скіфо-сарматів;

– період супердержави Київська Русь (умовна назва) IX–XIII ст. посприяв більшому зближенню цих двох етносів на основі спільних торговельно-господарських зв'язків (роль шляху «Із варяг до греків»), політики норманської (шведської) монархічної династії Рюриковичів, прийняття візантійської форми православ'я, церковнослов'янської писемності, спільної культурної православної традиції, перейнятої в основному із Болгарії;

– період входження більшості білоруських і українських земель до Великого князівства Литовського XIV–XVI ст. ще більше посприяв зближенню двох народів, коли місце Рюриковичів зайняли Гедиміновичі, а весь культурно-світоглядний комплекс їхнього буття заповнили середньоевропейські цивілізаційні віяння (проникнення західних ідей, латиномовної культури, католицькі синтетичні віяння, нова цивілізація міст, роль університетів, етика лицарства, тощо); сумарно це потягнуло до чіткого духовно-метального та ідеологічного відмежування цієї Литовської Русі від Русі Московської, з її відмінами у Новгороді і Пскові, у Тверському та Рязанському князівствах, які вже до кінця XV ст. були жорстоко стерті як самотності Москвою як новою візантійсько-татарською цивілізацією;

– умовним роком, від якого почалося нове розходження білоруського й українського етносів, можемо назвати 1500-й, коли почалися глобальні процеси внутрішньої трансформації в обидвох народів: потужна тяга до окциденталізації, в балтійський культурний простір білорусів і стрімкий порив до степового Причорномор'я українців; так географія розвела два дуже близькі за ментальністю, мовою і культурою народи;

– усе визначальне й кардинальне, що ставалося далі, було лише наслідком цих двох географічно-ментальних тенденцій: відхід внаслідок Люблінської унії 1569 р. білоруських земель до ВКЛ, а українських — до Корони Польської, коли два на-

роди почали жити у відмінних соціально-правових системах, поширення уніатства як ідеї і його впливи на самосвідомість народів, симбіоз білоруських еліт із литовськими і натомість формування в Україні якісно нової еліти — козацької, культурні розходження, коли в Білорусі глибший відбиток на свідомість суспільства зробив раціоналізм культури Ренесансу, а в Україні — ірраціоналізм культури бароко, тощо;

– у кінці XVI ст., коли почалися масштабніші процеси національного відродження в усій Русі під впливом і в контексті всеєвропейських ідей та настроїв апеляції до національної самосвідомості в душі протестантизму (діяльність М. Лютера і переклади Святого Письма різними народними мовами), між білорусами й українцями намітився **цивілізаційний конфлікт ментальностей**; такого роду конфлікт означає навіть більше, аніж етнічний, соціально-класовий, становий чи конфесійний типи конфліктів, він з'являється тоді, коли між певними народами раптово намічаються **ціннісні, етичні, духовно-світоглядні** розлами і розходження; наприклад, такий цивілізаційний конфлікт у середньовічному Заході Європи між християнами і євреями яскраво описує історіософ Освальд Шпенглер: євреїв ненавиділи й масово виганяли з усіх країн не тому, що християни мали якусь систему поглядів антисемітизму, а тому, що вони цілком не сприймали їхнього способу світобуття, їхньої ментальності, внутрішньої культури й соціальної поведінки; тому, справді, білоруські історики мають рацію, що українські козаки вже тоді і пізніше дуже жорстоко ставилися до білорусів, передусім жителів міст і шляхти, бо бачили в них, в їхній поведінці й етиці, цілком чужу їм ренесансну культуру, гедоністичну й прагматичну, пройняту ворожим польським духом, що не відповідало їхній розбудженій традиціоналістській християнській етиці;

– хоча одним із центрів руського національного і релігійного відродження у XVI ст. було Вільно (Вільнюс), напівруське, вельми культурне місто в білоруському етнічному просто-

рі, загалом процеси національного відродження охопили білоруський соціум відносно поперехово і немасово, на відміну від України, де вони пішли в глибину й ширину; вищі пласти білоруського суспільства окциденталізувалися, окатоличилися і полонізувалися, тобто ставали щораз *чужішими* для українців, тому полковники Б. Хмельницького — Кричевський, Золотаренко, Небаба, Гаркуша та ін. — наче проламувалися в супротивний їм ментально й культурно простір, вдаючись до великих насильств і вбивств, мріючи все-таки розбудити до всеохопного повстання «руський світ» проти ненависних їм поляків-католиків; на теренах Білорусі той «руський світ» існував тоді вже радше у вигляді островів в морі загальної прокаатолицької і проуніатської суспільної тенденції і симпатії, а на бурхливу стихію православного фундаменталізму він дивився з настоогою і навіть відразою; у 1640-і рр. цивілізаційний конфлікт між білорусами й українцями дійшов до апогею: долі двох дуже споріднених етносів розійшлися назавжди.

Отже, ми відповіли на три складові закидів білоруських істориків супроти історичної ролі українського козацтва: воно було жорстоким до білорусів, бо бачило в них чужу цивілізацію, воно вдавалося до насильств і руїн, бо на емоційній хвилі власного піднесення прагнуло переламати цивілізаційну тенденцію «відтягування» білорусів від «руського світу», воно об'єктивно ламало систему польського соціального, політичного і культурного континуїтету, бо інтуїтивно відчувало, що він побудований на принципі польського шовінізму, а з цим і руйнувало білоруську соціальну стабільність. Остання наша теза про польський шовінізм як головну засаду і сутність Речі Посполитої, знаємо, офіційно вважається у міжнародній історіографії «екстремною», «згущеною й упередженою оцінкою ситуації» тощо. Однак без виокремлення й аналізу цього фактора, вважаємо, неможливо зрозуміти хід подій у Східній Європі в просторі між Віслою і Дніпром від XIV-го до XVIII ст. Ось лише кілька аргументів: тільки шовіністична засліпленість поляків ще від доби Казимира III Великого (1333–1370) ство-

рила перед ними фальшиву й грізну у своїх наслідках візію, що велетенський руський простір від Сяну до Дніпра можна топтати, ігнорувати й руйнувати без кінця; лише шовінізм підказав їм після Кревської унії 1385 р. в союзній державі Польщі і Литви постійно ігнорувати й відштовхувати литовські традиції і культуру; лише шовінізм породив у поляків план максимальної маргіналізації Православної Церкви і православних спочатку в Польській Короні, а потім у об'єднаній Речі Посполитій; лише шовінізм підказав польській еліті цілком проігнорувати права руського народу після Люблінської унії 1569 р. і створити об'єднану Річ Посполиту без рівних прав народу, який за чисельністю складав приблизно половину людності цієї держави. Загалом результатом цього польського шовінізму на середину XVII ст. стало те, що литовці як етнос були великою мірою асимільовані поляками й маргіналізовані в суспільно-правовому просторі спільної держави, а це послабило її мілітарно; більша половина руської людності ненавиділи польську державу та зверхність і годні були на безкомпромісну війну до кінця супроти цієї в багатьох аспектах ефективної і прогресивної держави; більшість православних Речі Посполитої розбудилися до фанатичного пориву у своїй вірі з наміром створити окремий «православний світ», вільний від «злих поляків», а це повело їх до фатального союзу із «одновірною Москвою».

І в цьому моменті ми відповімо білоруським історикам на четвертий закид супроти козацтва: про його москвофільство. Ще від кінця XIX ст. українські класичні історики (М. Грушевський і його школа) докладно проаналізували фальшивість загальної тези про масове москвофільство козацтва, а історики XX ст. надзвичайно поглибили їхні аргументи. По суті, твердження про москвофільську орієнтацію в Україні XVII ст. є більше міфом російської історіографії, аніж історичною правдою. Тому не будемо повторювати всіх контраргументів проти цього міфу, а лише порадимо білоруським ученим триматися ближче «до джерел». Так, москвофільство розвинуло-

ся серед українців десь від початку самого XVII ст., передусім у середовищі вищого православного духівництва, і ми знаємо навіть завзятих ідеологів єдності «православного світу», як то Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Ісайя Копинський, Захарія Копистенський та ін., згодом, в другій половині століття яскравими москвофілами були Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Стефан Яворський і знаменитий Феофан Прокопович, який будував імперію разом із Петром I. Уже в часи Хмельниччини постійно існувала в козацькому середовищі промосковська партія, символами якої є Мартин Пушкар та гетьман Іван Самойлович, якого Т. Шевченко назвав «дурним». Однак ця партія завжди була в меншості, Москва поглинала Україну, застосовувавши хитру гру з привабленням на свій бік Православної Церкви, використовуючи православний фанатизм розбурханих мас і їхню ненависть до поляків, які, своєю чергою, підтримували цю ненависть надмірною жорстокістю до українців, по суті, випаливши і зруйнувавши все Правобережжя, на чому й грала Москва. Як відомо, Москва зуміла ідеально провести «спецоперацію» з підміни української ідентичності (як і білоруської), витворивши ідеологічний міф про «руську єдність» у давні часи, яку вона нібито відновлювала, асимілюючи й українців, і білорусів. Тоді дипломатично, пропагандивно, організаційно, мілітарно, політично перемогла московська державна машина, яка, закономірно, була сильнішою за українську, бо керувалася деспотичною рукою царя і підпиралася абсолютною покорою мас. Україна наче загіпнотизована магнетично сама котилася в пащу московського дракона від 1648-го до 1709-го р. Цю історичну фатальність майже неможливо було зупинити. І в цьому полягав весь трагізм історичної ситуації. Українське москвофільство в певному сенсі було логічним: українці, розбуджені національно, шукали собі союзника проти страшного ворога — шовіністичних поляків, і не їхня вина, що той союзник виявився дивовижно підступним, фантастично жорстоким, маніякально деспотичним і нетерпимим. Тут більше не можемо тлума-

чити обставини й особливості українсько-московського конфлікту тієї доби, тому лише відішлемо зацікавлених до студій сучасних фахових українських істориків, як Віктор Брехуненко, Віктор Горобець, Тарас Чухліб, особливо до оглядових і підсумкових розділів книги «Муза Роксоланська» блискучого дослідника Валерія Шевчука, де вичерпно, на рівні аналізу ментальностей, описано причини й закономірності поразок українства в цю складну епоху.

Суперечність, в яку потрапили білоруські історики, є, на наш погляд, закономірною. Обрана ними концепція трактування білоруської історії з ігноруванням етнічного чинника на користь чинника інституційного (державницького) об'єктивно призводить до хибних висновків і теорій. Однозначно проголошувати Велике князівство Литовське «білоруською національною державою» означає не розуміти ні її сутностей, ані законів історії. Це була передусім все-таки держава литовського народу, який, правда, поступово втрачав вагу в ній спочатку на користь русинів (білорусів), потім — на користь поляків, аж до того історичного моменту в 2-й половині XVII ст., коли ця держава майже цілком сполонізувалася, принаймні всі її вищі верстви: аристократія, шляхта, торгово-промислові пласти, міщанство. Етнічні білоруси в цій державі були абсолютно маргіналізовані, соціально й культурно пригноблені й пограбовані, особливо в XVIII ст. Як можна вважати «своєю» державу, яка в кінцевому результаті (на час поділів Речі Посполитої у 1772–1795 рр.) принесла політичну й національну смерть її найчисельнішому народові? Про це, до речі, вельми дотепно пише сучасний литовський дослідник Зенонас Норкус у книзі «Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій» (укр. переклад 2016 р.) (див. розділ «Чиєю імперією було ВКЛ?», с. 235–243), доводячи безпідставність білоруських істориків у претензіях привласнити собі історію Великого князівства Литовського. Зокрема, він фактологічно пояснює, що еліта цієї держави завжди була переважно литов-

ською, а якщо її доповнювали білоруські, українські та інші елементи, то вони при цьому втрачали свою ідентичність. Так завжди було у великих імперіях: скажімо, у британській еліті на всіх рівнях протягом століть були тисячі шотландців та ірландців (полководців, адміралів, промисловців, визначних письменників, науковців, лордів і навіть королів), але ж Велика Британія на цій підставі не переставала бути державою асамперед англійської нації.

Білоруські історики, зокрема А. Кравцевич, мають рацію у двох «стратегічних» пунктах своєї концепції: протягом XIV–XVI ст., справді, соціально, культурно, освітньо білоруси відчутно зміцнилися, розвинулися цивілізаційно, а їхня етнічна межа просунулася на кордоні з Литвою на кілька сотень квадратних кілометрів, тобто нація нібито наступала, збільшувалася чисельно. Із не до кінця зрозумілих причин білорусам вдавалося на рівні простолюду асимілювати литовців (такі явища завжди є «містичними»). Однак усе це перекреслює той сумний факт, що врешті білоруська націю вийшла з цих усіх процесів у XVII ст. ослабленою, етнічно і культурно, хаотизованою у своїх ідейних устремліннях, безвольною і немілітарною. Тому вона, закономірно, стала легкою жертвою для переможного наступу, з одного боку, поляків, які абсолютно асимілювали її верхні соціальні пластини, а з іншого, москалів, які, так само як в Україні, доглибинно зруйнували згодом її національні основи і зупинили культурний розвиток.

Наша суперечка з білоруськими істориками у жодному разі не має за мету якимось вразити їхню гідність і силу їхньої позиції як вчених. Це прекрасні історики, діями і якістю творчості яких можна тільки захоплюватися. Наприклад, Алесь Кравцевич відеопередачами в серії «Загадки білоруської історії» здійснює правдивий і захопливий подвиг для білоруської культури і самосвідомості, таких самовідданих учених явно бракує Україні. Проте ми вважаємо, що діалог між нашими культурами має відбуватися активно й принципово, повинні точитися

інтерпретації і реінтерпретації складних й невидимих перехресть та течій нашої суміжної історії.

P.S. «Бої за історію» — це вислів і назва книги знаменитого французького історика Люсьєна Февра (1878–1956), засновника історичної школи «Анналів»; вислів означає тлумачення складних і невидимих пластів історії, що дає змогу збагнути парадоксальні сутності її процесу.

ГЕОПОЛІТИКА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Від перших місяців української незалежності 1991 р. новим імперативом наших сподівань у просторі міжнародної політики стали систематичні пошуки головного союзника України, який би надійніше підпер її суверенність. Спочатку таким союзником стала Польща, і це протривало всі 1990-і рр. і захопило 2000-і: тоді Варшава стала надійним адвокатом України в просуванні наших проєвропейських інтересів та устремлінь, польські еліти активно включилися в розгортання всебічного полілогу з Україною, розпочалися знакові кроки з історичного примирення двох народів, які в минулому мали страшні конфлікти. Усе це принесло значні плоди: польські політики, справді, стали важливим рупором в Європі і світі з ретрансляції українських ідеалів, на саму Польщу велика частина українського суспільства почала дивитися як на модель успішних реформувань та трансформацій постсоціалістичного, посттоталітарного суспільства. Проте під кінець президентства Л. Кучми (початок 2000-х рр.) Україна врешті постала перед обличчям Європи гігантським скопищем корупції, казнокрадства, цинічно-ненажерливого олігархату й огидного малоросійства. Міф про Україну як про «молодшу сестру Європи», «дещо занадто поруйноване суспільство», якій треба трохи допомогти, щоб вона увійшла до європейської спільноти, розвіявся. Польські еліти почали тверезіше дивитися на Україну, на її металеві й цивілізаційні сутності, і, закономірно, дещо охололи до цього союзника, в багатьох аспектах безнадійно хворого й отруєного міазмами охлократії, плебейства й самоповаги. Згодом до влади у Польщі почали приходити тверді консерватори (партія «Право і справедливість»), які цією

ідеологією лише маскували правдиві принципи націоналізму, якими вони керувалися, вони ще тверезіше подивилися на правду українського буття, ще ретельніше відмежувалися від українського політичного й соціального бруду і вирішили частково повернутися до давніх геополітичних стратегем імперської політики Польщі на сході Європи, тобто до планів та ідей гегемонізму і легкого шовінізму, до старої Ягеллонської імперської ідеї, в планах якої український простір розглядається лише як простір для польської експансії. Після гострих заяв польських політиків вже в 2010-ті рр. у сфері історичної пам'яті, щодо української внутрішньої ідеології (критика ними ідей українського вольового націоналізму, історичних практик ОУН і УПА) стало годі говорити про Польщу як головного союзника України.

Після «революції троянд» 2003 р. в Грузії і приходу до влади відверто демократичного, прозахідного уряду М. Саакашвілі на перше місце в сфері союзницьких пошуків України вийшла Грузія. Ця країна історично близька нам: цивілізаційно ми спільно тяжіємо до Чорномор'я, в українців і грузинів розвинулися потужні форми визвольного, антиімперського націоналізму, чим два народи завжди вельми лякали Москву, і тому регулярно накликали на себе дуже жорстокі репресії з її боку; геополітично Грузія й Україна пов'язані тим, що географічно стоять на південно-західній межі російського імперського простору, і тому мусять якось взаємодіяти, аби вижити. Після кардинальних і бурхливих реформ президента М. Саакашвілі Грузія постала новою моделлю для України: мовляв, так, Польщу, цю середньоевропейську цивілізацію, ми наслідувати не можемо, але ось рідну нам за советською спадщиною Грузію «потягнемо» наслідувати в усіх аспектах. У 2008 р. нас ще більше здружила війна Росії проти Грузії. Однак незабаром виявилось, що грузинські реформи програють советському менталітетові: після реформатора М. Саакашвілі до влади прийшов олігарх Б. Іванішвілі, соціальні трансформації виявилися поверховими і цю трагічну кавказьку країну

($\frac{1}{3}$ її території виявилася окупованою Росією) знов великою мірою накрили мороки бідності, нестабільності, тупцювального розвитку.

Нарешті, у 2010-і рр. чітко вималювався новий головний союзник України на геополітичному горизонті — Литва. Особливо ця лінія посилилася, коли владу в цій гордій, завзятій маленькій країні очолила Даля Грибаускайте — політик твердий, принциповий, активний. Сьогодні ця жінка, здається, є найпопулярнішим політиком в Україні і, якби так вона, уявно скажемо, виставила свою кандидатуру на президентських виборах, то, мабуть, перемогла б. І це справедливо: саме Д. Грибаускайте показала світові, що таке роль особистості в історії і політиці, зуміла вивести геополітичну стратегію своєї цілком не потужної держави на рівень особливо впливової в Європі; саме Литва є сьогодні головним «сторожовим псом» Європи супроти імперських та деструктивних зазіхань Росії, її рішуча політика, різкі заяви, сувора настороженість і войовничість супроти російського монстра раз у раз будять європейців із м'якого сну загальної ситості та благодушної ліберальної ілюзорності і нагадують, що «Ганнібал біля воріт!», «Рим — у загрозі!».

За 1990-ті і 2000-ні рр. ми побачили, як три колишні советські нації Балтії — литвини, латвійці й естонці — перетворилися на три глибинно модернізовані, мобільні, високоосвічені, пройняті пружним націоналізмом народи. І на чолі їх стоїть саме Литва, перейнята міцною ідеосанкцією проти всього советського, максимально окциденталізована, горда в своєму націоналізмі. Це, справді, сьогодні єдиний геополітичний союзник України, який розуміє всі наші болі (Литва ніколи не спокуситься марієвами власного імперіалізму, як Угорщина та Польща, щоб сваритися із сусідами перед обличчям російської загрози), який пережив всі ті самі етапи націотворення, що й українці, який найглибше зацікавлений в розумній, міцній та надійній геополітичній конструкції Середньої Європи, тобто простору між Балтикою і Балканами, між Альпами і Чорним морем, щоб максимально стабілізувати її.

У цьому місці настав час поговорити про геополітику Великого князівства Литовського, яке колись, на недовгий час, стало найбільшою державою Середньої Європи, вкинуло в її цивілізацію особливі ферменти і розтануло, щоб бути для нащадків вічним привабливим маревом, вічною спокусливою fatamorgan'ою як країна вільної гармонії станів і народів, релігій і культур. Відлунням саме цієї держави є сучасна Литва.

Спочатку трохи історії. Литовська народність сформувалася у Середньовіччі із п'яти головних балтомовних (лето-литовських) етнічних груп: ятвягів, голіндів, жемайтів, авкштайтів і, власне, литви. Ці народи згуртувалися, загартувалися і зміцніли в XII–XIII ст. під натиском німецьких рицарів-хрестоносців, які прийшли в Балтію, щоб християнізувати язичників і робили це дуже жорстоко. У XIV ст. Литва не тільки вистояла перед хрестоносцями, а й сама поволі пішла в наступ, особливо в південному напрямку, на землі русичів (в нинішню Білорусь), які переживали тоді об'єктивно-фатальний період загальної деградації. До кінця XIV ст. Литва за князів Гедиміна й Ольгерда захопила центральні землі теперішньої України — Волинь, Полісся, Сіверщину, Поділля, Середнє Подніпров'я. Піком її експансії можна вважати 1450 р., коли держава Вітовта Великого на півдні сягала Чорного моря (Хаджибей, нинішня Одеса, був її головним портом на чорноморському узбережжі), на сході її землі простягалися далеко за Смоленськ і Брянськ і підпирали Москву на віддалі якихось 200 км., на заході через Підляшшя Литовські володіння вклинювалися у корінні польські мазовецькі простори, а на півночі князівство тонким клином виходило через Жмудь до Балтійського моря.

Видатний український історик та історіософ Мирон Кордуба (1876–1947) вважав, що саме перехід українських етнічних земель під владу Литви став вирішальним моментом в історії України й, великою мірою, всієї Східної Європи (стаття «Найважливіший момент в історії України» — «Літературно-науковий вісник», 1930, № 6). Якраз у XIV–XV ст. в умовах по-

літично відкритого Великого князівства Литовського в Україну прийшли перші переломні західні цивілізаційні віяння: католицькі духовні впливи, міське (магдебурзьке) право, яке сформувало нову культуру міст, етика рицарства, латиномовна культура; якраз межі ВКЛ розірвали єдність русько-православного простору, який тягнувся від Подніпров'я до Білого моря і Волги, дали можливість встоятися новій українсько-руській ідентичності і цим витворити своєрідний бар'єр перед майбутньою експансією Москви на захід; якраз Литва стимулювала нову колонізацію та боротьбу на південному фронті українського етнічного простору, з чого народився феномен українського войовничого козацтва. Інакше кажучи, українська нація, як і білоруська, сформувалася у своїх головних цивілізаційно-ментальних особливостях саме у литовських період.

Велике князівство Литовське не встояло перед викликами історії: спочатку його «всмоктала» в себе, хоч і менша, але етнічно міцніша, польська держава і так постала в 1569 р. Річ Посполита, а згодом частинами його простір проковтнула Москва, успішно використовуючи для цього демагогічну й облудну пропаганду «єдності русько-православного світу», що давало їй можливості раз по раз робити своїми агентами, найманцями й донощиками всіх тих православних русичів, які повірили, що Москва йде їх «визволяти», їм «допомагати», їх «духовно й релігійно просвітлювати». Однак історична спадщина ВКЛ, хоч і зовні не дуже видима, покрила весь простір від Балтики і майже до Чорного моря, надавши трьом основним народам у ньому — литвинам, білорусам та українцям — ментальних ознак вірності *окцидентальним принципам* організації своєї цивілізації, пройнявши їх власне *середньоевропейським* духом культуротворення й естетичного сприйняття світу, прищепивши їм особливу *громадянсько-демократичну* свідомість. Тому цей простір був таким ненависним для ординсько-деспотичної Москви, тому вона з таким шаленим завзяттям викорінювала в ньому всі рештки

пам'яті і самобутні форми культури, систематично знищуючи ці три народи впродовж XVIII–XIX століть.

Велике князівство Литовське мало свою геополітичну ідею. Вона базувалася на чотирьох головних принципах: 1) творити забороло проти наступу німецьких хрестоносців, серед яких часто було багато рицарів з усіх країн Західної Європи, на півночі; 2) організовувати системне протистояння наступові Москви на сході; 3) стреміти до Чорного моря на півдні; 4) вибудовувати систему союзів з народами Середньої Європи на заході (знаменитий з'їзд правителів цього макрорегіону в Луцьку 1429 р. на запрошення Вітовта Великого). Усі ці постулати міжнародної політики князям Литовсько-руської держави до кінця не вдалося виконати, і в цьому полягала основна причина занепаду ВКЛ, проте вони залишилися його **геополітичним заповітом** понадчасовому вимірі.

У сучасності геополітична ідея ВКЛ знову проступає основними своїми контурами. Зрозуміло, історія внесла в неї корективи, тому, скажімо, 1-й принцип — протистояння німецькому наступові — відпав сам собою. Три інші — до сьогодні актуальні. І те, що нинішня Литва займає надактивну саме середньо- та східноєвропейську позицію, тобто не перетворюється на маргінальну регіональну державу, хоч і успішну в соціально-економічному плані, але з вузькою геополітичною перспективою, як Латвія чи Естонія, а буде ширші плани, підтверджує нашу тезу.

Зрозуміло, великою проблемою для геополітичної мобілізації цього простору є сучасна Білорусь — національно анемічна, авторитарна, залежна від Росії. Водночас такий стан Білорусі є тим **викликом**, який повинен якраз актуалізувати геополітичну ідею Великого князівства Литовського як неодмінного фактора для стабілізації простору на межі Середньої і Східної Європи (цю межу традиційно географи проводять по Дніпру і до Ризької затоки на Балтійському морі), між Балтикою і Чорним морем. Утримання Білорусі як суверенної держави, постійні цивілізаційні й культурні впливи на неї з боку Європи,

стимулювання в усіх аспектах білоруської національної ідентичності — це ті аксіоми, які єдині можуть забезпечити простір Середньо-Східної Європи від інвазії у різних формах Росії. Тож тема Білорусі має стояти головною на порядку денному в міжнародній політиці всієї Середньо-Східної Європи: **допоки Білорусь буде зберігати в собі цивілізаційну пам'ять, яку в ній витворило ВКЛ, як це ще є зараз, доти вона буде опиратися цілковитому поглинанню її з боку Росії.**

Другий заповіт геополітичної ідеї ВКЛ: **активна міжнародна політика на Чорному морі.** Колись саме литовські князі подарували полякам ідею «Польщі від моря до моря», яку самі не змогли реалізувати. Сьогодні роль головного протагоніста, лідера чорноморських ініціатив повинна взяти на себе Україна. Тому такі постулати, як активна союзницька політика з державами Закавказзя (Грузія, Вірменія, Азербайджан) і підтримка поневолених народів Кавказу, геополітична співдія з Туреччиною, включення балканських держав до чорноморських ініціатив, нові культурологічні та торгово-економічні проекти в просторі Чорного моря, побудова нового великого міста-порту на березі Чорного моря з тим, щоб воно стало символом і провідником наступальної політики України в Чорномор'ї, тощо — це аксіоми нашої геополітичної ідеї.

Третій заповіт геополітичної ідеї ВКЛ: **організація системної міжнародної оборонної лінії щодо Московії.** Тут напрошується ще одна історична підказка: ще в XIV ст. литовські князі зрозуміли, що для ефективного протистояння агресивності Московського князівства потрібна геополітична співдія із тюркськими державами, які б атакували Москву з півдня. Сьогодні очевидним є, що саме від мобілізації тюркських народів і держав, які тягнуться від Кавказу до Сибіру, залежить, наскільки теперішня агресивна Росія буде підважена геополітичною активністю й демографічними процесами в сердовищі цих тюркських держав та народів. Тому живою ідеєю спадщини ВКЛ є підказка провадити з боку всіх держав Середньої Європи, передусім України, відкриту політику союзів

та співпраці з країнами Центральної Азії (Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан) для формування у них нового геополітичного візіонерства, яке б відводило їх від советської спадщини, будило сильніші національні почуття, орієнтувало на окремі цивілізаційні програми розвитку з геополітичним проектом того, що саме *тюрки мають бути головною міжнародною силою в Середній Євразії*, а не Росія.

І четвертий заповіт геополітичної ідеї ВКЛ: *активна політика в просторі самої Середньої Європи*. Колись чеські гусити планували запросити на престол незалежної Чехії великого литовського князя Вітовта, і це була одна з небагатьох ініціатив, яка мала по-новому зміцнити цивілізаційну своєрідність Середньої Європи. Сьогодні роль країн із простору колишнього Великого князівства Литовського якраз має полягати у тому, аби «відтягувати» всі середньоевропейські держави (від Польщі до Північної Македонії та Болгарії) від однозначної, у чомусь засліпленої, орієнтації на Захід, що веде до демографічного висотування середньоевропейських народів, коли вони мільйонами покидають свої країни і виїжджають на багатий Захід, до зникання їхніх своєрідних культур, коли вони всуціль вестернізуються ментально, втрачають оригінальність, до нерозуміння ними загроз з боку Росії, коли середньоевропейські еліти стають пасивними, в усьому покладаючись на США й НАТО й відмовляючись від активної оборони цивілізаційних сутностей Середньої Європи (сьогодні великі і впливові проросійські середовища є в Угорщині, Словаччині, Чехії, навіть в колись ультра антиросійській Польщі, не кажучи вже про Сербію і Болгарію). Тож ідея країн з простору Великого князівства Литовського нині полягає в тому, аби *мобілізувати й націлити Середню Європу на глобальне цивілізаційне протистояння Росії в усіх аспектах міжнародного життя*.

Підсумок. Теперішнє зближення України і Литви, яке відбувається об'єктивно, без зусиль якихось політичних груп і течій, означає реанімацію геополітичної ідеї Великого кня-

зівства Литовського, яка, своєю чергою, має органічну та сакральну історичну традицію. Це закономірний результат цивілізаційного, духовно-культурного, ментального розвитку наших народів. Історичною місією Великого князівства Литовського було **зміцнювати і розвивати самобутність східної частини Середньої Європи**, і ця місія залишається вічною та насущною для сучасності, хоча і в дещо змінених суспільно-політичних умовах.

Сьогодні литвини виступають найбільш антиросійською нацією в Європі. Цим антиімперством прийнята вся суспільна і культурна свідомість цього народу. Суттю теперішнього історичного моменту для всієї Євразії є проблема повернення на світову політичну арену Росії як суперімперії. За це зараз змагається у надзусиллях режим В. Путіна. Він кладе на карту все, чим володіє Росія. Закономірно, що головним об'єктом російської експансії стає Середня Європа, хоча метою є, безумовно, ширші і масштабніші плани. Тож війна на Донбасі — це лише перший удар. Що цей удар буде мати свою «тяглість» передусім розуміє «сторожовий пес» Європи. Тому так послідовно і так скрупульозно використовують литовські політики й ідеологи всі можливі міжнародні важелі впливу і засоби пропагандивної дії, аби протистояти цій російській експансії. Сучасні українські політичні еліти мають усвідомлювати це і вибудовувати геостратегію держави так, аби вона якомога ефективніше включала цей фактор активності малого, але вельми мудрого й завзятого народу, народу, що свого часу створив понадчасову геополітичну ідею Великого князівства Литовського, від реалізації якої залежать **стабільність і самобутність Середньої Європи**.

СПАЛАХ СВОБОДИ: УРОКИ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ (ДО 230-РІЧЧЯ КОНСТИТУЦІЇ З ТРАВНЯ)

3-го травня у Варшаві відбулася урочиста зустріч президентів п'ятох держав з нагоди 230-ї річниці прийняття цей же день 1791 р. польської демократичної конституції. У ній взяли участь президент Польщі Анджей Дуда, президент Литви Гітанас Науседа, президент Латвії Егілс Левітс, президент Естонії Керсті Кальюлайд та український президент Володимир Зеленський. Ця подія є вельми позитивною і символічною, тому що йдеться про ідейний маніфест кінця XVIII ст., в якому декларувалися широкі демократичні права народу, встановлювалися норми законності та парламентаризму в дусі попередньої їй американської конституції. Ця конституція була в усіх аспектах протиставленням до деспотизму Російської імперії, яка тоді з кожним роком посилювала свої позиції в Східній та Середній Європі і ширила деспотію та безправ'я. Це зробило день 3-го травня символом свободолюбності навіки передусім для поляків, але він би мав бути таким же значущим символом і для інших народів Сердньої та Східної Європи, особливо для тих, чиї історичні долі були пов'язані з тодішньою Річчю Посполитою.

Участь у цій акції Президента В. Зеленського має особливу вагу, оскільки це ще раз зближує Україну із її стратегічно важливими союзниками — Польщею та державами Балтії, які сьогодні виражають підтримку нашій державі на всіх міжнародних рівнях. Заразом ця участь має велике ідейне та моральне, навіть культурне значення, бо, вшановуючи конституційний акт 3-го травня 1791 р. на найвищому рівні, Україна приєднується до прекрасної свободолюбної традиції, яка витворилася в просторі колишньої Речі Посполи-

тої і стала понадчасовим маніфестом вірності ідеалам Свободи й Права.

На жаль, у теперішній Україні тема конституції 3-го травня не завжди знаходить належне широке тлумачення, її факти — популяризацію, її значення — історіософське осмислення. Тому ми, користуючись нагодою, спробуємо заглянути в її передісторію, зрозуміти логіку постанови та пояснити її всеєвропейське значення.

Конституція 3-го травня 1791 р. була прийнята за чотири роки до цілковитого щезнення Речі Посполитої з мапи Європи. Але, щоб зрозуміти її моральну вагу й ідейну силу, треба заглянути на сто років назад і спробувати розтлумачити історію цієї держави протягом всього галантного й водночас драматично-цинічного XVIII ст.

Польська держава, територіально найбільша тоді в Європі, яка контролювала велику частину узбережжя Балтики на півночі, тримала величезний кордон-фронт із агресивною Московією на сході, постійно воювала з могутньою Османською імперією на півдні, наприкінці XVII ст. наче пережила страшне й драматичне перенапруження своєї політичної та соціальної енергії: її войовничий дух почав занепадати, еліта — маліти, а політична думка — дрібніти. Польща ніби виснажилася в постійних війнах із українськими козаками, зі шведською навалою середини XVII ст., відомою через свою несподіваність та всепроникність як «Потоп», з московськими нападами, які повторювалися методично. Після смерті останнього великого польського короля Яна Собеського, який правив у 1674–1696 рр., здобув знамениту перемогу над турками під Віднем 1683 р., яка врятувала Європу від мусульманської заглади, польське суспільство раптом «захворіло» на три жахливі недуги: *егоїстичну олігархію, безмежну анархію і примітивний пацифізм*. Польські еліти (не згадуємо вже окремо про литовські еліти в державі двох народів, бо ті на той час вже були цілковито денаціоналізованими й полонізованими) погрузли в матеріалізм, захланності та паразитарності. Поль-

ська шляхта, скориставшись зі слабкості королівської влади й егоцентризму магнатів, вдалася до бездумного хаосу і дрібничкової поведінки, її культурно-інтелектуальний рівень почав стрімко понижуватися. Загалом польська нація просто не хотіла воювати, не хотіла захищати свої гідності й свободи.

Цю моральну, ідеологічну та інституційну виснаженість Польщі відразу відчули її три основні хижі сусіди, які якраз тоді входили у нові великі фази геополітичної активності та експансивності: Московія, Австрія й Пруссія. Не маючи змоги відразу розшматувати Польщу (бо це була надто велетенська держава й вони остерігалися вибуху всенаціонального опору, який міг зродитися як реакція на відкриту агресію), Москва, Відень та Берлін вирішили поступово й методично її ослаблювати і хаотизувати. Використовуючи традицію виборності польського короля й шляхетської демократії, «добрі сусіди» спочатку нав'язали Польщі свого короля (це була насамперед австрійська ініціатива), такого, який би не консолідував, а розбалансовував державу. Ним став у 1697 р. саксонський король Август II Сильний з роду Ветинів, який проправив до 1733 р., започаткувавши епоху в польській історії, відому як «саксонська доба» (вона закінчилася аж в 1763 р.). «Сильним» його прозвали не за те, що він когось перемагав на полі бою, а за те, що він володів дуже сильною сексуальною активністю (тільки офіційно історикам відомо про його 300 дітей від великої кількості жінок!).

Під час Північної війни зі Швецією в 1700–1721 рр. Московія скористалася із ситуації і ввела свої війська на територію Речі Посполитої. До слова, відтоді, з невеликою перервою на 1920–1939 рр., вони звідти майже не виходили. Московський цар Петро I як добрий стратег зрозумів, що розбалансовану Польщу він і його нащадки зможуть використовувати як гігантський важіль для підважування стабільності всієї Середньої Європи, тобто простору між Балтикою і Балканами, між Альпами і Чорним морем. У 1716–1717 рр. сталася, може найфатальніша подія в польській історії: московський цар, який

втручання у польські внутрішні справи зробив своєю звичкою, скористався з чергового сплеску шляхетської анархії, конфлікту між магнатами-олігархами і ввів до країни велетенську армію. Петро I вирішив по-фарисейськи зіграти роль «миротворця» у протистоянні між шляхтою, яка вчергове організувала свою конфедерацію (об'єднання, яке створювалося для задоволення вимог шляхти), що мала назву Тарногрудська (від місця організації), і королем Августом II. Через своїх агентів і підкуплених шляхтичів він організував скликання сейму, який через свою абсолютну покірність, переляканість і непритомність отримав історичну назву «Німий сейм». На ньому була прийнята нова конституційна угода для польської держави, яка цілком паралізувала Річ Посполиту на наступні десятиліття. Головні принципи цієї угоди, прийнятої 1-го лютого 1717 р., були такі: обмежувалися повноваження короля (він, по суті, не міг приймати кардинальні державні рішення); король не мав права розпочинати війни; польська армія скорочувалася до мінімуму, який перешкоджав елементарній державницькій вазі країни; обмежувалася фінансова діяльність уряду (це спричинило економічний занепад країни); саму шляхту позбавлялося права скликати в майбутньому конфедерації, які відтепер розглядалися як бунт; вводилися податки на утримання армії, які через корупцію перетворилися на систематичний визиск польського селянства й міщанства; формально шляхта отримувала багато дрібних прав, які в сумі лише посилювали анархію в державі; водночас московське військо отримувало право будь-коли втручатися в польські політичні справи «задня миру» (яке прекрасно-цинічне формулювання!). І найцікавіше: Московія визначалася як гарант цієї угоди й безпеки Речі Посполитої, тобто фактично встановлювався її протекторат над польською державою.

Наступна епоха — завершення королювання Августа II (до 1733 р.) й королювання його сина Августа III (1733–1763) — це був період агонії польської державності. Московські царі та їхні послы, представники, просто емісари з невизначеними

правами увесь цей час брутально втручалося у польські внутрішні справи, шантажували уряд, різними способами грабували країну, поводитися, як гангстери (думка сучасного британського історика Нормана Дейвіса). Країна ж занепадала, котилися в прірву безладу, здрибніння, хаосу. Той же Н. Дейвіс дає таку оцінку цієї ситуації: «...зв'язок із Саксонією сам по собі не був шкідливим для Польщі. Провина Ветинів полягала в тому, що вони самі на початковому етапі потрапили до рук Росії. В результаті, аж ніяк не зміцнивши позиції Польщі на європейській арені, Ветини тільки вели Польщу за повід до російського табору, а отже, започаткували ту залежність політичну, від якої Польща ніколи остаточно не звільнилася».

Польська держава після видимого широкого шляхетського сеймового представництва стала заручницею егоїстичної, цинічної гри її магнатських родів, які самі неймовірно збагачувалися, а країну тримали в соціально-господарській стагнації. Це роди Любомирських, Радзивілів, Сапіг, Потоцьких, Вишневецьких, Четвертинських, Судковських, Яблоновських, Чарторийських, Сенявських, Браніцьких та ін. Відтак Річ Посполита у XVIII ст. стала зразком *олігархічної демократії*, яка потім повторювалася в історії багато разів і, до слова, успішно реалізується в нинішній українській державі.

Однак поступово, поряд із цими негативними явищами, в країні визріли потужні позитивні процеси. Зародилася якісна тенденція інтелектуального, ідейного, морального піднесення серед освічених верств польського суспільства. Відбулася вона приблизно між 1740 і 1760 р., а її рушіями були ідеї *французького просвітництва, культура пізнього бароко й класицизму, настрої націоналізму*. За короткий час польська нація здійснила такий потужний прорив у сферах культури, освіти, технологій, філософських ідей, що опинилася, як це не парадоксально з огляду на її політичний занепад, у першому ряду народів Європи. Наприклад, кілька великих землевласників побудували новітні мануфактури, які урухомили продуктивне виробництво; магнат Анджей Замойський ска-

сував у своїх володіннях кріпосне право, апелюючи до інших великих власників і стимулюючи демократичні настрої; філософ Станіслав Конарський заснував у 1740 р. Шляхетський колегіум, в якому навчали за найпередовішими методиками і який став фундаментом для формування нової польської еліти, ще він писав трактати в дусі французьких енциклопедистів; єпископ Юзеф-Анджей Залуський відкрив у Варшаві в 1747 р. першу публічну бібліотеку з колосальними книжковими фондами, що дало поштовх до широкої та якісної освіти, тощо. Засновувалися нові театри, часописи, посилено працювали видавництва, бурхливо розвивалися музика, архітектура, пластика, живопис, література. У духовно-мистецькому плані Польща наче перемістилася в інші виміри. У країні невдовзі, в другій половині XVIII ст., сформувалася нова культурна й політична еліта, серед постатей якої були Францишек Богомолець (1720–1784) — визначний публіцист, засновник журналу «Монітор» (1765–1785), який систематично інформував польське суспільство про ідейне та культурне життя Європи; видатний письменник, ідеолог польського націоналізму Ігнаці Красицький (1735–1801); мислитель, політичний теоретик Гуго Коллонтай (1750–1812), який, до речі, народився в селі біля Кременця, він став реформатором Ягеллонського університету й ідеологом польського республіканізму; філософ, економіст, теоретик Станіслав Сташиць (1755–1826); видатний романіст та драматург Юліан Немцевич (1758–1841); знаменитий політичний та військовий діяч Тадеуш Косцюшко (1746–1817) та ін.

Приблизно на початок 1760-х рр. визріло велике усвідомлення поляками фатальності своєї суспільно-політичної ситуації, в країні почалися ідейні та настроєві бродіння. Вони збіглися зі смертю короля Августа III й обранням королем із санкції російської цариці Катерини II Станіслава-Августа Понятовського (1732–1798), її колишнього коханця, якому випало правити в драматичних 1764–1795 рр. (Любовні втіхи Катерини Великої часто приносили дуже несподівані й різно-

манітні плоди й часами вельми впливали на долю Європи!). Станіслав-Август Понятовський був гульвіса й бонвіван, довго жив у Санкт-Петербурзі серед російської еліти, тому він сприймався як «свій», його кандидатура на польський престол розглядалася як форма цілковитої дискредитації цієї держави та її розкладу. Але з часом, коли Понятовський трохи пожив у Варшаві, він перейнявся позитивними настроями доби, глибше відчув батьківщину, в нього з'явилося коло радників, які усвідомлювали кризу держави й шукали шляхи виходу з неї. Тим більше, що до цього штовхали бурхливі події у велетенській країні, які ширилися щораз сильніше з кожним роком. Відтак відбулося дивовижне переродження порожньої людини в державного мужа. Тож постать короля С. А. Понятовського до сьогодні є найсуперечливішою, притягальною й загадковою в польській історіографії.

Плани поділу ослабленої Польщі, яку ще непублічно від початку XVIII ст. називали «європейською корчмою», зріли давно. Найбільшим їхнім пропагатором був король Пруссії Фридрих II Великий (1712–1786, правив у 1740–1786 рр.). У цьому була своя закономірність: Прусія розвивалася тоді швидкими темпами, ставала найміцнішою німецькою державою, але географічного простору для розгону не мала, тож польські терени розглядалися як цілком придатні для цього. На початку 1760-х рр. Фридрих II і Катерина II почали вести таємні переговори про поділ Речі Посполитої. Для Пруссії ласими були терени прибалтійські, бо це уможливлювало поєднати сушею землі Бранденбурга й Померанії (Західну Пруссію) зі Східною Пруссією з центром в Кенігсберзі; для Росії такими теренами були — велетенські території, заселені білорусами, та вся Правобережна Україна (апелюючи до православності мешканців цього простору Москва ще від XV ст. вважала їх і їхню землю «своїми» і під цим претекстом постійно воювала спочатку із Великим князівством Литовським, а потім із Річчю Посполитою). Обидва монархи щораз нахабніше втручалися в польські справи, відкрито грабували країну, гальмували господар-

ські ініціативи. На це зреагувала нова польська еліта, яка активно формувалася під впливом нових європейських ідей, часто в дусі демократизму. Першою її акцією стало заснування Барської конфедерації 29 лютого 1768 р. саме на українському Поділлі, в місті Барі, де не так чигали російські агенти. Її очолили Міхал Красинський та Юзеф Пулаский. До конфедерації пристали кілька передових магнатів зі своїми арміями (Потоцькі, Сапіги, Красинські). Почалося відкрите протистояння з російським військом.

Потужним ударом у спину цьому польському національно-визвольному повстанню стала українська Коліївщина, яку великою мірою стимулювали російські шпигуни й провокатори. Не випадково, чи не головною жертвою у війнах Коліївщини були українці-уніати, тобто Москва використала бунтівні й агресивні настрої в українському селянстві для *розпалювання спочатку реальної громадянської, братовбивчої війни в ньому, а потім для масової розправи з уніатами як із середовищем противним і неорганічним для неї*. Нслідком цього стало завершення формування в українському суспільстві специфічної ідеології *вузькогославнового патріотизму*, яка започаткувалася в добі кінця XVI ст., коли вибухнуло українське православне відродження як реакція на наступ польського католицизму і Берестейську Унію, символізоване іменами Лаврентія та Стефана Зизаніїв, Герасима Смотрицького й Івана Вишенського, Йова Борецького та Єлисея Плетенецького, а згодом таких фанатичних ортодоксів, як Стефан Яворський і Феофан Прокопович, які вже на повну силу мурували духовно-ідейний мур Російської імперії. Великою мірою знаменита поема Т. Шевченка «Гайдамаки» (1841) була еманациєю цієї ідеології, яка по-новому оживила візію про православну місію України й української нації як духовної твердині проти католицизму й уніатства. На її образно-емоціональних інтенціях та паралельно на ідеях провідних інтелектуалів-народників, які очолили національно-культурне відродження українства в се-

редині XIX ст., — М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, О. Бодяньський, П. Чубинський, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький та ін. — формується цілісна програма творення національної ідеології винятково на православно-козацькій історичній основі. Ця ідеологія й свідомість послідовно й тенденційно відкидають всі форми національної консолідації українства неправославного змісту, тобто побудованих на ідеяхунійності чи католицтва, на духовно-світоглядних засадах **цивілізаційного окциденталізму**. У прихованих і модифікованих формах ця ідеологія православно-фанатичного патріотизму існує й до сьогодні в українстві і, наприклад, виявляється в тому, що часто інтелектуальні еліти Наддніпрянщини не сприймають ідей, які виходять з греко-католицької Галичини як з «демонізованого» (бо не православного) в їхніх містико-догматичних уявленнях, «неправдиво українського» простору. Або ось ще один нинішній наочний приклад із інтелектуально-культурної сфери: у велетенській двотомній (дві книги великого формату по приблизно 700 стор. кожна!), неймовірно фактологічній студії дуже мудрого й енциклопедично освіченого знаменитого письменника Валерія Шевчука «Муза Роксоланська» (К. : Либідь, 2005), присвяченій українській культурі та літературі XVI–XVIII ст., ви й згадки не знайдете про якусь там Берестейську Унію та українську культуру в її традиції. Автор не воює з ними, як колись большевики, але просто його православно-догматизована свідомість «не помічає» цього все-таки великого й тривалого духовно-культурного явища, яке тоді кардинально вплинуло на українську культуру й самосвідомість.

Цікавою також є тема, що інтелектуальні лідери та ідеологи Барської конфедерації були першими в Європі теоретиками націоналізму. Серед частини польської еліти прийшло усвідомлення, що аристократія не може постійно паразитувати на темноті й безправності селянства, що європейська цивілізація об'єктивно народжує нову **суб'єктність громадянина єдиної нації**, що прості люди є такими ж виразниками

духу тієї нації, як і аристократи. Так серед поляків спалахнуло велике почуття **національної консолідованості**.

Власне, цей польський націоналізм найбільше налякав монархів та еліти Росії, Пруссії та Австрії, які побачили перед собою щось дивовижно енергійне, піднесене, героїчне, незрозуміле. Про це не завжди пишуть історики, недбало замислюючи тему Барської конфедерації в «шляхетський егоїзм», «шовінізм», «провінціалізм» etc. Але насправді він був тим «двигуном», який струсував всією Середньою Європою і цим підштовхнув трьох монархів — Катерину II, Фридриха II та Марію-Терезію австрійську — піти на окупацію великих теренів Речі Посполитої та юридично оформлений перший її поділ у 1772 р. Перед тим російські війська на чолі зі знаменитим Александром Суворовим розгромили це польське повстання. Власне, цей полководець, як не дивно, передусім здобував собі військовий досвід і славу в каральних операціях, під час яких масово знищувалося мирне населення.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої до Росії відійшли терени крайньої східної та північної Білорусі з містами Мстиславль, Вітебськ і Полоцьк та частина Курляндії (нинішня східна Латвія), до Пруссії — доволі велика частина польського Помор'я довкола Гданська, до Австрії відійшла Галичина і Південна Волинь, об'єднані в один автономний край «Королівство Галиції і Лодомерії». До слова, тоді до цього краю були включені терени Південно-Західної Польщі (частини нинішніх воєводств Малопольща та Підкарпаття, простір між Краковом і Перемишлем), що поклато початок існуванню історично неправдивого та штучного поняття «Західна Галичина», тобто Галичина на переважно етнічно польських землях. Окрім частини Лемківщини, ці землі ніколи не входили до історичного простору Галичини князівської доби, тож на них і не може поширюватися ця назва в політико-культурологічному сенсі. Однак польська держава в основному збереглася ще як велика держава, яка охоплювала більшу частину Білорусі та Правобережну Україну. Наступні 20 років минули у великій три-

возі, в постійних жвавих дебатах та ідейних устремліннях серед польських еліт, які усвідомлювали, що їхню батьківщину поглинають три міжнародні хижаки, але нічого не могли вдіяти, щоб змінити загальні процеси в країні і довкола неї. З цих настроїв народилася велика традиція в польській художній літературі, яка відтепер стає особливо критичною, націософською за проблематикою й змістом, багатющою на жанрово-стильові експерименти, високоідейною. Вінцем цієї традиції згодом стали три великі письменники: Зигмунт Красинський (1812–1859), Адам Міцкевич (1798–1855) й особливо Юліуш Словацький (1809–1849), який у своїй творчості дав завершену картину драматизму й трагіки самоствердження нації через ідеалістичне, героїчне візіонерство та проникливий аналіз своєї душі-ментальності.

Тоді в польській еліті формуються два ідеологічні табори, існування яких буде визначати польську політику до ХХ ст. включно: проросійський і прозахідний. Перші вважали, що через широкий діалог з Росією, в якому поляки бачили себе «передовими просвітниками в світі варварів», через налагоджену систему впливів Польща може зберегтися, культурно й цивілізаційно втримуючи велетенські терени в Білорусі й Україні, і таким способом набути соціальної сили, щоб протистояти методичному наступові німців на заході. Другі вважали, що тільки максимальна окциденталізація польської свідомості, привнесення передових, насамперед французьких, ідей у польський світ, переймання програм модернізації, демократизації та націоналізму, які вже наступали в передових державах Заходу, врятує Польщу від стагнації і занепаду, дасть сили для протистояння наступові московського деспотизму.

Однак був і третій табір, найсильніший в тих історичних умовах, що склалися, — табір зрадників, корисливців, підступних угодовців. За час втрати ідеалів героїки та патріотизму, що розпочалися з ери саксонських королів від 1697 р., в польському суспільстві витворилася ментальність *безчесного пристосуванства, фальшивості, цинічної меркантиль-*

ности та провінційної здрібнілості. За ці довгі роки егоцентризму, профанаторства, оковамилювання, пустомельства, ігнорування правил честі та елементарна безсовісність стали нормою поведінки в польських елітах. З цього й користали зовнішні держави-хижаки, які легко вербували собі в польському суспільстві агентів впливу, донощиків, цинічних слуг і холуїв. Розпуста, лінивість, розбещеність, гедонізм, неучтво, примітивні розваги наповнюють польське життя, особливо в його вищих верствах. Тут назвемо імена лише декількох людей, в яких акумулювалися всі головні етичні вади цієї епохи: це архієпископ і примає Польщі Гавриїл Подольський, брати-єпископи Юзеф та Симон Косаковські, які ще й монополізували були вищі військові посади, захопили великі маєтності на Україні, але тільки для того, аби нічого не робити для блага Польщі, відкриті російські агенти й утриманці царів Ігнаци-Юзеф Масальський та Адам Понінський, гетьмани, які своєю бездіяльністю капітально ослаблювали державу, — Северин Ржевуський, Францишек-Ксаверій Браніцький, Станіслав-Фелікс Потоцький, Пйотр Ожаровський та багато інших.

У 1788 р. і, коли Росія воювала з Османською імперією на Чорному морі й Балканах, казан польської політики, який накіпав різноманітними настроями й контрверсіями, вибухнув. Гору взяла партія відвертих «західників-окциденталістів», яких очолив король Станіслав-Август, в якому пробудився глибокий патріотизм. Додатковою причиною активізації поляків була смерть могутнього пруського правителя Фридриха Великого в 1786 р. Відтак Станіслав-Август скликав, всупереч офіційним заборонам, новий сейм у 1788 р., який засідав чотири роки й через це отримав назву «Довгий», або ще «Чотирилітній». Ідейними натхненниками бунту були головні інтелектуали «західної» партії, яких ми вже назвали вище, особливо виділялися постаті Гуго Коллонтая та Тадеуша Косцюшка, які були прихильниками ідей Ж.-Ж. Русо та американського конституціоналізму (Т. Косцюшко воював за незалежність США).

Спочатку діяльність сейму перетворилася на платформу широких, інтелектуально вишуканих, гострих дискусій на політичні теми. Тоді до впливів у політиці прийшло покоління випускників Шляхетської Колегії — добре освічені, ідеалістичні, романтично налаштовані молоді люди з націоналістичною свідомістю. Вибухнула польська преса. За три роки країна, по суті, перетворилася на авангард Європи в плані розвитку демократичних ідей поряд із Францією, яка від 1789 р. завирувала радикальною революцією. Поступово депутати сейму почали скасовувати всі правові обмеження, які нав'язали Речі Посполитій «доброзичливі» сусіди й псевдо-союзники, за яких вони себе видавали: Московія, Пруссія та Австрія. Керував сеймом його маршалок Станіслав Малаховський (1736–1809), енергійний та підприємливий, він дуже швидко відновив польський суверенітет і стимулював економіку. Оживилися польські міста, які вимагали вільних і гідних прав. У 1790 р. склад сейму оновився і до нього увійшли ще радикальніші й дієвіші люди. У травні 1791 р. був вибраний день, коли сейм міг більшістю проголосувати за новий державний акт, який в історії отримав назву **«Конституція 3-го травня»**. Про нього Норман Дейвіс написав так: «Для пізніших поколінь Конституція 3 травня набула символічної ваги, цілком не сумірної з її практичним значенням (*через втручання російських військ дія Конституція була припинена майже відразу* — О. Б.). То був Біль про права польської традиції, втілення всього, що було освіченим і прогресивним у польській минувшині, пам'ятник прагненню народу мати свободу, постійний докір тиранії держав, які поділили країну» (Н. Дейвіс. «Боже їгрище. Історія Польщі»).

Головні засади Конституції були такими: скасовувалося право *liberum veto*, яке століття анархізувало внутрішню політику Польщі через окремих шляхтичів блокувати одним голосом будь-які рішення сейму, заборонялося скликання шляхетських конфедерацій, які хаотизували країну, спеціальні урядові комісії мали займатися справами окремо Корони й

Великого князівства Литовського, що відновлювало реальний дуалізм держави, в перспективі це мало посприяти литовському національному відродженню, яке занепало, створювалася спеціальна вища управлінська структура — Варта Національних Прав, що складалася з короля, примаса та п'яти міністрів, яка мала зробити загальне керівництво країною дієвішим, мешканці міст отримували такі ж права, як і шляхта, великі свободи й права гарантувалися селянам, якими відтепер мала опікуватися держава, а не магнати, збільшувалася чисельність армії до 100 тис. і держава отримувала повне право вести вільну зовнішню політику, місцеве самоврядування зміцнювалося і вдосконалювалося. Потенційно ці реформи мали перетворити Річ Посполиту на найдемократичнішу державу Європи (нагадаємо, що французька революційна конституція була прийнята на 4 місяці пізніше, у вересні 1791 р.).

Російська імперія спостерігала за діями польського сейму й готувалася до того, аби стримати й нівелювати його інтенції. Ще в квітні 1791 р. на таємних зустрічах із групою високоставлених зрадників з польської еліти (Потоцький, Браніцький, Ржевуський, брати Косаковські) царські представники узгодили збройний виступ проти легального польського уряду на чолі з королем Станіславом-Августом та парламентом. Відтак **постала** горезвісна Торговицька конфедерація (містечко Торговиця розташоване на території теперішньої Кіровоградської обл. в Україні), яка об'єднала те морально збанкрутіле, меркантильне, темне й реакційне шумовиння серед польської шляхти, яке масово плодилося в умовах поширення апатріотизму та пристосуванства. Слово «Торговиця», отже, стало символом національної зради, яка покрила себе останньою ганьбою. До торговичан відразу приєдналася російська армія на чолі із карателем Суворовим. Абсолютна чисельна перевага росіян, чинники добре вишколеної армії й зброї, з одного боку, й нерішучість, лякливість короля Станіслава-Августа, з іншого, за кілька місяців вирішили справу і поль-

ські революціонери на чолі з героїчним Тадеушем Косцюш-ком були розбиті.

У 1793 р. був офіційно потверджений другий поділ Речі Посполитої між Росією й Пруссією. На цей раз Росія придбала велетенської території центральної Білорусі, Правобережну Україну, крім Волині, а Пруссії дісталася розвинута й багатолюдна **Познаньщина** в центрально-західній Польщі і великі міста Данциг та Торунь. Відтепер Польська держава контролювала приблизно $\frac{1}{4}$ частину від своєї території перед поділами. Протягом червня-жовтня 1793 р. на спеціально скликаному під наглядом російських військ сеймі в м. Гродно всі рішення Чотирирічного сейму й Конституція 3 травня були офіційно скасовані.

У березні 1794 р. Т. Косцюшко знову підняв повстання, на цей раз в Кракові, який був ближче до Саксонії, де опинилися велика група революціонерів-втікачів. Т. Косцюшко видав т. зв. Поланецький універсал, демократичне звернення до польської нації і простого народу зокрема в демократичному дусі, як продовження ідей Конституції 3 травня. Повстанці здобули кілька блискучих перемог над росіянами, були визволені Варшава й Вільно, лідерів Торговицької конфедерації як зрадників жорстоко покарали. Ціле літо тривали запеклі битви в різних кутках центральної та східної Польщі. Восени російські війська поступово почали здобувати перевагу. У великій битві під Мацейовіцями 10 жовтня 1794 р. армія Косцюшка була розбита. Каратель Суворов вирушив на Варшаву, взяв її штурмом і залив кров'ю, влаштувавши різанину. Це був кінець Польської держави.

Історіософські висновки. Ідеї й факт польської Конституції 3-го травня 1791 р. та події, які розгорталися довкола них в останній чверті XVIII ст., є найяскравішим явищем в історії Середньої і Східної Європи цього століття. Це явище не означало тільки порив до свободи й національного самозбереження одного народу (поляків), а було своєрідним виквітом тривалої ментально-інтелектуальної еволюції еліт Речі Посполитої як багатонаціональної та багатокультурної держави. Ціла

серія військово-політичних ударів, які нанесли Речі Посполитій сусідні держави-імперії на межі XVII–XVIII ст. — Османська імперія, Швеція, Московія, Австрія, Пруссія, — водночас зруйнували її стабільний соціально-політичний організм і породили нове світовідчуття у душі польського народу. Руїна й занепад сусідували в цей час із дивовижними духовними та моральними прозріннями кращої частини польського суспільства. На ґрунті традицій руського (православного) духовного подвижництва та служіння, явленого в ідеї київської святості й чистоти в громадських справах, литовської державно-правової толерантності й гармонії, явлених у правних заповітах знаменитих Литовських статутів, польського шляхетського республіканізму, які увібрала в себе польська еліта, в болях і трагедіях XVIII ст. постало унікальне явище широкого суспільного та культурного руху до ідеалів правдивої Свободи й Справедливості.

Великі страждання цієї доби (численні війни, анархія, моральні падіння, тиранія, несправедливість) змусили правдиву польську еліту до кардинального переродження. Кращі уми польського суспільства — Красицький, Немцевич, Коллонтай, Сташиць та ін. — взялися по-новому переосмислювати недавню польську історію. Польський гегемонізм, шовінізм, управлінське безладдя, шляхетська анархія — були ними засуджені та ідейно відкинуті як факти й інтенції, які, врешті, призвели до занепаду Польщі. Водночас польська еліта здобулася на великий інтелектуально-просвітній прорив до вершин західноєвропейської філософської думки й культури і розпочала широкий діалог із західним світом. Результатом цього стало поширення окцидентальних ідей, настроїв та культурних віянь в усій Середньо-Східній Європі впродовж XIX ст. Наприклад, Василь Щурат дослідив, що радикальний республіканізм в молодого Тараса Шевченка формувався під впливом підпільних польських революційних товариств, які діяли по всій території колишньої Речі Посполитої і з якими він вперше познайомився, перебуваючи у Вільні, в 1830-і рр.

(див. студію: Шурат В. «Основи Шевченкових зв'язків з поляками», 1917 р.).

Відтак давні традиції демократизму, які плекалися в Середній Європі, яку уособлювала в XVI–XVII ст. Річ Посполита, — руське вічеве право, литовська конфедеративність та шляхетський республіканізм — переплелися із західноєвропейськими ідеями демократизму, які високо піднесли в XVIII ст. Дж. Лок і Д. Юм, Б. Франклін та Т. Пейн, Ш. Монтеск'є і Д. Дидро, Ж.-Ж. Русо й Н. де Кондорсе. І на цій основі стався **ідейний вибух**. Однак польська світла будівля, яку зводили натхненні романтики й герої-ідеалісти, зіткнулася із системним деспотизмом, що його найповніше уособлювала собою Московія-Росія. Катастрофа польської Речі Посполитої і її демократичної Конституції 3 травня означала остаточний занепад тієї великої цивілізації духовного поклику (Русь), законності (Литва), любові до особистої свободи (Польща), яку творили різні народи в просторі між Балтикою і Чорним морем, між Карпатами і Фінською затокою упродовж кількох століть. На весь цей простір насунулася важка деспотична формація Російської імперії, яка майже на понад два століття загальмувала його цивілізаційний розвиток.

Nota bene. Зрозуміло, що нез'ясованою залишається одна значна тема в нашому екскурсі: чи позбулися б свого шовінізму в ставленні до українців та білорусів польські еліти після впровадження норм Конституції 3 травня, якби польська національна революція перемогла. Мабуть, ні. Національні емоції зазвичай мають дуже велику глибину й силу інерції. Однак одне можна сказати ствердно: перебування у реформованій, демократичній польській державі об'єктивно принесло б українцям і білорусам більше історичних можливостей та перспектив, як перебування в деспотичній, забюрократизованій, відсталій Російській імперії. До того ж відіграв би свою роль фактор цивілізаційний — потужний прихід окцидентальних ідей та тенденцій до Польщі.

ДЖЕРЕЛА РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ: ІСТОРИОСОФСЬКІ ТЕЗИ

Нинішня глобальна ситуація в світі знов активізувала питання про причини й джерела такого агресивного, зухвало-го й упертого російського імперіалізму, який вкотре виступає чи не найбільшою загрозою для стабільності на планеті. Пригадується недавній жарт одного польського видання, яке помістило політичну карту світу, не позначивши на ній території Росії і подало під цим такий напис: *«Світ без проблем»*. І справді, коли ми заглибимося в передісторію і причини ледь не всіх страшних, руйнівних, жорстоких політичних явищ сучасності, то майже завжди виявимо російський слід у них. Хто стимулював неототалітаризм в світі після 1945 р.? Хто розпалював в різних куточках планети жорстокі нібито «класові» війни, які тривали десятиліттями і жертвами яких в сумі стали мільйони? Хто загальмував розвиток десятків країн т. зв. «народної демократії і соціалізму» і прирік їхні народи на неймовірні соціальні біди й страждання? Хто десятиліттями займався таємними політичними вбивствами визначних діячів ХХ ст., серед яких фігурують такі яскраві імена, як Джон Кеннеді, Альбер Камю, Степан Бандера та ін.? Хто створив основи й перші стимули для арабського тероризму? Хто підтримував і підтримує одіозні криваві диктаторські режими від Муамара Кадафі в Лівії до Башара Асада в Сирії, жертвами яких стали сотні тисяч мирних людей? Відповідь на всі ці жахливі питання, перелік яких ще можна продовжити, одна: **Росія**.

За всіма цими деструктивними, часом божевільними, пориваннями до світової гегемонії, до впливів на вирішальні світові процеси стоїть неуситимий, брутально-нав'язливий, всюдисущий російський імперіалізм. Хворобливе бажання

бути першою нацією, яка насправді не розуміє свого призначення, претензійність держави, яка ніколи не могла забезпечити своїм народам нормального соціально-економічного поступу, зарозумілість цивілізації, яка насправді є лише умовною ілюзійною химерою кількох десятків екзальтованих її пророків від Філофея до Достоевського — ось правдиві сутності цього демонічного устремління. Тож цілком логічною буде наша спроба зрозуміти й пояснити причини ненадлого російського імперіалізму як глобального явища, яке ось уже три століття дуже відчутно впливає на світову історію.

Ментальність. Зрозуміло, що перші «корінці» російського експансіонізму треба шукати в душі, психології цього народу. Як відомо, росіяни як етнос сформувалися на синтезі слов'ян та фінно-угрів, які в I тис. н. е. заселяли широкий простір від Балтики до Уралу. Від V ст. слов'яни почали виявляти велику рухливість, розселившись на тисячі кілометрів зі своєї прабатьківщини в межиріччі Вісли і Прип'яті на південь, захід, схід і північ, поволі захопивши майже всі Балкани, великий простір у Центральній Європі (між Ельбою й Одером), Панонську долину, великі частини українського лісостепу й степу і колосальний простір Східноєвропейської рівнини — аж до Верхньої Волги і Білого моря. Особливістю руху слов'ян була не стільки їхня войовничість, скільки **впертість**. Повсюдно вони просувалися не за допомогою протодержавних утворень, як германці, а методами повільної, багатовекторної, поетапної колонізації, мандруючи невеликими племенами чи навіть родами. Головними їхніми шляхами були долини рік, які з часом формували в них **динамічну** ментальність, бо вчили плавати лодіями і творити «свій світ» на воді, який протистояв світові міст-городів, в яких жили різні спадкоємці римлян або представники «торгових цивілізацій», як то хозари, нормани чи греко-вірмени.

Якщо на Балканах слов'яни зустрілися із латинізованими нащадками іллірійців, фракійців та кельтів, в Центральній Європі — із залишками кельто-германців, в Україні — з

«островами» скіфо-сарматської людності, які сумарно стояли вище за них в соціально-культурному плані, то на півночі, на теренах майбутньої Московії, вони потужно вклинилися у велетенську масу фінно-угорських народів, які перебували на нижчому щаблі розвитку, в основному як примітивні мисливці-збирачі. Це закономірно породило в ментальності проторосіян почуття *зверхності*, потреби *домінування*, яка й стала їхньою визначальною етнопсихологічною характеристикою.

У Заліссі, тобто в землях між Окою і Волгою, слов'янські племена в'ятичів і радимичів були в меншості перед фінно-уграми, але дуже легко їх асимілювали, бо ті переважно не мали войовничого характеру і якісної культурної свідомості. У підсумку це дало другу маркантну рису ментальності майбутніх московитів: у них запанувала свідомість *мисливців*, вічних здобувачів природних багатств і простору. Відтак лише на теренах Московії слов'яни не стали вправними землеробами, якими вони стали в усіх інших краях свого розселення. Живучи серед величезних, часом непрохідних лісів, дезорієнтовані в цивілізаційному просторі, ці північні слов'яни, з одного боку, витворили собі доволі каламутний світогляд, почуття безвідповідальності, дикої вседозволеності, а з іншого, привчилися до систематичного грабунку, нападництва, адже їхні землі і землі сусідніх черемисів, мерян та ерзян, тощо не контролювалися якісною владою, все вирішувала груба сила. Це й породило згодом соціальний феномен *ушкуйництва* — існування в московському просторі організованих банд грабіжників, які, користаючи з величезної долини ріки Волги і її приток, тероризували весь простір аж до Каспію і багатого Північного Кавказу. Принаймні коли військо суздальського князя Андрія Боголюбського у 1169 р. розграбувало Київ і Київщину, то це був унікальний за своєю жорстокістю і масштабами акт брутальності, який жахнув давніх літописців. Згодом московська держава навчилася використовувати й спрямовувати енергію народного грабіжництва в потрібному для

себе річищі: нацьковувала його на сусідні країни, зокрема на землі Великого князівства Литовського.

Отже, перші три ментальні риси московського етносу: **зверхність, мисливсько-здобувальна свідомість, психологічний нахил до вседозволеності й грабіжництва.**

Наступний блок характеристик: **релігійне місіонерство і войовнича свідомість фронтисту.** Опинившись серед велетенської маси язичників-фінно-угрів, від XI ст. слов'янські князі та бояри відчули велику гордість місіонерів. Відтак відданість православному християнству й обрядовості набула в Заліссі надзвичайної ваги. Помножена на зневагу до примітивніших народів і агресивність мисливців, вона дала потужний результат — **фанатизм.** Під знаком православного фанатизму московська історія розвивалася до XVII ст.

Колонізація велетенського простору, нові обрії якого щоразу відкривалися перед московськими князями й торговцями, перетворила ментальність цього народу на **фронтирну** (термін американського історика Ф. Тернера, який фактором постійного життя на кордоні прояснював надзвичайну активність американців у XVII–XIX ст.). Це означало, що в їхній психології стійко сформувалися інстинкти **активності, наступальності, здобування.** Спочатку московити перехопили ініціативу новгородців і колонізували землі на північ до Білого моря, потім дійшли до Уралу, а в XVII ст. відкрили для себе безмежність Сибіру аж до Тихого океану. Головним стимулом для них у цьому тривалому процесі було здобування у великих кількостях дуже цінного в Середньовіччі хутра, в яке одягалися багаті верстви усієї Європи і яким вправно торгували московські посередники. Згодом торгівля хутром доповнилася торгівлею дорогоцінним камінням та металами, яких було досить на Уралі і в Сибіру. Це привело до систематичного надмірного збагачення московських еліт і державної казни, що давало можливості вести постійні війни із сусідами. Так, вже у XV ст. Московія перетворилася на одну з найагресивніших держав світу; до неї внаслідок жорстоких

війн і погромів, які межували з певними формами етноциду, були приєднані Тверське князівство і Новгородська земля, які за своєю суттю були більше слов'янськими, культурно й соціально прозахідними, що, власне, й викликало таку шалену ненависть московитів до них. Тривали регулярні війни з Великим князівством Литовським за нові багатства й території, які вкорінили в московську душу свідомість своєї «священної місії визволяти православних із католицької неволі», хоча насправді Москва не визволяла, а, навпаки, грабувала й руйнувала цей культурніший і соціально вище організований простір. Так був створений один з найбільших імперських міфів, який і сьогодні є «стовповим» в російській державній ідеології.

Отже, *релігійний фанатизм і фронтирна активність* як ще дві кардинальні властивості московської душі.

Протягом XIII–XV ст. саме Володимирське, а потім Московське князівства стали головними провідниками *монгольських* цивілізаційних, культурних, ментальних впливів на Русь. Їхні князівські й боярські еліти пішли на відверту співпрацю із Золотою Ордою після великих монгольських завоювань, настільки відверту, що багато видатних російських істориків від Василя Татищева до Лева Гумільова цілком справедливо ставили запитання: «А чи було монгольське іго на Русі?» (малося на увазі передусім на Московській Русі), оскільки перебування під владою монголів, вважали вони, зміцнило московську народність властивостями державницького порядку, соціальної спаяності, терплячості і суворості.

Це злиття із монгольською цивілізацією, яка на той час вже суттєво пройнялася китайськими ментально-цивілізаційними впливами, що було закономірно, оскільки Китай на тисячоліття випереджав тоді в усіх аспектах жителів північноєвразійських степів, дало колосальний результат: у Московському князівстві прищепилася вельми ефективна суто китайська — азійська — форма безмежного імператорського деспотизму і ментальність ставлення до простої людини як до «безсловес-

ного раба», брутальне невизнання права простолюду на елементарну людську гідність і свободу. Під цим знаком дикого деспотизму й рабства Московія існує, за малими винятками, дотепер, що означає на практиці ігнорування її елітами соціальних прав і можливостей народу, систематичний грабунок його й утримування в страшній бідності, абсолютну нерозвиненість судово-законодавчої сфери, її аморальність, ставлення до простої людини як до тварини, яку можна гнати на забій у великих кількостях під час війни (особливо яскраво це виявилось в ході 1-ї і 2-ї Світових війн, в яких загинули десятки мільйонів «росіян» і їх підданих, як гарматне м'ясо). Водночас ця китайсько-монгольська спадщина давала Московській деспотії великі переваги: її правителі зуміли «виструнчити» свій народ, зробити його абсолютно покірним і слухняним, могли використовувати активність московського народу в усіх напрямках, легко маніпулювати ним, змушувати воювати без кінця. Зрозуміло, що це приносило історичну результативність.

І друга набута в XIII–XV ст. цивілізаційна властивість Московії — *візантіїство*. Від XIII ст. внаслідок 2-го Хрестового походу 1204 р. і розгрому західними хрестоносцями Константинополя та створення на теренах імперії нових держав почався занепад Візантії як цивілізації, яка вважалася твердинею і духовним центром східного християнства, себто православ'я. Закінчився цей процес у 1453 р. з падінням Константинополя перед навалом турків-османів. Протягом цього часу тисячі греків-ідеологів, вправних богословів і політичних інтриганів, емігрували в різні куточки світу, прагнучи консолідувати східних християн у боротьбі за визволення «священного міста» й відновлення грецької, тобто Ромейської, імперії. Особливо поживний ґрунт для себе знайшли ці греки в Московії як найбільшій твердині православ'я. Саме ці втікачі «підкинули» суворим московським князям, серед яких виділялися такі завзяті державники й носії імперської ідеї, як Василій I (правив у 1389–1425), Василій II (1425–1462), Іван III

(1462–1505), Василій III (1505–1525) та особливо Іван IV Грозний (1447–1484), ідею про виняткову понадчасову місію Московської православної держави. У 1519 р. псковський монах Філофей проголосив Москву «Третім Римом», тобто правонаступницею Константинополя і новим «світовим містом» — «*urbis orbis*». Це дало моральні й духовні підстави для москвитів вважати себе лідерами православного світу, «обраним народом», призначеним самим Богом бути «визволителями правдивих християн» від злих поганів-агарян.

За весь цей час, спілкуючись із віддаленим світом уявної Візантії інтелектуально й духовно, Московія дуже багато запозичила від нього: велику самовпевненість і цезаро-папізм, вишукану богословську казуїстику й формалізм у мисленні, майстерність підступної дипломатії й офіційну фальшивість, почуття величі й здібність мислити стратегічно. Тож на кінець візантійської епохи, в XVI ст., Московія вже була добре вишколеною, організованою і дисциплінованою державою, здатною на експансію в різні боки: так, вона захопила всю долину Волги аж до Каспію, ліквідувавши Казанське й Астраханське ханства, вийшла в степи Передкавказзя, пододала Урал, завдала низку ударів Великому князівству Литовському і просулулася до Середнього Дніпра та Балтійського моря. Водночас її деспотія за Івана IV Грозного набула садистських, дивовижно самодурських та масових форм знущальності, що призвело до витворення у психології московського народу ***патологічної терплячості, жорстокості та різноманітних форм соціального ексгібіціонізму перед владою.***

Монгольсько-китайський деспотизм і візантійство знайшли собі живильну співдію на московській ментально-цивілізаційній основі, тому Московія стала зразковою державою ***брутально-підступної агресивності.*** Вся її історія перетворилася, відтак, на набір хитрих, жорстоких, вивірених, деструктивних ходів проти всіх можливих ближніх і дальніх сусідів. Паралельно Москву завжди вабили розмах і сила тюрксько-монгольських войовників Чингізхана і Тамерлана,

геополітичними візіями яких вона час від часу підносилася, мріючи і про Центральну Європу, і про Близький Схід.

У підсумку 1-й етап розвитку московського імперіалізму приніс йому такі вагомі результати: *у XVII ст. Москва як динамічний фронтір дійшла до Тихого океану на сході і це перетворило її на найвагомішу євразійську державу; як «апостол і захисник православ'я» вона захопила Лівобережну Україну і підірвала могутність Речі Посполитої на заході і це перетворило її на провідну державу Східної Європи.*

Другий етап розвитку московського імперіалізму почався із постаттю Петра I. (1682–1725), який поєднав у своїй діяльності і садизм Івана IV Грозного, і мілітарний демонізм Тамерлана, і просторову захланність Чигізхана. Його політика відрізнялася від політики попередніх московських царів тільки в одному пункті: якщо всі вони плекали Московію як *ізолюванудеспотію*, що давало можливості виховувати в московському народі великий шовінізм та ксенофобію до інших, і водночас вони старанно запозичували технологічні новаторства від Заходу (навіть московський Кремль побудований італійським архітектором!), але робили це вибірково і спорадично, то Петро I перетворив політику ізоляціонізму на політику *зовнішньополітичного гегемонізму*, а запозичення західних технологій зробив регулярними, доповнив їх перейманням культурних впливів і зробив якнайширшими.

У плані розвитку московського імперіалізму Петро I виробив такі основні принципи:

1) остаточно перетворив Московію на всуціль *мілітаризовану державну систему*, в якій все працювало на передумови й засоби ведення війни і яка постійно вела війни, щоб утримувати власну людність у психологічному стані постійного напруження, настороженості щодо сусідів;

2) головною ціллю московського імперіалізму він зробив Середню Європу, простір між Балтикою і Балканами, між Альпами і Чорним морем, себто дві тоді наймогутніші держави в ній: Річ Посполиту й Австрійську імперію; саме максималь-

не ослаблення цих двох держав, створення загального хаосу в цьому просторі — етнічного, політичного, культурного, церковно-духовного, економічного, ціннісного — мало послужити тому, аби раз і назавжди позбавити Середню Європу можливості стати наступальним бастионом проти Московії (Петро I і його оточення з жахом пам'ятали як польсько-українські війська на початку XVII ст. двічі захоплювали Москву!) і водночас перетворити її на плацдарм для власного наступу на Європу;

3) Московія має міцно й глибоко увійти у простір Балтики, ослабити всі сильні держави в ньому і звідти постійно атакувати німецький простір, геополітично найважливіший в Європі;

4) центральною стратегією Московії в Європі є ослаблення й хаотизація Німеччини як потенційно найсильнішої нації й держави континенту, тому в усіх формах бажане московське проникнення у Німеччину — в політичній, матримоніальній, інтелектуальній, економічній, культурній тощо;

5) паралельно Московія має все зробити, аби захопити басейн Чорного моря як певний «сакральний простір» для неї, оскільки там є «священний Константинополь», для цього потрібно мобілізувати всі православні народи Причорномор'я і Балкан, аби вони стали союзниками Москви;

6) Московія повинна стати морською супердержавою і розпочати змагання за гегемонію на всій планеті; геостратегічним союзником її виявиться Велика Британія як друга морська супердержава, яка постійно конкурує з європейським материковим простором, тому Москва має використати для власної користі ці апетити вічно імперського Лондона.

До кінця петровської епохи, яка завершилася правлінням Катерини II (1762–1796), ці великі заповіді московського імперіалізму вдалося реалізувати приблизно на половину. Так, Росія цілковито розгромила історичну Польщу й відвоювала собі майже всі православні землі в Білорусі та Україні (поза її межами виявилися тільки три великі українські регіони: Галичина, Буковина і Закарпаття), закріпилася на Балтійсько-

му морі, куди для певності перенесла свою столицю — Санкт-Петербург, опанувала північне узбережжя Чорного моря. Однак їй не вдалося паралізувати Німеччину, в якій несподівано розвинувся феномен дуже успішного прусського державництва на чолі із Фридрихом Великим (1712–1786, правив із 1740 р.), а в південній частині Центральної Європи так само несподівано зміцнилася Австрійська імперія за правління нібито миролюбної і побожної цесарової Марії-Терезії (1740–1780), яка приєднала Галичину і Буковину і цим вклинилася в простір насущних геополітичних інтересів Москви. Цей факт, приєднання Галичини і Буковини до Австрійської імперії, став доленосним для історії всієї Європи: Російська імперія постійно нервувала через те, що не змогла укріпитися в Карпатах, а відтак проникнути в Середню Європу, в саму її серцевину — в Панонську рівнину та до долини Дунаю. Згодом нервування подвоїлося, оскільки Галичина і Буковина стали «Гемонтом» українського національного відродження, а це перетворювалося на потужний ідеологічний удар по основах імперії, оскільки українська національна ідея підривала основи Московії як спадкоємиці правдивої Русі. У ХХ ст. саме змагання Росії за цей український «Гемонт» стало прихованою першопричиною Першої світової війни, бо Росія тільки й шукала приводів, щоб напасти на Австро-Угорщину і захопити карпатський простір.

Правда, Московія компенсувала собі деякі провали на середньоевропейському фронті геополітичних стратегій успіхами в Закавказзі, де вона приєднала відразу три густозаселені країни: Грузію, Вірменію й Азербайджан, а також охопила регіон Північного Кавказу, за який розпочала уперту боротьбу. Паралельно вона почала проникати в степи Казахстану і це згодом повело її до захоплення всієї Середньої Азії.

Тож підсумком блискучого для Росії ХVIII ст. стало перетворення імперії на одну з провідних держав Європи, що підтверджували військові перемоги низки видатних російських полководців від П. Румянцева-Задунайського до легендарно-

го А. Суворова, державницькі й дипломатичні успіхи Г. Потьомкіна і О. Безбородька. Проте широка корупція і колосальні розкрадання державних багатств політичною верхівкою імперії, постійні палацові інтриги придворної камарильї стали тими причинами, через які плани Петра I не були реалізовані до кінця: Росія так і не змогла просунути на Балкани, не розгромила Османську імперію, не вийшла до Індійського океану через розгром спорохнявілої Персії, хоч і такі зусилля робила.

Протягом XIX–XX ст. Росія намагалася реалізувати мегаплан Петра I з перетворення імперії на планетарну силу, продовжує вона цю справу й сьогодні. У першій фазі свого розвитку післяпетровський імперіалізм Росії через західноєвропейське культурне «щеплення» не був таким брутальним, як у допетровську епоху. Велику повагу і славу йому принесла участь у війнах проти Наполеона, коли на Росію почали дивитися як на «рятівницю Європи» й «гаранта її стабільності». За цей період вона прибрала до рук Центральну Польщу з Варшавою, Бессарабію (Східну Молдову) і Фінляндію. Це дало змогу ще більше тиснути на всю Європу, реалізуючи план Петра I. Після Віденського конгресу 1815 р., коли переможці Наполеона поділили по-новому Європу, Росія почувалася другою за силою державою поряд із Великою Британією. Так вона відкрила для себе перспективний і успішний довгий період експансії, який з невеликими перервами тривав до 1905 р., до її поразки в японсько-російській війні. За цей час Росія остаточно завоювала Кавказ, вчинивши там низку геноцидних і етноцидних злочинів проти місцевих народів, охопила Середню Азію, прибравши до рук її багатства, розширила свої володіння на Далекому Сході, перетворившись на потужну морську державу. І головне, вона нарешті просунулася на Балкани, до своєї мрії про «святий Константинополь», завдавши кілька поразок Османській імперії, внаслідок чого там виникли протягом століття чотири нові православні держави: Греція, Сербія, Румунія і Болгарія (самостійна Чорногорія іс-

нувала раніше). Тоді Росія маніпулювала ідеєю про «єдність і солідарність слов'ян» і цим збурювала Середню Європу. Проте балканські народи скоро розкрили сутність її поведінки як передусім імперської, гегемоністської і почали віддалятися від проросійської геополітичної лінії і це була велика **перемога національної ідеї над імперською**.

Найсуттєвішою перепоною для російського наступального маршу на Європу все-таки стала об'єднана Німеччина від 1871 р. під керівництвом «залізного канцлера» Отто фон Бісмарка (1815–1898), яка невдовзі перетворилася на найрозвинутішу і наймогутнішу державу світу. Це був контрнаступ Середньої Європи, яка відчула свою силу і значення. Під час 1-ї Світової війни німецькі полки маршала П. фон Гінденбурга громили російську армію, відкидаючи на сотні кілометрів на схід за неділю, а загалом саме Німеччина посприяла тому, що Російська імперія врешті втратила величезні землі від Вісли до Фінської затоки, Західну Білорусь і українську Волинь, де виникли нові незалежні держави: Польща, Литва, Латвія, Естонія і Фінляндія. Філософ Освальд Шпенглер навіть назвав «стилем Гінденбург» нову динаміку думки і творчості, які вибухнули в Європі в міжвоєнну добу.

Від 1830-х рр. виникла ідейно-культурна течія консервативних філософів, науковців, літераторів «слов'янофілів» і т. зв. «ґрунтівців» (А. Хом'яков, І. Кіреєвський, К. Аксаков, І. Аксаков, Ю. Самарін, Н. Страхов, Н. Данілевський, К. Леонтьєв, Ф. Достоевський), які розвинули ідеологію Росії як окремої цивілізації, яка має своє покликання перед людством і тому повинна домінувати в світі. Це, за умов опіки з боку влади (наприклад, діяльність М. Погодіна, який особисто впливав на царя, оперував великими коштами і курував цілою мережею російських агентів-«слов'янофілів» у Європі), дало потужний стимул для розвитку ще агресивнішого й ширшого російського імперіалізму, який тепер набув ознак містицизму та фанатизму. У книзі «Росія і Європа» (1872) Н. Данілевський доводив, що триває тисячолітня боротьба між Сходом і Захо-

дом, в якій Росія має обов'язок і право як продовжувач традицій Сходу воювати з Європою до повної перемоги і гегемонії над нею, во «ім'я торжества православія», «вищої духовності» і «справжньої культури». Це давало всі підстави для розвитку російського шовінізму та експансіонізму, оскільки все російське проголошувалося цими мислителями абсолютно «вищим» і «сакральним», а все неросійське — «диявольським» і «неістинним».

Паралельно нова привабливість Росії як блискучої і переможної імперії засліпила не один розум в Європі і спровокувала широкі й різноманітні явища вербування симпатиків Росії на континенті і в світі. Зокрема, таким міжнародним проросійським рухом мимоволі виявився **панславізм**, коли тисячі інтелектуалів з усіх слов'янських країн свідомо чи не свідомо ставали агентами російських впливів, хоча їх насамперед стимулювала любов до слов'янських мов і культур, які вони прагнули відроджувати. Особливі симпатії до Росії сформувалися в Чехії, Сербії та Болгарії, що відчувається й до сьогодні, хоча й перетворити ці країни на своїх «троянських коней» Москві ніколи не вдавалося. Згодом імперія почала приваблювати собі симпатиків оригінальністю своєї культури (живопис К. Брюллова й І. Айвазовського, музика П. Чайковського, творчість Ф. Достоєвського і Л. Толстого тощо), неймовірними розкошами і марнотратствами своєї еліти, яка програвала в європейських казино мільйони і цілі маєтки. Від кінця XIX ст. своїми ідейними впливами Європу почали захоплювати російські ліві революціонери, соціалісти і комуністи, і так постав феномен 3-х Комуністичних Інтернаціоналів, які перетворилися у XX ст. на гігантську мережу російських агентів спочатку в Європі, а потім і в усьому світі, які діяли з неймовірною підступністю та жорстокістю, підриваючи в запалі екстремістського фанатизму основи своїх держав.

Піку своєї могутності російський імперіалізм сягнув у період правління Й. Сталіна (1925–1953), коли Москві вдалося створити систему сателітних «соціалістичних» тоталітар-

них режимів майже по всьому периметру кордонів СРСР, від Польщі до Північної Кореї. Саме Й. Сталін і його лівачьке середовище ідеально втілювали у своїй діяльності та стратегії заповіти Петра I: вони доглибинно перебудовували-перебурсовували основи колись патріархальної Росії, активно на всіх рівнях співпрацювали із Заходом, переймаючи і крадучи його технологічні новаторства, максимально вестернізували російську національну свідомість, рішуче відкинувши сентименти й ілюзії слов'янофілів XIX ст. про «святую Русь» давнини, у різноманітних політичних, ідеологічних, інформаційних, диверсійних формах проникали у зовнішній світовий простір, насамперед у країни Заходу, прагнучи нав'язати світові свої хоч утопійні, але за сутністю проросійські імперські ідеали комунізму.

Сьогодні російський імперіалізм переживає нову фазу своєї видозміни. Явно програючи Заходові, насамперед США, в геостратегічному і військовому аспектах, економічно й технологічно, Москва вхопилася за ідею **цивілізаційної конкуренції**, теорію якої розробив знаменитий американський мислитель Самюел Хантингтон (1927–2008). Її стратегія полягає у тому, аби розбалансувати геополітику планети тенденціями великих держав, тобто таких, що творять свої окремі системи духовно-моральних і культурно-соціальних вартостей: Китаю, Індії, Ірану, Бразилії, ПАР і самої Росії. Головним завданням у цій геополітичній грі є послаблення геополітичного значення і ваги США і ЄС. Саме такий «вир» геополітичних тенденцій, за задумом, дасть змогу Росії вийти на якісь домінантні позиції. Головним засобом для цього у Москви наразі є тільки велика армія, атомні заряди і природні багатства Сибіру, передусім нафта і газ. Тож для посилення цього ресурсу в ідейно-моральному плані Росії треба постати таким собі «лідером православного світу», ідею якого придумали, до речі, українські галицькі богослови-церковники, які взялися організовувати опір наступові католицизму в Речі Посполитій на початку XVII ст.: Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Захарія Ко-

пистенський, Ісає Копинський. Тоді вони тішили себе ілюзією, що солідарність всіх православних послужить їхньому одночасному піднесенню і визволенню, не відчувши, що в цій історичній добі вже активно формувалися нації, які мали свої егоїстичні інтереси, тож кожна нація посувала чи й з'їдала сусідню, незважаючи на її віру.

Першочерговим завданням російського імперіалізму на сучасному етапі постали плани з інтеграції передусім України, Білорусі, Молдови, інших православних регіонів та країв у простір єдиного «російського світу». При цьому Москва застосовує цілу систему деструктивних дій, спрямовану одночасно на послаблення ролі колективного Заходу, тобто США і ЄС, і витворення в різних регіонах планети сприятливих для себе ідейно-політичних тенденцій, з допомогою яких вона б змогла дестабілізувати геополітичну ситуацію в головних макрорегіонах світу. Звідси — підтримка Москвою всіх можливих диктаторських і неототалітаристських режимів світу — від Венесуели до Північної Кореї, таємна і явна підтримка нею ісламського тероризму і фундаменталізму, стимулювання праворадикальних і ксенофобських рухів у Європі, розвиток нової гонки озброєнь, інформаційно-пропагандивна робота з дискредитації ідеалів демократизму, поширення у світі різних форм державної корупції, щоб за її допомогою досягнути ситуації «керованого хаосу» тощо.

Як бачимо з наведених об'єктивних фактів, російський імперіалізм є на сьогодні найзагрозливішою міжнародною силою, спрямованою на дестабілізацію геополітичної ситуації у світі в глобальних масштабах. Він набув всіх ознак аморальності й цинізму у своїй практиці, реанімувавши власні традиції епохи царя Івана Грозного, коли масові вбивства, цілковита нівеляція цінності людського життя, відверта тиранія у сфері «державного прагматизму» були звичайною нормою. У цьому сенсі російський імперіалізм є відкритою *антицивілізаційною дією* сучасності.

Очевидно, пророчим виявилось одне застереження видатного чеського історика і будителя Франтишека Палацького (1798–1872), висловлене з приводу надзвичайної експансивності Російської імперії: йде розростання **«нескінченного і нескананного зла»**, яке стане найбільшою загрозою для Європи — сказав він, спостерігаючи ледь не щорічне розширення цієї імперії на сотні квадратних кілометрів. І мав рацію.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ «БОЇ ЗА ІСТОРІЮ»: ТЕЗИ І ПОЛЕМІКИ

Українсько-московські стосунки, коли одна нація і держава привласнила собі величезну частину історії і культури іншої нації і держави, не мають аналогів у світовій історії. Це унікальний випадок, тому він і не піддається легкому осмисленню, особливо з боку інших народів, трохи віддалених від московсько-української проблематики.

Українці й московити, попри переплетеність їхніх історичних доль, є насправді дуже відмінними народами за своїм етногенезом. Коли ви подивитеся на карти поширення доісторичних цивілізацій, навіть ще кам'яного віку (X–V тис. до н. е.), доби енеоліту (IV–III тис. до н. е.), бронзової доби (II тис. до н. е.), то побачите, що роздільна лінія між різними цивілізаціями тисячоліттями проходила приблизно північними кордонами України і чітко відділяла географічний простір пізньої Московії як набагато загально відсталіший. У I тис. до н. е. Україна стала великою зоною розквіту скіфської цивілізації (можна її ще назвати скіфо-сарматською). У цей час простір Московії густо заселили угро-фінські племена, які перебували на значно нижчому рівні цивілізаційного розвитку, переважно були звичайними збиральниками (тобто, не вмiли розводити велику рогату худобу і коней, як кочівники, і не вмiли обробляти землю, як землероби). У I тис. н. е. у вихорі Великого переселення народів (IV–VIII ст.) почався процес етногенезу українського народу, який формувався як синтез сарматів і слов'ян, які напливали з північного заходу. Десь на XI ст. вже вималювалася у головних ознаках етнічна своєрідність українців. З літописних джерел ми знаємо імена слов'янських племен, які склали українську народність: поляни, сіверя-

ни, древляни, волиняни, дуліби, тиверці, уличі, хорвати. Цьому виокремленню праукраїнського етносу, який отримав назву русичі (можливо, від назви якогось давнього сарматського етнічного предка, або від варязького), об'єктивно посприяла експансія войовничих варягів зі Скандинавії, які об'єднали під своєю владою великий геополітичний простір від Балтики, вздовж всієї верхньої і середньої течії Дніпра і майже до Дунаю і Чорного моря (тут володіння русичів-варягів були спорадичними).

Тоді ж (IV–XI ст.) територію Московії охопили своїми колоніями слов'янські племена радимичів і в'ятичів, які прийшли звідкись із заходу, можливо, із долини Вісли. Вони змішалися із місцевими угро-фінами (черемисами, муроною, мешчерою, мерянами, перм'яками тощо) і почали дуже швидко їх асимілювати, бо набагато перевищували тих цивілізаційно, культурно. Коли всі ці землі, а також терени нинішньої Білорусі, де жили слов'янські племена кривичів і дреговичів, та Новгородської землі, заселеної словенами, об'єднали в одну державу варяги, то, розуміло, відцентрові, роздільні процеси етногенезу в цьому просторі сповільнилися. Усі названі вище слов'янські племена радо торгували між собою (цьому вельми сприяли долини великої кількості повноводних рік), обмінювалися господарськими набутками, формами соціальної самоорганізації (тому в країні, як на дріжджах, ростуть численні міста). У X ст. додатковим фактором інтеграції цього велетенського простору стала Християнська Церква. Церковна самосвідомість спільности, церковнослов'янська мова як сакральна, велика література цією мовою, в т.ч. світська, мистецькі набутки — спільні архітектурні та іконописні стилі — стають тими духовними основами, на яких будується нова **понадетнічна спільнота**, яку прийнято називати давньоруською. Тобто еліти, князівські й боярські насамперед, почали відчувати певну спільність, бо вони часто мігрували за наділами, за новими землями в різних кутках великої країни. Наприклад, у Північній Русі, на території нинішньої Московщи-

ни, є багато міст і географічних назв, які вказують на те, що їх назвали переселенці із Галичини: міста Перемишль, Галич, Звенигород тощо.

Тут мусимо уточнити один історіософський факт: у Середньовіччі люди не мислили етнічними і тим більше національними категоріями, у них на першому місці була *віра*. Тому всі відомі нам автори часів Київської Русі (поняття умовне) в межах своєї держави бачили передусім *християн* (це було основне розрізнення людей на «своїх» і «чужих», тож чужинцями вважалися хіба язичники). Саме на цьому факті пізніше розбудували свої фальсифікаторські теорії московські історики від В. Татищева до Н. Карамзіна (XVIII–поч. XIX ст.). Вони створили історіографічний міф про «єдину давньоруську народність», якої насправді ніколи не було як суцільності. Так, була єдина держава у XI–XIII ст., спільна літературна, писемна мова, але окремі регіони внутрішньо жили своїм органічним життям, у своїх традиціях. Уже тоді виникли основи для формування чотирьох східнослов'янських народностей: української, білоруської, новгородської (або словенської) та московської.

Закономірними лідерами цього руського простору стали еліти слов'янських племен із території України. Чому? Тому, що, по-перше, саме ці терени й народності були спадкоємцями динамічної скіфо-сарматської цивілізації, яка великою мірою постала на синтезі еллінських культурних впливів; по-друге, вони активніше вбирали культурні впливи з півдня, від великого і могутнього Болгарського царства і Візантії. Тут мусимо пам'ятати, що тоді імперіальним, культурним, церковним центром Європи був не Париж чи Лондон, а Константинополь. Саме від Константинополя йшли головні ідеї тієї епохи. Відтак більшість духовних та історичних творів XI–XIII ст. (до монгольської навали) були написані вихідцями із теренів України. Саме Київ був духовним та інтелектуальним епіцентром всієї Русі. Ще значними центрами були Новгород, який завдячує своє піднесення активним зв'язкам із світом Балтики,

і протобілоруські Смоленськ і Полоцьк. Міста Суздаль і Володимир на Клязьмі, які стали згодом центрами для московської території, були тоді лише далекою і відсталою периферією.

Другим фактом, який підступно використала московська історіографія на свою користь, була церковнослов'янська або староруська мова, яку застосовували на письмі в усіх кутках Київської Русі, хоча живе мовлення було відмінним у регіонах. На цій підставі проголошувалося, що давньоруська єдність таки була, а оскільки пізніша російська мова увібрала більше церковнослов'янізмів, ніж українська та білоруська, то стверджувалося, що саме росіяни є «головними носіями давньоруської традиції».

Безумовно, асиміляційні, унітаристські процеси в єдиній державі були потужними, і ми не знаємо, які етноморфози в ній би з'явилися, якби не монгольська навала. Саме вона сильно вплинула на князівства на теренах пізнішої Московії, поступово прищепивши їм безліч своїх ментальних та соціально-політичних ознак. В Україні натомість, особливо завдяки збереженню державності в Галицькій і Волинській Русі, почалося тривале протистояння монголам. Білорусь же цілком мало зазнала тиску монголів і розвернулася тоді до Заходу. Так розпочалися три великі етногенетичні процеси, які привели, відповідно, до створення московської, української та білоруської народностей на/у XV–XVI ст. (Новгородська народність тоді ж була силою і терором асимільована в московську).

Ці процеси нового націогенезу допомогла об'єктивно оформити експансія Великого князівства Литовського у XIV ст. Саме перемоги великих литовських князів Ольгерда й Вітовта об'єднали в межах однієї держави більшість білоруських і українських земель. Це відкрило широкі ворота для проникнення на ці руські землі західних культурних впливів, філософських ідей, католицизму, протестантизму, архітектурного стилю готики, потім — ренесансних віянь. Так ментальність і культура українців почала кардинально відрізнятись від мос-

ковської ментальності й культури, які, навпаки, стрімко набирали азійських ознак.

На XVII ст. це вже були дві відмінні цивілізації. Це добре зафіксовано в різних письмових документах, художніх творах та літописах козацької доби. Московія на той час сформувалася як євразійська деспотія, з монгольською суворістю управлінською ієрархією, з догматичним візантійським православ'ям як ідеологією, з вельми нерозвиненою етико-моральною сферою як наслідком загальної дрімучості й відсталості її соціальної культури.

Однак Московія мала кілька важливих переваг над тодішньою Україною як нацією і державою: 1) тут функціонувала тверда державна управлінська система; 2) виробилася мілітаристська свідомість суспільства, а захланна державна влада не шкодувала коштів на розбудову армії; 3) православний фанатизм, загальний консерватизм у свідомості, утверджена влада царів сприяли єдності московської нації. Тому в усіх війнах — з Великим князівством Литовським, з Річчю Посполитою, з українськими козаками — Москва, попри свою технологічну відсталість, перемагала й наступала, наступала своїми людськими масами, які могла викидати з надр свого суспільства безнастанно, своєю впертістю, яку винесла з монгольського іґа, своє жорстокістю, яка стреміла з її азійської дикості.

Коли Москва під кінець XVII ст. і на початку XVIII ст. на решті захопила велику частину колишнього єдиного руського простору, а саме українське Лівобережжя, то вона усвідомила, що за соціальними характеристиками, за рівнем культури, інтелектуальних і мистецьких багатств, господарським потенціалом вона дуже відстає від нього. Успішні переможці насправді виглядали *голими* і *вбогими* морально й духовно. І саме тоді до московитів прийшло гостре усвідомлення, що весь цей здобутий і ще не здобутий руський простір має бути проголошений «*своїм*», таким, що нібито віддавна двигтів у московській (насправді напівмонгольській) душі й свідомості. Тарас Шевченко про цю філософію крадійства саркастично

сказав образом: «все тоте таки й було наше, вони тільки тата-рам наймали на пашу», тобто, що москалі придумали брехливу версію тимчасового відходу українських земель і називали їх «своїми». Саме від цього історичного моменту розпочинається системна крадіжка всього українського (потім — і білоруського): українських святинь, куди проникають московські фанатики православ'я й починають виправляти «латинщину», тобто всі своєрідності української церковної культури й обрядовості, присвоєння української минувшини, яка оголошується «спільною», українських митців та інтелектуалів, яких різними способами «приручають» тощо. Вершиною цього підступного й нахабного ідеологічно-політичного крадійства стало перейменування Московії на «Россію» за указом Петра I у 1720 р. Так, в одну мить все, що йменувалося в історії «Руссю», «руським», почало розумітися як московське, хоч це було цілковите розходження з правдою, а все українське залишилося поза контекстом. До слова, про це дуже добре й докладно написано у книзі львівського історика й бібліографа Євгена Наконечно-го «Украдене ім'я: Як русини стали українцями?» (2001 р.).

Тут вартує зауважити, що різні ідеологеми про «єдину Русь», про «права московських князів і царів на всі землі руські і руську спадщину» тощо, існували й раніше, від XIV ст., саме вони слугували формальними приводами для розв'язування московітами регулярних війн проти Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Але саме в період пізньої козаччини, в добу гетьманства І. Самойловича й І. Мазепи з його трагічним кінцем, ця політика й ідеологія Московії стає такою **всеохопною і захланною**.

Тож перші мої висновки такі: Московія, попри століття успішної зовнішньої експансії (приєднання Рязанського, Тверського князівств, Новгородської і Псковської земель, Казанського й Астраханського ханств), з підсвідомих причин набула великого соціально-психологічного комплексу **неповноцінності**; вона ненавиділа весь колективний Захід, і передусім Велике князівство Литовське і Річ Посполи-

ту як два його великі наочні й близькі символи, і водночас безмежно *заздрила* йому (їм); своє просування на захід вона пов'язала з маєстатичною ідеєю відродження *візантійської держави-імперії*, логічним епіцентром якої могла бути тільки Україна-Русь. Саме з цього психологічного комплексу визривала й визриває зараз неймовірна ненависть Московії до ідеї самостійної України як території-ядра колишньої Київської Русі, сам факт якої розбиває всю штучність і фальшивість московської державно-імперської ідеології.

Передусім Москва проголосила своєю спадщиною всю літературу, написану церковнослов'янською (староруською) мовою, починаючи від XI ст., — церковну, богословську, філософську, художню, ідеологічну. Останнім автором цієї традиції був Г. Сковорода. Далі — всі мистецькі багатства (архітектура, малярство, різьба, скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво тощо) проголошувалися «уламками» давньої руської, читай московської, традиції. Згодом, коли політична пам'ять в Україні поруйнувалася внаслідок систематичного терору московської влади (1-а половина XVIII ст.), Москва почала трактувати всі громадські й політичні дії на Україні в післямонгольську добу (XIV–XVII ст.) як вияви «промосковської», «проруської» активності еліт і мас, які нібито тільки й мріяли, як би то приєднатися до Московщини. У советський час це називалося «вічним стремлінням братніх до єдності».

Загалом московська влада сподівалася, що Україна вмере назавжди після такого нищення й обкрадання. І на таке виглядало в кінці XVIII ст., коли якусь кволу національну свідомість зберігали буквально кілька родів козацької шляхти. Але тут злий жарт з Московією зіграв романтизм як ідеологія, філософія й література. На початок XIX ст. Московія вважала себе «провідною європейською державою» (і так було в мілітарному сенсі). А раз так, то ця передова держава повинна переймати все передове з Європи. Тоді передовими й модними були ідеї романтизму, які викликали зацікавлення старовиною, фольклором, етнічно-національними своєрідностями,

екзотикою. Вони й віджили, на лихо Москві, напівмертву українську націю (діяльність харківських романтиків, творчість М. Максимовича, Т. Шевченка, П. Куліша).

Спочатку Москва сприймала українське відродження, як комедію, як водевіль (цьому стереотипові ідеально відповідав водевіль І. Котляревського «Москаль-чарівник», до слова, автора із цілком завершеним малоросійським світоглядом, який випадково став «батьком» відродженої нації), тому дивилася на нього поблажливо. Та згодом, коли прийшов Т. Шевченко зі своїм вогненным словом, вона устами свого провідного літературного критика В. Белінського назвала це явище «злотворним бунтом». Якраз від історіософських ідей Т. Шевченка починається «українська Реконкіста» — відвоювання відібраної історії і культури. Вершинним твором на цю тему є його містерія «Великий льох».

На цю Реконкісту Москва зреагувала планом створення російською української культури, яка мала поглинути все національно живе й назавжди пригасити його. Цим вона керувалася аж до початку ХХ ст. Та не сталося.

Цьому наразі неможливо зарадити. Потрібна якась велика пропагандивна робота з українськими акцентами в світі. Наприклад, більшість світових істориків переконані, що доба Київської Русі — це всуціль московська історія. Тисячі фундаментальних книг про цей період, за якими вони вчилися, стверджують саме таке. Книги українських істориків, і класиків, і сучасних, потрапляють на Захід у мінімальних дозах. Тож ситуацію змінити зараз майже неможливо. Власне, над цим мала б працювати українська Академія Наук: виробляти стратегію потрібних академічних видань, готувати спеціальні міжнародні конференції, проникати у світ зі своїми культурологічними програмами та концепціями

Нашим глобальним завданням є протистояння цьому і його передусім повинна виконувати держава. Але оскільки наша держава сьогодні не національна, а малоросійська, то вона нічого не робить в цій ділянці.

Насамперед потрібні якісні й ґрунтовні наукові видання. За 30 років незалежності українська еліта не спромоглася видати й п'яти відсотків нашої класичної історичної спадщини! Це європейський антирекорд, думаю. Ще в добу пізнього В. Ющенко (кінець 2000-х) я пропонував масштабний проект з видання вибраних творів чільних авторів львівської історичної школи: це С. Томашівський, О. Терлецький, М. Кордуба, І. Джиджора, В. Герасимчук, І. Кревецький, І. Крип'якевич. Це мало бути по три великі томи (600–800 стор.) вибраних творів кожного, всього 21 том. Потім цю ж ідею пропонували мої колеги в інші інстанції. Надарма. Хоча для держави це копійчані видатки. Такі самі серії історичних видань можна підготувати на основі праць істориків умовної південноукраїнської школи, харківської, київської історичних шкіл.

Чому важливі такі видання? По-перше, в них є колосальна фактологічна база, яку московським авторам буде не так легко сфальсифікувати, а по-друге, в названих авторів, наприклад, є ще й багато праць історіософського, ідеологічного змісту, в яких вони тлумачать складні, вузлові моменти історії і розвіюють різні московські фальсифікації.

Наведу ще один сумний приклад української ідейної та моральної слабкості. У 2020 р. я надрукував статтю «За правильну етнічну картину світу», в якій доводив нагальну потребу повернути в офіційний слововжиток такі назви країн і народів, як Московія, Картвелія, Іспанія, Ічкерія тощо, які є органічними, правдивими й точними, замість Росія, Грузія, Іспанія, Чечня. Щоб розпочати такий процес, потрібно була санкція Інституту української мови й Інституту мовознавства як двох головних академічних установ у цій сфері, щоб надалі можна було офіційно звертатися до Верховної Ради, аби на державному рівні визнати потребу тотальної переміни в усіх українськомовних публікаціях цих назв держав і народів. Мої друзі звернулися до різних високих науковців, щоб ті підтримали важливу ініціативу, бо ж, скажімо, уведення слів «Московія» і «московський» в наші підручники з гуманітаристи-

ки в одну мить нанесло б колосальний удар по всіх московських фальсифікаціях в історіографії та культурології, у такий спосіб ми б «відвоювали» величезні масиви вкраденої історії і культури і правильно б упорядкували свідомість молодого покоління. Що почули вони від «високих мовознавців», які люблять багато розповідати, як вони вболівають за Україну і її мову? Почули якісь дріб'язкові відмовки, якісь дивовижні сперечання, що «ось там в якихось текстах є Іспанія, а не Іспанія, і тому нічого міняти не можна». Одним словом, був продемонстрований ідіотизм і боягузтво. І нагода розгорнути важливу справу пропала.

І так в Україні — в усьому. Наші наукові й культурні еліти не вмюють визначати важливі, стратегічні завдання, часто просто бояться полемізувати, виявляючи цим свою глибоку провінційність.

Зрозуміло, в країні має бути розпрацьована цілісна програма культурної і державницької пропаганди (як це є, до речі, в Росії). Потрібними принаймні є три спеціальні наукові центри, які б розпрацьовували проблематику протидії науковим, історичним та культурологічним фальсифікаціям у трьох головних геополітичних напрямках: західному, південному і північно-східному. Відповідно такі центри мали б бути створені у Львові, Одесі й Харкові. Ці центри організували б концептуальні конференції на головні гострі теми, готували б спеціальні видання — ґрунтовні (для фахівців) і популярні (для використання в ЗМІ).

Потрібні спеціальні історичні журнали й інтернет-сайти, які б розробляли проблематику наукових війн і стратегій в сфері історії. Потрібні спеціальні телепрограми, які б з залучали до дискусій всіх провідних інтелектуалів, які стоять на національних позиціях. Бо в нас є «розкручені» інтелектуали-історики, але вони відстоюють тільки лібералістичні ідеологічні принципи, часто діючи проти національних інтересів України, скажімо, львів'янин Ярослав Грицак чи киянин Георгій Касьянов, чи такий рафінований провокатор, як Данило Яневський.

ЯК НАМ СТАВИТИСЯ ДО РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ?

Недавня полеміка в українській пресі про імперський наступ російської культури (її мимовільно інспірував своїм «постом» у фейсбуці директор Інституту Національної пам'яті Володимир В'ятрович), викликала велетенську хвилю обговорень та емоційних реакцій. Зрозуміло, російськомовна частина українського інформпростору почала звинувачувати історика в «руйніцтві», «агресивності», «русофобії» і т. ін. Зі свого боку, українські медійники і публіцисти взялися захищати право відкидати імперську культуру, почали вишукувати різноманітні вади серед названих діячів російської культури, представляючи їх дрібнішими за культурним значенням і «негеніальними». Дійшло навіть до спроб якось принизити загалом російських класиків, при чому в дуже оригінальний спосіб: А. Пушкін, виявляється, не тільки написав про свою кохану Анну Керн чудовий вірш про «геній чистой красоты», а й цілком банально «с Божьей помощью ее по@б», як про це він зізнався у своєму листі (див.: Ю. Винничук «Не нам, бл@дям...»; сайт «Збруч»). Тобто почалися міжнаціональні образи.

Емоційна дискусія в ЗМІ підняла ту проблему, яку вже давно треба було обговорити в Україні і розв'язати: проблему сприйняття російської культури, інтерпретації і функціонування її в самостійній Україні.

Насамперед наведемо кілька панівних стереотипів у цій темі. Від початку 1990-х рр. в нас було таке: як тільки хтось з українців підіймав питання про потребу стримування наступу російської мови в Україні і хоч якогось блокування російської культури, його відразу оголошували «зоологічним русофобом», «тупим селюком-бандерлогом», «сліпим руйнатором українсько-російської вікової дружби і гармонії культур». Тепер приблизно так відреагував на цю проблему на каналі

«Прямий» 27.01.2017 р. відомий російський телепубліцист Євгеній Кісельов у своїй суспільно-політичній програмі, на яку він запросив як вір-експертів ще трьох українських, але російськомовних, політологів і публіцистів. При чому п. Кісельов постійно оперував словом «запретить» щодо діячів російської культури, хоча В. В'ятрович у своїй тезі такого завдання не ставив. Тобто навмисно обговорення проблеми відразу було перенесене в іншу, невигідну для українства, площину: воно нібито хоче вдатися до диктаторських методів і заборон. І це всі разом у студії гнівно засудили як «ідіотизм» екстреміста В. В'ятровича. Паралельно в іншій програмі російський телеведучий Матвей Ганапольський тенденційно вів розмову про потребу зберегти все-таки советську арку Дружби народів у Києві як «пам'ять». Нагадаємо, що телеканал «Прямий» вважається близьким до адміністрації Президента України П. Порошенка. Таким чином, ми виразно бачимо, які ідеологічні акценти розставляє керівник нашої держави.

Найцікавіше було далі: відразу після суспільно-політичної програми Є. Кісельов вийшов з черговим випуском своєї програми «Авторське», в якій розмовляв із міським головою Дніпра Борисом Філатовим. Тут він знову говорив про «дурні» спроби забороняти російську культуру й поцікавився, як у Дніпрі ставляться до пам'яті видатних уродженців міста, при цьому навів доволі великий список імен, серед якого не було імені жодного українця, хоча в місті проживали і відомий український історик Д. Яворницький, і письменники-класики В. Підмогильний та В. Петров-Домонтович та багато інших. Б. Філатов сказав, що недавно в Дніпрі встановили меморіальну дошку О. Галичу — російському поетові і бардові. За що Є. Кісельов дуже похвалив міського голову.

Напрошується риторичне питання: чи не представляють Є. Кісельов і М. Ганапольський «руський мир» в Україні в його ліберальній, непутінській формі?

Якщо додамо до цього шалену і масову атаку на ідею відкидання російської культури з боку сотень чи навіть тисяч ро-

сійськомовних журналістів, то зрозуміємо, наскільки ефективною загалом стала ця кампанія для проросійських середовищ в Україні.

Протягом усіх 27 років незалежності українська частина суспільства, в якій інтелектуально й ціннісно домінували ліберали, зрозуміло, поводитися в темі опору тотальному наступові російської мови і культури в стилі того страуса, що завжди ховає голову в пісок, коли йому лячно. У нас, крім кількох «навіжених», як їх величали ліберали, воліли про це не говорити. Навіть більше, ліберали відразу висміювали, показували «неадекватними» тих, хто закликав до якихось дій, мовляв, не треба виявляти «нетолерантності», своїх «прихованих посттоталітарних комплексів», треба почекати і «російська культура і мова самі розсмокчуться в українському соціумі». Відтак на це «розсмоктування» ми прочекали чверть століття і дочекалися російської військової агресії й анексії Криму. Логічно.

Водночас українські ліберали від культури до самісінької Революції Гідності, тобто до осені 2013 р., возили до України, зокрема на Львівський форум видавців, різних російських письменників і науковців, демонструючи «дурним, одновимірним бандерівцям», як за допомогою «відкритого діалогу» треба перемагати російські імперські впливи. Зараз залишилось хіба порахувати, скільки з тих ліберальних російських культурників підписували різноманітні пропутінські, шовіністичні декларації проти України вже після гібридної війни на Донбасі.

Тож у більшості своїй україноцентричне суспільство залишалось і, на жаль, нині залишається в стані невизначеності, роздвоєності щодо проблеми ставлення до російської культури. Агресивні російськомовні «просунуті» журналісти типу Наталі Влащенко чи Матвея Ганапольського вмиють «затикали пельку» з провідних каналів тим, хто пробував загострити цю проблему. До більш концептуальніших заяв прихильників категоричної позиції, таких людей, як Ірина Фаріон чи Василь Лаптічук, ставилися як до виявів екстравагантної, але не

обов'язкової до виконання, «завзятої націоналістичної опозиційної думки».

Щоб зрозуміти глибше й опукліше поставлену проблему взаємодії імперської і національної культур в післяімперський період, звернімося до світового історичного досвіду. Наприклад, Чехія, Словаччина і Фінляндія змогли створити свої повноцінні нації і держави тільки після того, як вони, пробувши приблизно 1000 років у повному полоні імперських, відповідно, німецької, угорської і шведської культур, зуміли цілковито визволитися від їхніх впливів. Тобто німецька, угорська і шведська мови і культури в цих країнах відійшли цілковито на другий план, були витіснені з науки, преси, освіти і повсякдення абсолютно. Здійснивши це, витворивши собі повноцінну, розвинуту в усіх можливих напрямках і сферах національну культуру, позбувшись ментальних постімперських комплексів залежності і другосортності, ці народи змогли стати дуже розвинутими, динамічними, дисциплінованими націями, і, відповідно, німецька, угорська, шведська мови і культури цікавлять їх тільки як світ колишньої духовно інтелектуальної та естетичної активності і функціонують тільки в зонах розселення відповідних нацменшин — у кількох соціальних острівцях Західної Чехії, на Півдні Словаччини і в Південно-Західній Фінляндії.

У світі нема прикладів, щоб народ, який визволявся від імперського домінування, залишав собі мову і культуру свого колишнього гнобителя. Єдиний виняток — це Ірландія, яка зберегла англійську мову і культуру, але тут великою причиною цього була слабкість власне ірландської, тобто кельтської (гаельської) мови і культури, які мали незначні традиції з епохи Середньовіччя, коли Ірландія була завойована, і які явно не могли конкурувати із надзвичайно розвиненими англійською мовою і культурою.

Є ще приклади іспаномовних країн Латинської Америки чи часткове збереження англійської мови і культури в багатьох країнах Британської імперії від Індії до Південної Афри-

ки. Однак це не точне зіставлення. В Латинській Америці фактично були створені нові нації з креолів, тобто нащадків переселенців з Іспанії і місцевого населення, частково з колишніх рабів-африканців. Іспанську мову й культуру вони вибрали як закономірність: ті були належно розвинутими, а мови й культури аборигенів явно «не дотягували» до потрібного рівня через свою історичну відсталість. У випадку Індії зіграв свою роль цивілізаційний фактор: індійцям, після того, як вони збагнули всю велич і переваги у плані модернізаційних потуг європейської цивілізації, не хотілося позбуватися культурних та інформаційно-освітніх зв'язків з нею. І для цього вони, закономірно, використали англійську мову й культуру. Але тільки як *тимчасовий засіб*, до часу, коли їхня країна вийде на належно високі темпи розвитку.

Проте українська ситуація є специфічною супроти всіх наведених прикладів і вимагає поглибленого аналізу. Україна як постімперський феномен стоїть десь посередині між Словаччиною і Латинською Америкою і нагадує натомість частково ситуацію в Хорватії, де близькі сербська культура і мова мали певне «сакральне» значення для хорватської нації, берегли в собі ідею великого об'єднання «слов'ян-братів». Російська меншість в Україні є значно чисельнішою і впливовішою, ніж угорська в Словаччині, яка поставлена там у чіткі і надійні рамки (бл. 500 тис. угорців проти 4 млн словаків). Водночас росіяни і російськомовні в Україні є не настільки сильними і чисельними, щоб цілковито асимілювати й усунути з культурних позицій українськомовну частину суспільства, як це сталося з тубільцями Америки. Хоча їм, безсумнівно, цього дуже хочеться і такий план, план «Малоросія-2», ще зріє у багатьох мізках і проектах. І в цьому вся небезпека.

Українська складність полягає у тому, що російськомовні жителі й етнічні росіяни масово зосереджені не лише у великих і багатих регіонах південного сходу країни, а передусім у великих урбаністичних центрах, які відіграють виняткову роль у житті кожної країни. Тобто міста-мільйонники

Київ, Харків, Одеса, Дніпро, Донецьк, мегаполіси Запоріжжя, Кривий Ріг, Суми, Чернігів, Полтава, Кропивницький, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, міста зі значним російськомовними анклавами, як Черкаси, Вінниця, Житомир, більшість районних центрів південного сходу держави є колосальним фактором схиляння нашої країни в бік до Російського цивілізаційного простору. Саме тут кожного разу до рад всіх рівнів обираються приховано чи відкрито проросійські політики, тут формуються інформаційні та культурні проросійські потоки, в яких домінують російська мова і російська культурна свідомість, тут видаються мільйонними накладами російськомовні книжки і часописи, тут населення масово декларує свою прив'язаність до советських традицій, а значить — свій опір будь-якій українізації. За складністю і фатальністю міжнаціональної, міжкультурної ситуації до України подібна ще Білорусь, яка перебуває у ще гіршому національному становищі.

Зрозуміло, що цей малоросійсько-російський світ в Україні тримається, як на опорах, на російській мові і культурі. А живиться він ними в т. ч. і з інформаційних потоків, що йдуть із сусідньої і зловорожої до України Російської Федерації. Не треба пояснювати, що ці потоки щоденно наповнюють нашу країну відповідними дозами неосовєтчини, ксенофобії, православного фанатизму та іншими «добрами». Отже, об'єктивно російська мова і культура стали потужними засобами наводнення нашої держави деструктивним щодо української нації інтенціями. Якщо взяти до уваги, що більшість українських телеканалів є реально російськомовними, то збереження такої ситуації становить закономірну загрозу державі: **у нас більше половини населення країни постійно перебуває у такому інформаційному просторі, який відчужує її від корінної нації, її мови і культури.** Як тільки хтось починає говорити про цю проблему, у відповідь ідуть звинувачення у «фашизмі» й істеричні крики про «священне право свободи слова і культурних уподобань». І з цього замкнутого кола ми не можемо вийти ось уже чверть століття.

Як правило, захисники російськомовного простору для аргументу підносять думку, що російська культура — високодуховна, багата, якісна, різностилева і, загалом, «ніяку культуру не можна забороняти». Так, жодну культуру не можна забороняти, але при цьому треба дати можливість суспільству, яке системно, грубо, інколи по-варварськи протягом 300–200 років (залежно від регіону) відривалося від своїх національних основ і піддавалося русифікації, право на повноцінне й абсолютно вільне засвоєння своєї мови і культури. Чи забезпечено сьогодні таке право українцям? Очевидно, що ні. Адже в більшості великих міст і просторих регіонів, названих нами вище, українці позбавлені елементарних можливостей чути свою рідну мову і користуватися нею, жити в живому, органічному світі своєї національної культури. ***Відтак всі дії, спрямовані на подолання такої ненормальної ситуації для нації, яка в минулому за всіма аспектами етнічної життєдіяльності зазнала небачених руйнацій і нищень, є виправданими і потрібними.***

У темі протистояння культур треба зрозуміти один великий і вічний закон: культури, як і, зрештою, мови постійно живуть у стані ***змагання, протиборства***. Тобто розширення будь-якої культури, наповнення її новими потенціями і струменями, автоматично означає зменшення можливостей, життєвого простору сусідньої культури, якщо ці культури не розділені ***чіткими національними рамками***. Національні рамки — це форми — ідеологічні, інституційні, правові, інформаційні, освітні, нормативні — забезпечення захисту і розвитку національної культури, які організовує ***національна держава***; водночас це форми сприйняття та інтерпретування чужонаціональних культур, які заходять у простір конкретної нації. Наприклад, у жодній національній державі сучасної Європи не можна собі уявити, щоб в її простір заходили телеканали, газети, видавництва, журнали, культурні центри, які б широко пропагували чужу мову і культуру. Це, закономірно, вважається за загрозу національ-

ній суверенності кожної держави. Всюди, окрім України. І ще Білорусі...

Якщо національні рамки не оберігають котрусь націю, то настає час стихійної конкуренції між різними культурами. Зрозуміло, що сильніша, багатша культура витісняє, звужує простір функціонування іншої культури. І на це нема ради. Уявімо собі, що Португалія відмовиться від державного гарантування своєї культурної безпеки — її відразу «залле» багатша і сильніша сусідня іспанська культура, почнеться процес асиміляції португальців; якщо не захищатиме себе данська культура — її поглине велика німецька культура; словацька культура може бути поглинута чеською і потенційно — польською, великою мірою — угорською і т. ін. Все залежить від факторів наближеності й історичної пов'язаності культур. Водночас всі культури європейської цивілізації перебувають під загрозливим тиском американо-англійської культури, яка зараз розвивається неймовірними темпами і ритмами. Тому виставляння бар'єрів щодо проникнення у національні мови і культури англо-американських мистецьких масовістських кліше, зокрема стильових кінокліше, й мовних англізмів — це цілком логічне завдання для кожної національної культури.

Прикладом того, як діє культурна експансія однієї нації щодо іншої, є Шотландія: ця нація мала свою сильну державну і національну традицію, свою чітку ідентичність до XVI ст., вела запеклі війни з Англією, але у вихорі протестантських релігійних рухів (діяльність фанатичного Джона Нокса), які двигтіли космополітизмом, забула про потребу культурного бар'єру проти розвинутої англійської культури і невдовзі мовно і культурно була поглинута Англією. У 1707 р. Шотландія підписала ганебну Унію з нею і створила спільну Велику Британію, в якій насправді домінували англійці і їхня культура та мова. Так, за миску сочевиці, тобто технологічні і матеріальні багатства, за стабільність і спільний ринок шотландці продали свою свободу (достоту, як українці продалися у 1648 р. через Переяславську угоду Москві, спокусившись спільним православ'ям,

«стабільністю» і «покровительством» царя). Результатом для них стало те, що насправді половина країни, північна, занепада, мільйони виїхали у світи (зараз більше шотландців живуть в еміграції, приблизно 25–30 млн, аніж у самій Шотландії, 5 млн), а національна свідомість розпорошилася і змогла відродитися частково тільки завдяки наполегливому відродженню від кінця XVIII ст. Сьогодні шотландці розмовляють переважно англійською мовою, живуть у просторі англійської культури, яку сприймають як «свою». І закономірно, що недавно, у 2016 р., шотландці на референдумі проголосували проти своєї незалежності (38 % проти 62 %). Шотландія — це найяскравіший приклад саме *культурного завоювання нації*. Приблизно так би проголосували масово зрусифіковані українці зараз, якби не українськомовні регіони Західної та Центральної України, регіони, де українська культура зберегла свої позиції.

Культури відрізняються за рівнем експансивності: культури *імперського типу* — французька, іспанська, англійська, німецька, американська, російська, китайська, арабська, турецька, частково італійська, польська, угорська — виявляють набагато інтенсивніші методи і форми асиміляції інших культур. Вони мають свої ментальні переваги (психологічна схильність до домінування, велика доза нетерпимості до «інакшого»), здібність до мегапроектів, динамізм у продукуванні нового, вміло використовують силу держави, примус і дисципліну в просуванні своїх цінностей — всі їхні держави, попри зовнішні заяви, реально діють, як гігантські апарати з перемелювання інших народів і їхніх культурних ідентичностей і т. ін. Натомість національні культури інших народів різняться за рівнем *опірності*, який залежить від сили національного характеру, державної підтримки, рівня високої культури і наявної масової культури, від розвинутої мовної та інформаційної сфер, від наявності якісної еліти (інтелігенції). Неважко додуматися, що українці за цими показниками, принаймні в Європі, пасуть задніх. Тому рівень загрози перед наступом російської імперської культури, яка ще й до

того має свідомість «рідності» і «єдності» з українством, що дуже ефективно працює на його асиміляцію та поглинання, є вельми високим; росіяни *ментально* не сприймають української окремої ідентичності, і тому сприяють і будуть сприяти всьому, що послаблює та розчиняє її. І, власне, цього не усвідомлюють ті, хто говорять про «свободу вибору», «конкуренцію культур», «недопустимість якихось заборон чи обмежень», як переважна більшість українських лібералів. Однак саме це мають на увазі ті, хто піднімає проблему зупинення наступу російської імперської культури, яку треба зупинити не тому, що М. Булгаков «не геній», чи тому, що А. Пушкін когось «по@б» (визбирування брудних і неприємних фактів з чужих культур є справою не тільки невдячною, а й дещо ідіотичною), а тому що *вона гальмує національне самоствердження українства* у такому форматі і в таких масштабах присутності, як є зараз в Україні.

Наведемо ще один приклад для великих демократів і прихильників рівності: можна погодитися на присутність російської культури в Україні, в її інформаційному просторі, але за обов'язкової умови — всім іншим чужим культурам будуть надані такі ж можливості в поширенні. Тобто, це коли всі телеканали візьмуть за норму ділити культурний продукт на, скажімо, п'ять рівних частин за великими культурними зонами: однакова кількість художніх і документальних фільмів із зони Середньої Європи (Фінляндія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Сербія, Хорватія, Болгарія і т. ін.), із зони Західної Європи (Німеччина, Швеція, Франція, Італія, Іспанія, Велика Британія), із Америки (США, Канада), із зони Азії і з Росії. А не так, як є зараз, коли більшість телеканалів від ранку і до ночі «крутять» нам російські телесеріали і вульгарну «масовку» з однієї, як тепер з'ясувалося, банальної причини — просто українські телепродюсери брали протягом усіх років української незалежності великі хабарі від росіян за це. Ось вам і «вільна конкуренція культур», ось вам і «особлива любов» і інші красиві слова...

Російська культура в Україні — це не «рудимент», не «традиція», не «живильний дар», це реальний **виклик** для нації. Тому щодо неї на державному рівні має бути розпрацьована **цілісна, багатопланова і довготривала за строками програма**. Головними засадами цієї програми мали б бути такі:

1) російська культура має сприйматися на однаковому рівні з усіма чужими культурами, щодо неї не повинно бути якихось винятків, привілеїв та пільг, якихось особливих умов для розвитку як для нібито «історично зумовленої», «рідної», «надзвичайної»;

2) держава повинна мати право цензури во ім'я свого самозахисту щодо поширення російської культури, оскільки вона імпліцитно може нести в собі ідеологічні заряди шовінізму, імперства, українофобії, неототалітаризму (сталінізму, як це є масово зараз в російській пропаганді і маскультурі);

3) потрібно створити за державний кошт великий перекладацький центр, який би мав за спеціальною програмою готувати переклади українською мовою головних творів російської художньої класики, якісних філософських та наукових праць (таких мислителів, як В. Соловйов та Д. Мережковський, істориків, як В. Ключевський чи Ю. Афанасьєв, літературознавців, як А. Пипін та Д. Овсяннико-Куликовський та ін.); також при виданні творів російської культури центр мав би забезпечувати фахові коментарі та наукові інтерпретації її, оскільки суто російські видання часто містять в собі ідеологічні викривлення, імперську агресивність і фальшивість, які органічно увійшли в російську національну свідомість і науку; тільки перекладацтво здатне провести маркантну межу між різними національними культурами, що добре розуміли українські культурники 1920-х рр., які на чолі із М. Зеровим, М. Рильським взялися перекладати головні твори російської класики;

4) усі російськомовні державні школи в Україні мали б бути переведені на українську мову викладання з одночасною перебудовою їхньої концепції навчання, оскільки сьогодні вони насправді є розсадниками російського шовінізму і українофо-

бії; навчання російською мовою мало б бути допустиме тільки за кошти етнічних громад, у приватному порядку;

5) усі телеканали в Україні зобов'язані дотримуватися правила рівномірності при популяризуванні чужих культур за вищеописаними принципами: кількість художніх і документальних фільмів, розважальних програм, вироблених за кордоном, розподіляються рівними частинами відносно п'яти світових важливих для України культурних зон: Середня Європа, Західна Європа, Америка, Азія, Росія;

6) в університетах, в структурі Національної Академії Наук України мали б бути створені спеціальні наукові центри для критичного вивчення російської культури, оскільки і в українській науці, і в нашій масовій суспільній свідомості склалися вузькі і викривлені стереотипи сприйняття російської культури, натомість сьогодні потрібний новий аналітичний погляд на Російську цивілізацію сукупно, на російську художню літературу, історію та історіографію, російську політичну пропаганду, історію ідей в Росії і т.ін.; нинішні кафедри російської літератури в українських університетах, наприклад, є не стільки аналітиками російської літератури і культур, скільки пропагаторами їх у дусі російського великодержавництва, тому їхнє існування за державний український кошт є більше зухвалою насмішкою над українською суверенністю, аніж її інтелектуальною підпорою;

7) усі російськомовні українські видання, видавництва, театри, мистецькі центри і т.ін. мали б пройти суворе державне переліцензування за принципом перевірення їх як можливих пропагаторів російського культурного імперіалізму.

Кожен українець повинен усвідомити собі, що кожен найменший крок і кожна найменша дія у плані збереження того привілейованого стану, в якому перебуває російська культура в Україні, є інтенцією до подальшого відчуження мільйонів українців від національної ідентичності, кожна хвилина зволікання у цій справі є, по суті, підмогою для процесів стагнації і ментальної малоросіянізації українського суспільства.

ЧОМУ ІСТОРІЯ СТАЄ ПРОСТОРОМ ДЛЯ МАНІПУЛЯЦІЙ? (ЩЕ РАЗ ПРО НЕОЛІБЕРАЛІЗМ В КУЛЬТУРІ І НАУЦІ)

Недавній скандал із шкільним підручником для 11-го класу Мар'яна Мудрого й Олени Аркуші «Історія: Україна і світ» (2018), в якому лідер ОУН і УПА періоду 2-ї Світової війни Роман Шухевич був представлений як колаборант із німецьким нацизмом, унааявив одну велику проблему, на яку не всі звернули увагу. Річ не тільки в тому, що автори підручника спробували принизити видатну постать національної історії, не тільки в тому, що вони переакцентували в напрямі негативності ключові моменти з історії ОУН і УПА періоду війни і цим, по суті, сфальшували виклад історії, що є їхнім відкритим моральним злочином як професійних істориків, річ у тому, що підручник «Історія: Україна і світ» гостро унаочнив велику проблему *концептуального переінакшування, переписування української історії за лекалами ідеологічних принципів лібералізму*. Стратегічним завданням ліберальної школи істориків є применшення ролі ОУН і УПА, тобто вольового націоналізму, в історії ХХ ст., загалом применшення значення правих, консервативних і християнських, ідей та рухів у становленні модерної України. Підручник О. Аркуші й М. Мудрого — це лише вершина того айсберга, який називається ліберальною школою історіописання, серед фундаторів і adeptів якої є вельми солідні і славні імена.

Через публіцистичний характер нашої статті ми не будемо давати аналізу всієї ліберальної традиції в українській історичній науці. Зауважимо лише, що вона повноцінно розвинулася після 1945 р. в умовах діаспори і її батьком був знаменитий історик Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984). Тоді для

ліберальної школи, яка була загалом слабкою в попередню, міжвоєнну, добу, склалися дуже сприятливі умови. В усьому західному світі, як відомо, розпочалася завзята боротьба з правими ідеями, особливо з націоналізмом, оскільки вважалося, що саме вони посприяли появі і приходові до влади фашистів і нацистів, через що демократичний світ зазнав багато клопотів у вигляді 2-ї Світової війни з її колосальними масакрами і злочинами проти людства. Хоча таке прямолінійне звинувачення було неправдивим, бо, скажімо, німецький нацизм був гібридоподібним симбіозом передусім ідей традиційного німецького етатизму та імперіалізму із лівими ідеями соціал-утилітаризму, однак в такі «дрібні деталі» ніхто не входив і лібералам було дуже зручно усувати з усіх арен — політичної, філософської, культурної — усі праві теорії.

Спрацював у цій ситуації і чисто егоїстичний «фермент»: багатьом учасникам української діаспори хотілося просто вижити, бажано вижити якомога комфортніше, наприклад, влаштуватися десь в якісь університети, культурні, гуманітарні центри тощо, а влаштуватися туди можна було тільки за умови, що ти — ідейний ліберал. Відтак ми бачимо світоглядну еволюцію в напрямі до лібералізму навіть серед багатьох знакових діячів ОУН С. Бандери. До слова, цю тему сьогодні чомусь відмовляються аналізувати історики і цим приносять велику шкоду своїй нації, бо а) дезорієнтують її в ідеях та засадах; б) привчають до онтологічної моральної компромісності, коли таким явищам, як зрада, відступництво, фальшування, не даються критичні моральні оцінки.

Ліберальні середовища діаспори виявили неабияку організаційну активність: вже в кінці 1940-х рр. почали виникати нові партії (Революційно-демократична партія І. Багряного), нові впливові часописи, літературні організації (наприклад, Мистецький український рух, МУР), які мали виразно антинаціоналістичне спрямування. У 1950-ті рр. оформився новий розкол в ОУН С. Бандери, з якої вийшла велика група діячів на чолі з М. Лебедем, З. Матлою, Л. Ребетом, Д. Ребет (т. зв. «двій

карі») й оформилася як ОУН (з) (ОУН за кордоном), яка вимагала демократичної перебудови і трансформації в середовищі дуже масової бандерівської еміграції. Згодом вони почали отримувати добротне фінансування, особливо коли українська діаспора перебазувалася до США і Канади (до 1950 р. вона в основному зосереджувалася в Німеччині). Почалася співпраця із владою США, яка, зрозуміло, допускала тільки ліберальний український рух. За урядові кошти США, Канади, Німеччини, Великої Британії створювалися українські наукові і культурні центри, кафедри, інститути, журнали (наприклад, знаменита «Сучасність»), видавництва (відомий «Пролог» та ін.). Власне, цього в сучасній Україні здебільшого не знають і не розуміють, і тому вважають всю західну діаспору «бандерівською», «націоналістичною», хоча вона великою своєю частиною була і антибандерівською, і антинаціоналістичною.

Поступово, на 1960–1970-ті рр., сформувалася в культурі української діаспори своя еліта, яка мала виразно ліберальне обличчя. Це домінування лібералів призвело до того, що яскраві націоналістичні, консервативні і християнські (християнсько-демократичні) традиції української культури і політики міжвоєнної доби в Західній Україні були забуті і занехаяні здебільшого. Відтак саме діаспорні ліберали від 1990 р. перенесли свої ідейні впливи на Україну, відновивши в Києві журнал «Сучасність», заснувавши газету «Критика» (гол. редактор Г. Грабович), видавництво «Смолоскип» (директор О. Зінкевич), спонсоруючи низку видавничих проєктів, наприклад історичний журнал «Україна модерна» (гол. редактор Я. Грицак) тощо. Це дало їм змогу визначати тенденції думання, критерії оцінок, уявлення про завдання української культури й історіографії зокрема.

Заради об'єктивності зауважимо, що націоналістичне бандерівське середовище, яке мало негативну тенденцію еволюцію до центризму-демократизму, не подбало про свої пресові впливи, зациклившись на якомусь примітивному просвітництві, — досить переглянути провідний журнал ОУН(б) «Визвольний

шлях» за 1990-ті рр., який розповсюджувався й на Україну: його публікації важко запідозрити в «новаторстві думки», «інтелектуальному лідерстві», в широкому залученні світових модерних методологій і теорій дослідництва. Тобто в лібералів не було реальної конкуренції, переважно їх і сприймали за «істеблшмент» діаспори.

Отже, у 1950-і рр. під впливом насамперед І. Лисяка-Рудницького сформувалася плеяда істориків, які розпочали переосмислення історії України в дусі ліберальних вартощів. До неї увійшли два видатні історики із радянської України — Олександр Оглобин та Іван Кошелівець, учасники ОУН(з), т. зв. «двійкарі», Петро Потічний, Роман Ільницький, Мирослав Прокоп, Матвій Стахів, вихідці із ОУН(м), яка після 1945 р. виразно еволюціонували до демократизму, Любомир Винар, Аркадій Жуковський, Василь Верига та ін. У 1963 р. був заснований журнал «Український історик» (гол. редактор Л. Винар), який став головною трибуною ліберального табору в науці. Паралельно працювала велика група істориків, які розвивали традиції об'єктивної науки, але більшою чи меншою мірою були втягнуті в парадигму оцінок ліберальної історіографії, бо та давала їм друковані трибуни. Це творчість Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, В. Кубійовича, Т. Мацьківа, Я. Пастернака, М. Антоновича, Я. Пеленського, О. Пріцака, І. Шевченка та ін. Тобто історія України ХХ ст. займала у їхній творчості незначне місце, але своїми ґрунтовними студіями про давню історію та ранньомодерний період (XVII–XIX ст.) вони ніби підпирали авторитет ліберального табору, співпрацюючи з ним.

У 1970 р. був створений в Едмонтоні Канадійський інститут українських студій (КІУС), яким керували такі відомі історики, як Зенон Когут, Богдан Кравченко, Френк Сисин, Володимир Кравченко. Сформувалося нове покоління ліберальних істориків, в якому лідерами стали Орест Субтельний, Павло Роберт Магочі, Іван-Павло Химка. Якщо покоління І. Лисяка-Рудницького до історії українського націоналістичного руху,

до ОУН і УПА ставилося ще з певною дозою академізму, тобто прагнуло щось проаналізувати, щось переосмислити, то ці молоді історики або цілком не помічали його, або зухвало й часто безаргументовно прагнули очорнити його, звинуватити в усіх можливих гріхах, коли в окремих публікаціях, наприклад, І.-П. Химки, вся історія ОУН зводилася до «організації антиєврейського погрому у Львові» і до «співпраці з німецьким нацизмом». Цей спосіб думання й оцінювання вони успішно передали новому поколінню істориків з України, таким як Я. Грицак, Г. Касьянов, О. Зайцев, С. Плохій, А. Портнов, В. Расевич та ін.

Ось, на нашу думку, головні історіософські стратегіями досліджень, вироблені І. Лисяком-Рудницьким і його однодумцями щодо сприйняття й тлумачення історії ХХ століття:

1) часткове замовчування і применшення історії розвитку консервативної ідеології в політичному русі народовців Галичини й одночасне перебільшення значення ідей М. Драгоманова як головного ідеолога лібералізму й соціалізму ХІХ ст.;

2) певне ігнорування історії Національно-демократичної партії в Галичині за період 1900–1918 рр., коли її провідними інтелектуалами (В. Будзиновський, В. Охримович, Т. Окуневський, Л. Цегельський та ін.) була сформульована широка ідейна платформа національного консерватизму (традиціоналізму), підготовлена основа для стрілецького руху (мілітаризм як новий фактор української історії);

3) надмірна увага до соціалістичного руху на Наддніпрянщині, особливо до його ролі під час Національної Революції 1917–1920 рр., з одночасною відмовою давати йому викривальні критичні оцінки як головному спрчинникові української національної поразки в революції;

4) відмова розвивати й популяризувати ідеї видатних істориків Галичини 1-ї пол. ХІХ ст., які переважно стояли на принципах державницької школи в історіографії, були консерваторами за світоглядом (до слова, деякі з них у чомусь випереджали знаменитого історика В'ячеслава Липинського, якому у

нас приписані всі лаври творця державницької школи), а це: С. Томашівський, О. Терлецький, М. Кордуба, І. Кривецький, І. Джиджора, І. Крип'якевич, М. Герасимчук, З. Кузеля, Т. Коструба та ін.; принаймні нам не відомі якісь ґрунтовні перевидання творів цих видатних класиків української історіографії в діаспорі після 1945 р., за поодинокими винятками;

5) тенденційна неувага до історії Західної України міжвоєнної доби, насамперед Галичини, саме через те, що там в той час формувалися сильні націоналістичний і консервативний політичні рухи;

6) перебільшена і зумисна увага до історії УРСР цього ж періоду і виставляння її як нібито вирішальної для формування модерної української нації, хоч було якраз навпаки: саме в Західній Україні, де проживали бл. 10 млн українців сукупно (разом з Буковиною і Закарпаттям), відбулися вирішальні прориви у формуванні модерної нації: тут розвинулися уперше в українській історії масові парламентські партії, що виховувало *громадянську свідомість*; постала широка й різноманітна високоякісна преса, що забезпечувало *жвавий інтелектуальний розвиток суспільства*; виник масовий і поліваріантний молодіжний рух, що виховувало *національну суцільність*; тут діяла повновартісна національна Церква — УГКЦ на чолі із Митрополитом А. Шептицьким, яка забезпечила *духовну суверенність нації*; тут вибухнув широкомасштабний і дуже наполегливий революційний рух УВО-ОУН-УПА, що витворило цілком відмінний, *загартований в суворості національний характер українця*, а це є неунікненною передумовою становлення модерної нації; тут сформувалася якісна *урбаністична, модерна національна культура* — література, малярство, архітектура, музика, наука (хоч останню дуже ущемляла польська окупаційна влада), що є вирішальною запорукою *подолання етнографізму* в національній свідомості;

7) закономірно, що ліберальна історіографія діаспори усіляко применшувала, ігнорувала й перекручувала значення і сутність націоналістичного руху в Західній Україні, історію

ОУН і УПА й робила спроби представити їх як «тоталітаристські» утворення, звинувачувала в антисемітизмі, колаборантстві тощо;

8) загалом участь УПА в 2-й Світовій війні не висвітлювалася в усій повноті, складності і тим самим дегероїзувалася свідомість нового покоління українців діаспори, які в підсумку створили собі сильний пацифістський світогляд, що було дуже помітно при перших зустрічах з ними в Україні в 1990-ті рр.;

9) щоб якось «перекрити» значення героїчного націоналізму в історії України ХХ ст., ліберальні історики навмисне перебільшували роль і вагу українських націонал-комуністів 1920-х рр. і містифікували дисидентський рух в Україні 1970-х рр., тобто неспівмірні за національною глибиною, суспільними масштабами, моральною силою явища подавалися як нібито «рівновартісні» щодо націоналізму ОУН-УПА, а такі постаті, як М. Скрипник, О. Шумський, М. Хвильовий, О. Довженко, які спочатку допомагали російським комуністам закабалити Україну, а потім служили окупаційній владі, були піднесені до рівня «моральних та ідейних лідерів епохи» (про них з'явилися в діаспорній науці спеціальні монографії, твори М. Хвильового були видані у форматі великого п'ятитомника, що було рідкістю в діаспорній культурі, тощо); натомість набагато героїчнішим, яскравішим і впливовішим постатям з націоналістичного, консервативного і християнського таборів цілком не присвячувалося ніякої уваги — у цьому легко пересвідчитися, переглянувши номери основного історичного журналу діаспори «Український історик»;

10) закономірно, що в діаспорі не з'явилися ґрунтовні спеціальні дослідження про християнсько-консервативні та націонал-демократичні політичні формації 1920–1930-х рр. у Західній Україні, про їхні яскраві постаті, видання, ідеологічні засади, а моральна та ідейна вага таких середовищ, як міжвоєнна УНДО чи Християнська народна партія, як героїка молодіжних націоналістичних організацій, УВО і ОУН чомусь ви-

давалася їм незначною в порівнянні з націонал-комунізмом Наддніпрянщини.

Тепер проаналізуємо знакові й широко відомі видання знаних ліберальних авторів під визначеним кутом зору, що дасть нам змогу зробити певні історіософські висновки.

Ось перед нами всім добре відома книга О. Субтельного «Україна: Історія» (К., 1991), яка довго і широко використовувалася як підручник для студентів усіх українських університетів. Так, у книзі є доволі великий розділ «Східна Галичина: оплот українства» (загалом обсягом на 22 стор.), але основну частину його склав аналітичний матеріал із 2-ї пол. XIX ст.; цікавий і багатющий період початку XX ст. написаний лише ескізно. Якщо радянська Україна описана аж у двох розділах — «Радянська Україна: новаторські 20-і» і «Радянська Україна: драматичні 30-і», які загалом складають 37 стор. тексту, то розділ «Західна Україна між війнами» займає лише 23 стор. Причому, історії УВО з цього всього тексту присвячено лише три абзаци; вся історія «революційного руху» ОУН вмістилася на 4 стор. (!) і висвітлена вона здебільшого критично, а за основу її оцінки взяті думки ворожого до націоналізму І. Лисяка-Рудницького. Така постать, як Д. Донцов, який сформував усю філософію українського вольового націоналізму, протягом 1920–1930-х рр. був найвпливовішим публіцистом у краю і потужно вплинув на тогочасну культуру, витворивши ціле літературне явище «вісниківства» (творчість Є. Маланюка, Ю. Липи, Л. Мосендза, О. Ольжича, У. Самчука та ін.), згадується лише раз і то побіжно! З історії ОУН випущено такі важливі її складові, як аналіз ідеологічних засад і політичної програми (все зводиться до пояснення того, чому ОУН вдавалася до терору), як формування нової психології і моралі націоналістів, що стало вирішальним фактором кардинального оновлення української політики й історії через витворення атмосфери героїзму й жертвності в ній; не пояснено структуру ОУН, головні напрями її дій, не осмислено феномен надзвичайно героїчних постатей, які формували обличчя ОУН,

а це є дуже важливим, оскільки молода людина повинна розуміти роль особистості в історії і закони її формування. Натомість виділено низку негативних, на думку О. Субтельного, аспектів діяльності ОУН — тероризм, аморалізм, нетерпимість, що залишає в душі читача неоднозначне враження. Сам вольовий націоналізм міжвоєнної доби називається підкреслено «інтегральним націоналізмом» і проводиться паралель до нього з історії європейського фашизму. Це залишає підозру, що українські націоналісти все-таки були причетні до тоталітарних рухів ХХ ст. У формулюванні «інтегральний націоналізм» мається на увазі, що він був насамперед нетерпимим, диктаторським рухом, етнічно нетолерантним щодо інших народів України, хоч насправді було дещо не так: український націоналізм мав **визвольну сутність** і його експансивність та войовничість були чітко обмежені цією функцією і метою, що й підтвердив Акт 30 червня 1941 р. і створення силами ОУН(б) незалежної української держави на основі демократичності і багатопартійності. Тож вперте намагання ліберальних істориків представити націоналізм як інтегральний (диктаторсько-тоталітарний) замість визнання його **волюнтаристської** (вольової) центральної ідеї є звичайною ідеологічною маніпуляцією й фальсифікацією.

Ось перед нами книга другого знакового ліберального історика, П. Р. Магочі, розкішно видана «Україна: Історія її земель та народів» (Ужгород, 2012). (Є ще й київське видання цієї книги у в-ві «Критика»). Порівняно із «Історією» О. Субтельного в ній набагато повніше розписано політичні і культурні процеси в Галичині перед 1-ю Світовою війною — це логічно, бо автор є одним зі спеціальних фахівців із історії Галичини. Однак далі йде та ж схема, що і в О. Субтельного: якщо історії Радянської України присвячено чотири розділи загальною кількістю 62 с., то історії міжвоєнної Галичини лише два на 26 с. Якщо в «Історії» О. Субтельного є хоча б окремі маленькі підрозділи, присвячені ОУН і УПА, то в П.-Р. Магочі таких цілком немає, історія цих потужних військово-політичних фор-

мацій ніби топиться в запальній масі фактів і подій, автор нічого не подає із ідеології ОУН, її політичних практик, прикладів формування великого героїзму. Правда, у книзі П.-Р. Магочі є два малесенькі підрозділи на неповних три сторінки (!) «Збройний опір і пацифікація» та «Опір нацистській владі», в яких в ескізних тезах розказано про ОУН і УПА, без пояснення їхньої політичної і військової стратегії, без характеристики їхніх структур і провідних командирів-героїв, причому про УПА навмисне розповідається паралельно із викладом матеріалу про комуністичний партизанський рух, а закінчується підрозділ короткою розповіддю про розгром дивізії СС «Галичина» під Бродами, в чому проводиться хитра лінія, нібито ОУН мала якийсь стосунок до цієї військової структури, сформованої нацистським вермахтом. З такої розповіді студент чи школяр цілком нічого не дізнається про масовий мобілізаційний рух націоналістів у 1940-і рр., про неймовірні приклади їхньої героїки і бойової витривалості. Ім'я головного командира УПА Р. Шухевича згадується в підручнику тільки один раз (!), і то в іншому підрозділі, «Західна Україна», присвяченому подіям після 1945 р. Ще згадується в різних контекстах С. Бандера (4 рази); більше жоден видатний оунівець чи упівець не заслужив на увагу П.-Р. Магочі! Що й логічно, зважаючи на світогляд автора.

Порівняно із «Історією» О. Субтельного, у книзі П.-Р. Магочі всі факти з історії ОУН-УПА ще більше і тенденційніше підтасовані так, щоб концептуально й морально представити націоналістичний рух як нібито екстремістський, малозначущий, напівзлочинний за своїми профашистськими орієнтаціями.

Якщо О. Субтельний бодай десь побіжно згадує про потужний християнський і консервативний рух в міжвоєнній Галичині, то П.-Р. Магочі їх цілком ігнорує. З його «Історії» сучасний читач нічого не дізнається про видатні звершення українців того часу в Західній Україні загалом на рівнях політичної самоорганізації, розвитку культури та теоретичної думки, преси, молодіжно-виховного руху тощо. Тобто ми фактично ма-

ємо *добре замасковану картину фальсифікації* правдивої історії України, коли важливі для національного самоствердження українства ідеї, факти, події затумуються або ігноруються цілком, а на передній план висуваються події і факти, наприклад, із життя інших народів України, або такі, що ілюструють імперську політику Росії, Австрії чи Німеччини. Національна історія ніби *вихолощується*, її осмислення *профанується* під маскою *позитивістської об'єктивності*, це коли автор за логікою філософії позитивістської відстороненості, описовості цілком абстрагується від *морально-емоційних* інтенцій історії, коли *духовні й ідейні* імпульси, які є основою будь-якого національного розвитку, зумисне ігноруються, коли таке поняття, як «національна правда», випускається із системи критеріїв оцінювання історії. Відтак факти з історії модернізаційних змін у країні і факти з історії духовних змагань нації для історика-неоліберала і неопозитивіста мають однакову вагу, навіть іноді модернізаційні факти переважають національні, бо він світоглядно переконаний, що загальний *прогрес* соціуму має більше значення, аніж морально-вольове зростання нації. Насправді ж є навпаки: в історії все вирішує характер нації, якщо його не пояснити, то молода людина ніколи не довідається, чому її нація у чомусь десь програла в історії, а в чому виграла, і, найголовніше, *завдяки чому виграла?* Якщо на це питання не відповісти, то ніякого виховання через історію не відбудеться. І тут ми підходимо до проблеми мети і критеріїв: для лібералів неважливо, чи вони виховують націю сильнішою, чи ні, чи вони роблять потрібні висновки з уроків історії про поразки і промахи, чи ні, для них важливим є сам процес дослідження, наскільки він методологічно цікавий і різнобічний. Натомість консервативна традиція історіографії передовсім шукає відповіді на ці питання, виховує і вчить розуміти, як кожна конкретна нація *зростала і вдосконалювалася* в історії.

Тепер погляньмо на дещо іншого типу книжку недавнього лауреата Шевченківської премії Сергія Плохія «Брама Європи:

Історія України від скіфських воєн до незалежності» (2016). Ця історія призначена передусім закордонним читачам і її концепція специфічна, зрозуміло. Автор цілком «губить» лінію національної боротьби українства, зводячи весь історичний наратив до знакових подій, через осмислення яких пояснює логіку історичних процесів в Україні. Відтак він не лише не виокремлює певних періодів, а й змішує процеси так, щоб витворювати у сприйнятті читача потрібні тенденційні уявлення. Наприклад, 20-й розділ його книги називається «Комунізм і націоналізм», і уяву читача, зрозуміло, захоплює думка, що ці два явища були рівновалентними в чомусь. Зрозуміло, що ніякої конкретної уваги автор не надає ані національно-консервативним рухам Галичини, ані зародженню й розвитку революційного націоналізму, ані стратегії й тактиці ОУН і УПА. Усе це — лише в ескізних тезах, побіжно, між іншим.

Загалом С. Плохія важко критикувати, бо він завжди заявить, що його книга є підручником для іноземців (вона спочатку вийшла англійською мовою), що надмірна стислість викладу була вимушеною тощо. Однак парадигма, описана нами на прикладі книг О. Субтельного та П.-Р. Магочі, — очевидна в його «Історії». Наприклад, однією з центральних тез-випадів ліберальних істориків проти традиційної концепції історії України є роздмухування ними теми про «волинську різанину», тобто про нібито вчинені акти етноциду вояками ОУН-УПА супроти волинських поляків. У С. Плохія цей епізод хоч і описаний стисло, але подається з явним антиукраїнським, антиоунівським акцентом. Таких випадів у душі неоліберального цинізму й деструктивізму в нього, як і в О. Субтельного та П.-Р. Магочі, є багато, ми випускаємо їх аналіз через обмежений формат нашої студії. Лише прокоментуємо, так би мовити, «історіософію» цієї тези, щоб продемонструвати моральний рівень підходу до теми. Всі українські неоліберали, трактуючи тему польсько-українського конфлікту на Волині 1943 р., вдають, що не розуміють справжньої логіки подій і вельми кричать у цьому епізоді про «християнські за-

повіти», «гуманізм», «мирні жертви» тощо. Вдають, що не розуміють бойові дії ОУН і УПА супроти польських осадників як відповідь на систематичні, тривалі, дуже агресивні, послідовні й дошкульні антиукраїнські дії польської **окупаційної влади** (наголошуємо на цьому понятті), які почалися ще у 1918 р. і тривали майже безперервно до 1943 р.! Тож напрошується питання: чому всі народи світу, які воювали на своїй землі проти ворожих окупантів, мали право на збройні дії у своєму захисті, тобто убивали, зрозуміло, ворогів, а українці на це права не мали і їх тепер, виходячи з засад «гуманізму й християнства» треба засуджувати за історичну жорстокість? Неоліберали цього не пояснюють (надто «дрібний» нюанс, очевидно). У цьому й криється той «маленький бісик» їхньої наукової методології, який часто робить дослідження сучасної української неоліберальної школи історіографії фальшивими.

Так ми логічно вийшли на тему **світоглядних, ідеологічних** орієнтацій як вирішальних для історіографії. О. Субтельний, П.-Р. Маґочі і С. Плохій як неоліберали зацікавлені насамперед представити національну історію як глобальну тенденцію до космополітизму і прогресизму, тому вони випускають з національної історії України ті факти і події, ідеї і явища, які забагато промовляють про національне самоствердження українства, і водночас спеціально переповнюють свій виклад історії тими фактами і подіями, ідеями й явищами, які допомагають їм якось заступити, відволікти увагу від духовної історії нації. При цьому, безумовно, що ліберальні історики, як і в нашому випадку, можуть бути вишуканими фахівцями, можуть вміло використовувати у своїх дослідженнях прийоми й методології різноманітних історіографічних теорій і шкіл. Так, у багатьох аспектах їхні книги мають свої переваги, мають стильові і наративні яскраві інтенції, вдалі методологічні підходи, висвітлюють рідкісні і цікаві факти, але в головній своїй концепції вони спрямовані на **антинаціональне** прочитання минулого України і на проєкцію цього **космополітизму** в сучасність — й це є головною метою їхніх наукових досліджень.

Отже, наш короткий екскурс в аналіз фахових історій України потрібен був для наступного висновку. Зухвалий випад О. Аркуші й М. Мудрого проти Р. Шухевича, проти ОУН і УПА, які представлені як «колаборанти» із нацистською Німеччиною (!!!) є не випадковим вибриком циніків, не їхньою методологічною помилкою, а *послідовною дією на руйнування української національно-духовної парадигми в гуманітаристиці*. Ця стратегія неолібералів вибудовувалася від 1950-х рр. у річищі загального піднесення й перемоги неолібералізму в західному світі. В українській науці неоліберальні методології й прийоми тенденційного, фальшувального посуті, викладу української історії здебільшого критично не оцінювалися, ніхто не відважувався покритикувати тих же О. Субтельного і П.-Р. Маґочі («вони ж бо представляють якийсь там Торонтський чи Альбертський університет!»). Це дало змогу їм створити свою традицію і школу. Тепер вже з'явилася ціла генерація молодих істориків, здатних на будь-яке зухвальство, на будь-яку підлість і нечесність заради західних грантів (які роздають ті ж неоліберальні центри й установи), заради можливостей відвідувати наукові конференції в Європі й Америці, отримувати західні стипендії тощо.

Тож, шановна українська громадо, все логічно й закономірно: найбільші герої української історії поступово перетворюються на злочинців, замість героїки і висот ідеалізму нашої молоді пропонуються пристосуванство і приземлений матеріалізм, замість національних критеріїв — космополітичність. І причиною цього є не так сила і перевага неолібералів, як наша безпринципність, нерішучість, боягузливість, непрофесійність, лінивість, зрештою, через які вже перші виступи деструкторів і циніків в історіографії не були належно розкритиковані й протлумачені як антинаціональні і деструктивні. Ніхто не відважився взяти на себе відповідальність і сміливість публічно сказати, що в науці відбувається шахрайство, утверджуються підступні антиукраїнські засади аналізу, йдуть фальшування.

«РУСИНЬСКА НАЦІОЛОГІЯ» ЯК АНТИУКРАЇНСЬКИЙ ПРОЕКТ

Нещодавно в науково-культурному обігу з'явилася актуальна політологічна книга «Русинський» сепаратизм: націєтворення *in vitro*» (К. : Темпора, 2018), авторства, на жаль, нині покійного ужгородського мовознавця Любомира Белея (1962–2018). Хоча для закарпатського філолога (чудового фахівця з української і слов'янської ономастики, старослов'янської мови, історії української мови) політологічна студія з відтинком націософії стала дебютом у цій царині, але виявилася яскравим і вельми успішним дебютом.

Книга присвячена особливо актуальній темі — русинському сепаратизмові на Закарпатті, який хоч і має свою історію висвітлення і критики в українській науці і публіцистиці, все ж явно потребує глибшого аналізу й осмислення. І Л. Белей подав таку студію, яка може претендувати на першу спробу цілісного, концептуального і фахового вивчення проблеми про причини і форми появи і розвитку політичних, культурних, мовних тенденцій в середовищі закарпатської інтелігенції до відокремлення від української нації і культури.

Відзначимо як позитиви книги Л. Белея її логічність і ясність викладу, вдало вибрану полеміко-критичну тональність, широку базу наукової аргументації, фахове застосування етнологічних, націологічних, соціологічних, культурологічних методик аналізу явища. У певному сенсі це дослідження може стати зразковим у своєму жанрі, настільки майстерною є його аналітика, уміння автора концентрувати й дозувати проблематику, широта й різнобічність узагальнень, наочність і структурованість досліджуваного матеріалу.

Книга складається із трьох концептуальних розділів: «Історичні передумови», «Сучасне неорусинство: сепаратизм, міноритарна політика та бізнес», «Технології неорусинського націєтворення *in vitro*» і «Додатка», в якому вміщено два десятки карт, документів, заяв, уривків із важливих праць і виступів історичних персонажів. Л. Белей цілком правдиво з'ясовує головну причину появи русинської ідеології — це була реакція у самому кінці XIX ст. на появу сильного національного руху українців, насамперед у Галичині. Автором показано, що всі передові закарпатські інтелектуали-культурники, попри наявність суттєвих, зумовлених тисячолітнім історичним відокремленням, ментальних, етнографічних, діалектних, соціальних відмінностей Закарпаття, від початку XIX ст. стверджували, що закарпатці в усіх аспектах є частиною українського етносу. У книзі наведено думки на цю тему відомого мовознавця й історика Михайла Лучкая (1789–1843), етнографа Юрія Жатковича (1855–1920) і лінгвіста Ласло Чопея (1856–1934). Натомість перші русинські ідеологи — Євменій Сабов (1859–1934), Гіядор Стрипський (1875–1946) і Юлій Фірцак (1836–1912) — передусім злякалися культурних та ідейних впливів Галичини — тодішнього «Українського П'ємонту» — на Закарпаття, яке, попри страшну соціальну нужду, неосвіченість народної маси, загальну культурну відсталість, пробуджувалося до нового життя. Саме вони повели цілеспрямовану агітацію і пропаганду про «абсолютну відокремленість відмінність» Закарпаття від України, про «самостійність» русинської мови і культури, спекулюючи на тому, що стародавній український етнонім «русин» був тоді органічним для Закарпаття, а на решті територій України вже поширювався і озвичаювався новий етнонім «українець».

Л. Белей наводить висновки Едмунда Егана, запрошеного у 1907 р. автономним урядом фахівця-ірландця, який мав вивчити край з погляду його соціально-економічних перспектив, — про те, що, якщо угорці не вживуть екстренних за-

ходів, русини-закарпатці включаться у галицьке культурно-національне відродження, й Угорщина навіки втратить цей край (с. 48). Єдиним виходом із загрозованої ситуації для них мають стати цілковита асиміляція й мадяризація українців-русинів (с. 49).

У своїй ідеології і тактиці політичної боротьби діячі русинського руху скористалися набутками міжнародного москвофільства (слов'янофільства) — фінансованої російським царським урядом культурно-політичної формації, яка була спрямована на те, щоб завербовувати у різних слов'янських країнах відомих науковців, журналістів, політиків, просвітніх організаторів і включати їхні зусилля у пропаганду об'єднання всіх слов'янських народів довкола Росії, культурного і мовно-інформаційного зближення між ними на основі передусім російської національно-імперської ідеології. Метою була поступова асиміляція слов'янських народів (передусім їхніх еліт) і перетворення їх на геополітичний плацдарм для імперського наступу Росії. Однак якщо у більшості слов'ян ці тенденції були в основному зупинені, то в ослабленій національно з об'єктивних історичних причин Україні вони дали врожай. Москвофільські ідеї середини XIX ст. цілком зупинили національно-культурне відродження українців на Закарпатті (головні закарпатські письменники і науковці поступово перейшли на російську мову або на язичіє через слабкий рівень розвитку власної писемної мови і почали агітувати про «єдиний руський народ від Карпат до Камчатки»); вони на 10 років (1850-ті рр.) загальмували національне відродження в Галичині і потім, до 1-ї Світової війни, були суттєвою перешкодою і деструктивною силою, яка часто була у спину, в галицькому суспільно-політичному житті. Найбільшою шкодою москвофілів була їхня робота на призупинення мовного розвитку західних українців, яких вони відволікали від живої народної мови фальшивою теорією, що «українська мова не є самостійною й інтелігенція для свого розвитку повинна користуватися багатою російською мовою».

Власне, це, потужні впливи москвофілів на Закарпатті (Л. Белей наводить навіть документ із російських імперських архівів про підкуп провідного закарпатського москвофіла Адольфа Добрянського (1817–1901), зумовило, що ідеологам русинства на межі XIX–XX ст. вдалося доволі легко переконати більшість закарпатської інтелігенції в тому, що з українцями закарпатські русини не творять єдиної нації, що вартує розвивати свою літературну мову на основі церковнослов'янських традицій письма, що русинство має єдиного твердого і надійного союзника — угорську націю і державу, які нібито завжди захищали їхню унікальність і сьогодні бажать їй найбільшого добра. Та, як доводить Л. Белей, дуже скоро показалися вуха того, хто найбільше був зацікавлений в русинському ізоляціонізмі — угорського шовінізму та імперіалізму.

Інакше кажучи, угорці як реальна політична і культурна сила на Закарпатті (рівень націоналізму, громадянської мобілізації, культури в угорців був дуже високим на той час) легко перехопили москвофільські тенденції у свої руки. Л. Белей наводить низку фактів, як русинські діячі отримували різноманітні преференції від Угорщини — кошти, кар'єрні можливості, політичне прикриття, інформаційно-пропагандистську підтримку. Відтак до 1-ї Світової війни українське національне відродження цілком пригасло в краю під тиском ідеологічних «русинів», за якими стояли насправді мадяри. Однак саме Світова війна суттєво поламала плани цих ідеологів, за якими передбачалася повна асиміляція українців Закарпаття мадярською нацією: бурхливі події посприяли тому, що десятки тисяч закарпатців зустрілися на фронтах, у різноманітних полонах і зонах утримання з тисячами українців інших регіонів і принесли цю емоцію єднання і відкриття спорідненості походження до свого краю. На цій емоції у 1918–1919 рр. в кількох регіонах Закарпаття відбулися багатотисячні народні віча, на яких було проголошено бажання приєднатися до

решти України як самостійної на той час держави. Спонтанно і дуже швидко народилася нова закарпатська інтелігенція. На цій емоції прийшло усвідомлення, що саме мадяри є найбільшими гнобителями і ворогами українства (русинства) в Закарпатті, і це усвідомлення охопило багатшу і мобільнішу частину закарпатців — їхню діаспору в США, яка на своєму конгресі, з порозумінням із міжнародними колами через чеського президента Т. Г. Масарика, проголосувала за приєднання краю до новоствореної держави Чехословаччини.

Так, від 1920 р. на Закарпатті почалися якісно інші і динамічні національно-культурні процеси: розвинувся широкий громадський рух українців, якого перед тим майже не було, з'явилися політичні партії (Руська хліборобська партія, Соціал-демократична, Українська селянська партія, Християнсько-народна партія), постала нова закарпатська література на основі живої народної мови (найяскравіші її представники: В. Гренджа-Донський, Ю. Бошош-Кум'ятський, Ю. Станинець, Зореслав, І. Колос, І. Ірлявський, Ф. Потушняк та ін.). Фактично москвофільсько-русинський рух та ідеологія за короткий час зазнали тотальної поразки. На жаль, Л. Белей не подав і не осмислив причин цієї поразки, які вартувало якраз випукліше описати, щоб пояснити для сучасника головні фактори та ідеї, які вибивають ґрунт з-під ніг неорусинства. Це важливо, бо вся русинська ідеологія будується на ілюзіях і міфах. Тож потрібне чітке усвідомлення, що альтернативою і зціленням від ментально-світоглядної недуги русинізму (русинство є яскравим зразком саме малоросійства як суспільно-політичної і психічної хвороби) можуть бути *ідеологія українського націоналізму, національний традиціоналізм, культурна програма українського відродження й інтегральності, орієнтація на живу народну мову в літературі*.

Великим позитивом монографії є докладність аналізу «механіки» постановня сучасного неорусинізму. Власне, автор не

просто показав, як неорусинство відродилося й активізувалося в сучасній Україні від кінця 1980-х рр. за допомогою маніпуляцій комуністичної номенклатури Закарпаття і її вірного інструментарію — КДБ, що є загалом відомим фактом, він проникливо описав, як неорусинство стало знаряддям у руках модерних політиканів і «кришувальників» нечесного бізнесу типу відомого Віктора Балого. Саме В. Балого вже у 2000-і рр. усіяло посприяв розбудові неорусинських організацій за допомогою своїх матеріально-фінансових можливостей і кланово-корупційних зв'язків у регіоні. За диригування В. Балого відбулася «легітимація» неорусинської ідеології через організацію у 2007 р. голосування у Закарпатській обласній раді за офіційне визнання «русинської народності». І це відбувалося за президентства нібито «патріота» і «державника» В. Ющенко, в якого той В. Балого керував президентською адміністрацією. Це був офіційний ляпас українській державі, яка, як виявилось, не контролювала політичні процеси на своїй території і допустила офіційне створення політичного сепаратистського руху. Л. Белей наводить низку цікавих фактів про «мафіозність» тих громадсько-політичних дій, які призвели до несподіваного піднесення і посилення неорусинства. Наприклад, про те, що в Мукачевому В. Балого як міський голова передав під «Русинський дом» приміщення площею 400 м² всього за 1 грн орендної плати на рік. Автор узагальнює: «Неорусинський рух на Закарпатті, як і дітище В. Балого — партія «Єдиний центр», — це інструментарій, за допомогою якого він намагався... взяти Закарпатську область в довічне ленне володіння. Таким чином маріонетковий русинський рух став розмінною монетою, якою В. Балого може шантажувати Київ. Тут напрошуються аналогії з місцевою політикою олігархів Донбасу і сумні наслідки, до яких подібна політика привела» (с. 94–95).

Л. Белей доводить, що путінська імперська Росія безпосередньо курувала неорусинський рух протягом 2000-х рр. Її

головним агентом, принаймні публічним, був православний священник Димитрій Сидор, лідер «Сойму подкарпатських русинів», храм якого розташований у житловому епіцентрі Ужгорода. З наведених висловлювань Д. Сидора видно, що ця людина відкрито закликала до проголошення незалежності «Русинії», готувала ґрунт для розбурхування сепаратизму і відверто апелювала до Москви й надіялася на допомогу (с. 95–97). Таким чином/Отже, Д. Сидор і його однопумці, за визначенням Л. Белея, складають політично-радикальну течію в русинському русі, яка відверто націлена на підрив державності України.

Іншу течію, культурно-просвітницьку, очолює канадський вчений угорського походження Пол Роберт Маґочі. Це дуже цікава фігура: фаховий історик, націолог, публіцист, автор низки ґрунтовних і концептуальних книг: «Галичина: Історичний нарис», «Історичний атлас Центрально-Східної Європи», «Корені українського націоналізму», «Україна: Ілюстрована історія», «Формування національної ідентичності: Підкарпатська Русь», «Україна: Історичний атлас», «Україна: історія її земель і народів», «Крим — наша благословенна земля» та ін., більшість з яких написані англійською мовою; П. Р. Маґочі є ще й автором і редактором «Енциклопедії народів Канади», співавтором «Енциклопедії русинської історії і культури» (разом із І. Попом) і таких явно провокативних книг, як «Про сотворення національностей. Цьому нема кінця» і збірника «Нарід нізвідки: Ілюстровано історія русинів».

І водночас — це відвертий цинік, маніпулятор науковими фактами, демагог. Як зауважує Л. Белей, ані мораль, ні наукові принципи не заважають П. Р. Маґочі видати протягом одного року дві книжки за своїм авторством, в яких наявні взаємозаперечні твердження і висновки. Цей науковець систематично проводить в країнах Карпатського простору — від Польщі до Воєводини (Сербія) — Світові конгреси русинів, на які з'їжджаються прихильники ідеї окремішності русинської на-

ції, регулярно публікує статті, в яких доводить, що закарпатські (підкарпатські) русини — це «четверта східнослов'янська нація» і найбільшою загрозою для неї нібито є українська національна ідеологія й ідентичність; водночас бере він участь в українському науковому процесі, виступаючи в різних темах і видаючи загалом об'єктивні книжки, наприклад «Історію України». Л. Белей дає вельми точну оцінку і цьому явищу: «...усвідомлюючи безперспективність вимог неорусинських екстремістів щодо проголошення незалежності Підкарпатської Русі, маґочіанці вміло позиціонуються на їхньому тлі як прибічники поміркованих, демократичних поглядів та закликають до розбудови т.зв. русинської культури, яка на практиці ґрунтується на відвертих фальсифікаціях та маніпуляціях фактами, безпідставному запереченні української природи питомих явищ культури закарпатців, за чим чітко проглядає політичний інтерес — дезінтеграція українського етномовного простору, а, може, й української держави.

...Звичайно, межа між політичним і культурним неорусинством дуже аморфна: культурне неорусинство непомітно може перетікати в політичне, а політичне не раз ховалося за культурним» (с. 100).

Шкода, що Л. Белей не увиразнює тієї проблеми, що П. Р. Маґочі отримав завзяту підтримку від ліберально-космополітичного середовища київської газети «Критика» (шеф-редактор — Григорій Грабович), в якій він регулярно друкував свої сепаратистські за духом статті від кінця 1990-х рр., мав рекламну підтримку у вигляді відгуків і анотацій про свої книжки. Публікації П. Р. Маґочі на сторінках «Критики» припинилися лише після Майдану 2013–2014 рр, зокрема й після нашої критики (див.: *Баган О. Навіщо ліберали в Києві стимулюють західний сепаратизм? (сайт «Український погляд», серпень, 2015)*). Цей факт підводить до цікавих спостережень: П. Р. Маґочі і Г. (Джордж) Грабович, громадянин США, знайомі між собою ще від 1970-х рр., разом починали відроджувати

Міжнародну асоціацію україністів у кінці 1980-х рр.; обидвоє систематично вкидали в українську культуру і національну самосвідомість провокаторські псевдонаукові тези (Г. Грабович — про гомосексуалізм Т. Шевченка і М. Гоголя, про «Слово о полку Ігоревім» як «фальшивку» тощо); зараз наполегливо просувають ідею «окремої русинської нації». Чи такі синхронні дії на руйнацію української ідентичності і культури є лише випадковістю наукових інтересів двох «скромних шанувальників об'єктивності і суворих книжкових фактів»? Як кажуть на Закарпатті, «не думаю»...

Позитивним аспектом книги Л. Белея є системний огляд неорусинського руху в країнах Середньої Європи — Словаччині (там він наймасовіший, закономірно, оскільки майже третину території цієї країни займають українські етнічні землі), Угорщини, Румунії, Польщі і Сербії, — в яких він є знаряддям міноритарної політики. В усіх цих країнах йде не дуже галаслива, але послідовна політика на підтримку неорусинства з метою послаблення саме українського національного руху в цьому макрорегіоні Європи. Адже, окрім Сербії, усі названі держави свого часу поглинули значні українські етноісторичні терени загальною площею понад 100 тис. кв. км. Тож їхнім національним інтересом є ослаблення і дезорієнтація українських мешканців у своїх межах.

Особливо цікавим і фахово зробленим є третій розділ книги «Технології неорусинського націєтворення *invito*», власне, його підрозділи мовознавчого змісту, в яких Л. Белей аргументовано доводить, що від самого початку розвитку русинської ідеї зусилля її провідників були спрямовані на фальсифікації, маніпуляції з мовним матеріалом, на штучне витворювання «русинської мови», існування якої не має під собою жодного реального лінгвістичного і націологічного підґрунтя й мотивації. При цьому вчений спирається на кваліфіковані оцінки і висновки відомих науковців — Павла Чучки і Юрія Бачі. Головні критичні тези Л. Белея такі: русинські мовоз-

навці — укладачі словників русинської мови і творці її граматики — внесли дуже багато плутанини в тему класифікації закарпатських говорів, допустилися очевидних помилок, фактично вдалися до неправди, увівши до «словника русинської мови» тисячі питомих українських і словацьких слів, які становлять абсолютну лексичну більшість у цій химерній мові. Так, за підрахунками Ю. Бачі, в «Орфографічному словнику русинського языка» Ю. Пенька (1994) всього є 40 472 слова, з них українських — 36 622 слова, 2 274 — словацьких слова, а решта — інтернаціоналізми (с. 263). Тобто русинська мова — це фікція. Уся її «оригінальність», «кардинальна відмінність» від української мови будується на використанні особливостей діалектів Закарпаття, які, закономірно (1000 років відокремленого буття!), зберігають певні оригінальності у вимові, лексиці, звучанні, граматиці. Уся вона будується на штучному уведенні до цієї придуманої мови церковнослов'янizmів і кількох сотень слів із суміжних із Закарпаттям мов інших народів — словаків, угорців, румунів і поляків. За такою методологією можна створити «окрему мову» майже в кожному хоч трохи сильному своїми діалектами регіоні Європи. Тож, перефразовуючи вислів П. Р. Маґочі, такому націотворенню немає кінця.

До таких самих маніпуляцій вдається ще один ідеолог неорусинства із Ужгорода Валерій Падяк, автор монографії «Нарис історії карпаторусинської літератури XVI–XXI століть» (2010). Він зараховує до числа «русинських письменників» авторів різних періодів, без огляду на те, ким вони самі себе вважали, часто серед таких виявляються відверті й активні українські патріоти, такі, як В. Гренджа-Донський, А. Волошин, О. Маркуш, Ю. Боршош-Кум'ятський, Ю. Станинець, М. Бараболя, Миколая Божук, Ірина Невицька, Зореслав, Ф. Потушняк. Це доводить концепцію русинізму до абсурду, бо єдиними мотиваціями для зачислення цих літераторів до «окремої русинської літератури» є їхнє походження із Закарпаття і ви-

користання ними закарпатських діалектів. Це при тому, що, наприклад, Ю. Бошош-Кум'ятський чи Ф. Потушняк писали вишуканою українською мовою і діалектизми відігравали в їхньому стилі письма мінімальну роль.

Ще одна цікава постать у середовищі ідеологів русинізму Іван Поп. Це вельми кваліфікований історик, славіст, який багато років пропрацював в Інституті слов'янознавства і балканістики в Москві; автор низки ґрунтовних праць передусім із сфери вивчення минулого Закарпаття; зараз проживає в Чехії. Його головна, монументальна в своєму роді, праця — «Енциклопедия Подкарпатской Руси» (Ужгород, 2006; друге видання). Зауважимо, що багато прорусинських книг виходять чужими мовами, — російською, словацькою, угорською, чеською, польською, англійською, — в чому явно проглядається їхня прихована правдива мета: давати інформацію про русинство для певних середовищ в інших державах, передусім геополітично зацікавлених ситуацією в українському Закарпатті, очевидно, для того, щоб звідти могли кваліфіковано втручатися в цю ситуацію, маніпулювати її тенденціями. Енциклопедія І. Попа, виконана дуже ретельно, пройнята докладною інформацією, концептуально вибудована за найкращими зразками видань цього жанру. Це, справді, капітальний довідниковий тезаурус із закарпатської тематики. Однак у ній є один суттєвий гандж: видання містить у собі ідеологічну лінію визначення, хто є, а хто не є «русином», і ця лінія проведена так десь на межі між абсурдністю й ідіотизмом. Зрозуміло, що автор опинився перед серйозним вибором: кого саме його вважати «русином»? І ми вже пояснили чому. Критерій мови — не вирішальний, бо як такої «русинської мови» не існує, це фікція; критерій ідейного вибору — не надійний, бо ідеологічними русинами себе називали лише кілька десятків різних провокаторів, платних агентів, абсолютних провінціалів від кінця XIX ст.; залишається тільки один твердий критерій — походження із Закарпаття. Але й

тут у І. Попа сталася «пригода»: по-перше, за роки своєї бурхливої діяльності сам автор і його однодумці встигли пересваритися з цілою купою різних діячів русинського руху, тому ті, попри велику активність і очевидність, не потрапили до енциклопедії; по-друге, більшість відомих і талановитих людей Закарпаття, і в минулому, і тепер, не вважали себе ідеологічними «русинами», та без них енциклопедія виглядала б «невагомо», тому І. Поп попридумував різноманітні визначення для культурників і політиків, за якими ті можуть наблизитися до правдивих «русинів». Це нагадує знамениту советську пропагандистську практику, її формулювання типу: «буржуазно-демократичний діяч», «революціонер-народник», «ідеолог куркульства» та ін. Усі науковці, політики, письменники в советській пропаганді мали свої «класифікації», залежно від яких їх треба було оцінювати і сприймати зі знаком «плюс» чи знаком «мінус», і всі вони в цих «класифікаціях» наближались або віддалялися до «правильного розуміння комунізму і його світлих ідей». Так само в енциклопедії І. Попа: усі її персонажі наближені або віддалені від сприйняття «ідеї русинства», залежно, як вони себе поводити: «абсолютний ворог русинства» (еквівалент советському «буржуазний націоналіст»), «діяч проукраїнської орієнтації» (еквівалент советському «ліберальний демократ»), «несвідомо наближався до усвідомлення світлих ідей русинізму» (еквівалент советському «революціонер-народник»), тощо. Найкумеднішим казусом енциклопедії І. Попа є той, щодо її другого видання не потрапив сам П. Р. Магочі — найяскравіша постать у русинському русі, вчений із міжнародним іменем, багаторічний організатор «Світових русинських конгресів». Виявляється, на період виходу другого видання обидва діячі посварилися між собою і за це І. Поп «покарав» П. Р. Магочі «офіційним відлученням від комуністичної... перепрошую, русинської партії». Усе, як в старі добрі часи...

Дослідження Любомира Белея, очевидно, що стане класикою для аналітичних підходів до русинської проблемати-

ки. Цю книгу повинен почитати кожен, хто прагне зрозуміти «механіку» сучасної української націології. Очевидно, що потрібні обговорення цієї книги передусім у громадських і академічних центрах Закарпаття і не тільки. Водночас висновки із цієї книги повинні засвоїти собі усі наші політики і державці, які хочуть прислужитися справі розвитку і стабілізації Закарпаття.

РОЗДІЛ 3

ФРАНКОЗНАВЧІ НАРИСИ

ІСТОРИЧНА ДОБА МЕЖІ XVI–XVII СТ. В ОЦІНКАХ ІВАНА ФРАНКА: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ І НАЦІОСОФСЬКИЙ АСПЕКТИ

Історичний період кінця XVI–початку XVII ст. особливо вабила Івана Франка, який, очевидно, що усвідомлював її значущість і складність для формування української національної самосвідомості. Тодішній войовничий наступ польської культури і держави, революційний прихід ренесансних і протестантських ідей, реформи української церкви, спалах національно-культурного українського відродження — усе це промовляло про глибинні перетворення і процеси в духовному та суспільному бутті нації, які кардинально змінили її ментальність і культурні уявлення. В сучасній українській історичній науці вже з'явилося кілька досліджень про період кінця XVI–початку XVII ст., в яких по-новому його проінтерпретовано складну проблематику у вимірах вивчення ментальності української нації, культурології, історіософії та теорії розвитку цивілізацій. Передусім виділимо такі праці: два розділи із книги Зенона Когута «Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України» — «Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII ст.: завдання для дослідників політичної історії» та «Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу» [1]; монографію Олени Русиної «Україна під татарами і Литвою» [3], студію Олексія Толочка «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету» [5], статтю Наталі Яковенко «Здобутки і втрати Люблінської унії» [11] і її збірку статей «Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.» [12]. Поглиблений і особливо цікавий погляд на цю добу ми маємо в моно-

графії Сергія Плохія «Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні» [2]. Ці наукові роботи відкривають значний простір для переосмислення епохи кінця Середньовіччя і початку віянь Ренесансу в Україні, відкривають низку складних проблематичних пластів, через розв'язання яких ми виходимо до нового бачення вельми складної і заплутаної у своїх цінностях та пріоритетах доби. Як нам бачиться, І. Франко в кількох моментах своїх спостережень прочув і осмислив низку важливих тем і проблем, які проінтерпретували ці науковці в сьогоденні. Тож проілюструємо це.

Загалом у спадщині І. Франка є велика кількість праць, присвячених цій темі. Ми зупинимося тільки на деяких з них, переважно написаних у 1890–1900-і рр., і проінтерпретуємо зазначені в назві студії аспекти — культурологічний і націософський. Метою нашої студії є проаналізувати комплекс Франкових думок та оцінок щодо історичної доби кінця XVI–початку XVII ст., виявити їхню актуальність і проникливість. Це допоможе глибше проникнути у специфіку мислення та збагнути особливості культуротворення в історичний період, коли жив і творив Памва Беринда.

Цілу низку цікавих спостережень і думок на тему взаємодії культурних впливів Сходу і Заходу в українській естетичній і суспільній свідомості висловив І. Франко у численних працях з історії української літератури. Їх аналіз потребує спеціальної студії, тому обмежимося лише коротким вибіркоким оглядом основних концептуальних тез. Передусім зауважимо, що І. Франко намагався бути максимально об'єктивним у цій темі, по-позитивістськи фактологічним, що іноді, як це не парадоксально, заводило його у площину взаемосуперечливих тверджень. Наприклад, об'єктивні факти підказували йому оцінити період і наслідки Берестейської унії 1586 р. як наступ полонізаторів в одних працях, а в інших він, опираючись на паралельні об'єктивні факти, твердив, що унійне середовище навіть ще в кінці XVIII ст. було більше здатним, на відміну від православного геть зрусифікованого середовища, до живої лі-

тературної творчості, при цьому вказувалося на визначне значення василіанського «Богогласника» 1790 р. І це закономірно: в історії української нації і культури з об'єктивних причин все занадто перемішалося, інтенції Сходу і Заходу переплелися і породжували дисперсивні і симбіозні імпульси. Тому позитивістський підхід тут не допомагав, а, навпаки, ще більше затуманював картину. Лише непозитивістський погляд на проблему, який почав розвиватися від початку ХХ ст. в українській критиці й культурологічній есеїстиці, зміг поглибити її інтерпретації.

У «Плані викладів історії літератури руської», який зберігся в рукописі і був написаний на межі 1894–1895 рр., натрапляємо на такі наступні думки, які згодом повторюються у різних варіантах в серії Франкових історико-літературних праць. Домінування візантійських, тобто східних, впливів в українській культурі XI–XVI ст., саме так І. Франко визначав часові рамки староруської традиції, він вважає в чомусь фатальним тягарем, бо це «панування традиційности, шаблону літературного і імперсональність творів літературних. Імперсональність розумію не в значенні анонімности; навіть підписані твори тодішньої літератури мають, звичайно, так мало індивідуальної закраски своїх авторів, укладені були завсігди після певних і освячених традицією взірців, а іноді так невеличю, з таким обширним запозичуванням чужих елементів, що нераз можуть уважатися прямим продовженням або переробкою, або компіляцією інших, старших, звичайно, греко-візантійських творів. Се явище можемо бачити на всіх характерних творах тої епохи, починаючи від житій святих і поученій руських проповідників, і кінчаючи літописами та нечисленними пам'ятниками тодішньої поетичної творчості, навіть потрохи такого твору, як «Слово о полку Ігоревім». Що сей традиційно-шаблонний характер літератури не змінювався у нас ані по першій нападі татар (1240), ані по забранні Червоної Руси Казимиром Великим (1340), ані навіть по всім протягу XV віку, се легко побачити, читаючи послання

Григорія Цамблака» [8, с. 40]. Так І. Франко осмислив секундарний характер візантійської культури, яка, потужно впливаючи на світ православних народів, до приходу свіжих подувів західного Ренесансу у XVI ст., відчутно загальмувала розвиток цих народів у плані художньої творчості, індивідуальної й естетичної свідомості.

Тут же він додає: «...скріплений моментально в XV віці вплив болгар і сербів на Южну Русь і доконана в Болгарії під впливом патріярха Євфимія направа церковних книг значили і у нас зворот до старих, реакцію проти усяких новіших впливів вроді, напр., пропаганди унії митрополитом Ісидором» [8, с. 41]. У наступному абзаці І. Франко завершує свою культурологічну тезу: «Сполучення литовсько-руської держави з Польщею за Ягайла було заповіддю того, що Южна Русь, сполучена з Литвою, мусила з часом з-під переважаючого впливу Візантії підпасти такому ж впливові Західної Європи. Більше як 100 літ йшла глуха боротьба всередині руського народу, і тільки в першій чверті XVI віку, з появою Скорини, ми бачимо, що боротьба починає переважуватися на сторону Заходу, що скомбіновані впливи гуманізму, західноєвропейських винаходів (друк, нова воєнна тактика і обумовлена нею нова організація воєнних сил) і церковної реформації починають проникати в саму душу южноруського народу, змінюючи всю фізіономію його духовної діяльності. Білорус Скорина не належить безпосередньо до історії южноруської літератури, та проте він мусить займати в ній видне місце задля того впливу, який мали його видання перекладу Св. Письма на Южну Русь, яко ініціатор того оживленого руху популяризаційного, котрий в XVI віці сплотив такі гарні та важні праці, як переклад Письма Св. Негалевського, як Пересопницьке Євангеліє, як друковане Тяпинським Євангеліє і т. ин.» [8, с. 41].

Про наступну епоху там же І. Франко писав так: «Вплив Заходу, головно Польщі, потрохи Чех і Німеччини, потрохи й латинського гуманізму переважає над впливом грецького Сходу і ще слабшим від нього впливом мусульманського світу.

Через школи, друкарні, прилюдні диспути життя духове шириться, будиться чимраз у глибших масах людности. Політика Польщі, котра по доконанні політичної унії з Литво-Руссю в Любліні 1569 р. бажала скріпити її ще й унією релігійною, причинилася до розбудження дримаючих сил руської суспільности для оборони того, що тоді вважалося найвищим, найсвятішим добром — релігії і обряду. Постає богата і повна живого інтересу література полемічна, супроти котрої давніші руські проби полеміки з латинянами, жидами і магометанами являються блідими і несмілими починками. Постання нового літературного язика, невиробленого і макаронічного, та все-таки безмірно ближчого до живої мови люду, ніж давня церковщина, і потреби школи роблять конечними студії над старою мовою церковних книг; постають граматики і словарі, укладені почасті після візантійських, а почасті після латинських взірців (Смотрицький черпав з Доната!). Постають нові роди літератури: силабічні вірші, ритмічні і римовані пісні церковні на взір латинської гімнології і протестантських пісень, далі — релігійні драми, містерії і шкільні драми на духовні, а то й на національно-політичні сюжети, переплетені веселими інтермедіями. Охота до читання, до естетичних зворушень шириться між усіма верствами народу, і тій охоті вдовольняють численні повісті, легенди, апокрифи, апологи, новели, романи і фацеції, що ширяться у рукописах, вдячно приймає зарівно з Заходу, як і зі Сходу, від полудневих слов'ян» [8, с. 42]. Ось так змальовує галицький автор процес окциденталізації української національної свідомості у переломний період межі XVI–XVII ст. Він однозначно пов'язує нові культурно-естетичні віяння із переміною ментальності українського суспільства.

Водночас І. Франко дає оцінку й історичному процесові на Лівобережній Україні, яка після 1648 р. опинилася під визначальними політичними, культурними, ідеологічними впливами з боку Московщини, тобто «Візантії — дубль-2»: «Слобідщина під рукою московських царів не могла піднятися,

тим більше що, починаючи від половини XVII віку, Московщина почала абсорбувати всі ліпші южноруські сили для себе, щоби при їх помочі із старої, закостенілої полуазіятської держави переіменитись в державу воєнно-бюрократичну з європейськими формами. Ся переміна своєю чергою довела до змосковщення всіх вищих станів южноруської суспільности, котрі й далі, в XVII і XIX віках, допомагають не тільки до піддержання сили, величі, а то й деспотичного характеру Росії, але не менше того допомагають до витворення і піддвиження російської літератури і науки. Таким способом сталося, що в XVIII віці традиційне южноруське письменство змушене було усунутися геть від друкарських машин і вернутися в часи до Гутенберга, т.е. вдовольнятися незначним ширенням у рукописних копіях. Серед маси народу рівень просвіти помалу знижувався; навіть спеціальна козацька творчість поетична після смерти Хмельницького немов уривається, а хоч і не перстає пізніше проявляти себе, то чинить се вже в іншій, не так характерній формі дум і проявляє поступенне зменшування і затемнювання політичної свідомости і широких державно-національних інтересів у творців пісень і в масах народу, що повторяли ті пісні» [8, с. 43–44].

Ці широкі цитування дають нам підстави зробити додаткові націософські узагальнення. І. Франко дуже влучно оцінює кінець XVI ст. в українській історії як період **Виклику** для України, за історіософською формулою, досконалою згодом описаною визначним мислителем А. Дж. Тойнбі в його теорії чергування Викликів і Відповідей як головних стимулів світової історії [4]. Католицизм, польська великодержавницька зверхність, нова міська культура, протестантські релігійні течії, латиномовна культура, гуманізм — усе це були величезні виклики для української людини XVI ст., яка перед тим останні два століття мінімум звикла була жити у доволі закритому, спокійному в інтелектуальному сенсі, традиційно-патріархальному світі квазівізантійщини. Ця людина мала мінімальні науково-реалістичні уявлення про зовнішній світ і природу, не мала

виробленої елементарної громадянської свідомості, не вміла сприймати багаті й різноманітні естетичні форми, не дуже розуміла, що таке етнічна солідарність і нетерпимість, слабо орієнтувалася в богословських теоріях, які вже давно, принаймні від XI ст., бриніли в західноєвропейській церковній свідомості, не розуміла глибших сенсів релігійних бунтів доби Реформації XVI ст. Тепер же, в умовах гігантської новоствореної Речі Посполитої, держави, що простягалася від Балтики до Молдови, від Смоленська до заглибин у чеські і німецькі землі, українська людина раптово побачила навколо себе це вирування нових ідей, настроїв, художніх уподобань, стилів поведінки і це викликало в ній закономірне бажання якось утвердитися у власній гідності і неповторності, якось відповісти на цей наступ, у чомусь зухвалий і руйнівний для неї. Тому сталося духовне, емоційне і творче піднесення в українському народі, яке спочатку вилилося в завзяту і яскраву полемічну літературу, а згодом дало багату культуру бароко. Правда, І. Франко, через тодішній стан вітчизняної науки, яка ще замало розпрацювала була тему бароко в українській культурі, до кінця не усвідомлював феномену цього стилю і духу в Україні. Значною мірою він навіть оминав деякі яскраві твори і постаті XVII–XVIII ст., не вбачаючи в них якихось епохальних здобутків. Усе це він замінював поняттям «зростання національної свідомості». Однак ми, оцінюючи, наприклад, інтелектуальний, культурний, духовний феномен Києво-Могилянської Академії з її латинською мовою у науковому вжитку, наслідуваннями західних літературних явищ, прямими контактами із європейськими середовищами, з її розвинутим духом індивідуалізму, однозначно можемо ствердити, за І. Франком, що це було українське продовження відповіді на західно-європейський виклик кінця XVI ст.

І. Франко підводить до думки, що релігійно-конфесійна, етнічна, мовна, ментальна контрастність, яку відчувала українська людина щодо польсько-католицького світу, стимулювала в ній більшу опірність, бажання вирізнитися у цьому сві-

ті, а західний індивідуалізм, розвинута урбаністична культура і свідомість, певні сталі правові норми Речі Посполитої зароджували в ній активні етнічні, здобувчі, громадянські імпульси, які мали велику перспективу. Натомість конфесійна близькість московського світу, ілюзія етнічної спорідненості, мовна близькість, спокуси однозначного деспотичного управління в Московії стимулювали в Україні фатальні процеси асиміляції українського етносу, передусім суспільної еліти, як правильно зазначає І. Франко, в лоні новонародженої Російської імперії. Тут виникає спокуса наведення історіософської гіпотези: якби козацькі війни Хмельниччини і по Хмельниччині не були такими жорстокими і руйнівними, якби Україна встоялася б у рамках Речі Посполитої, якби дійшло до якогось конструктивного кондомініуму між поляками й українцями, то цілком можливо, що українська нація отримала б у таких умовах і під впливом позитивних західних культурних віянь великі перспективи для розвитку, чого вона однозначно не могла отримати в умовах Російської імперії, яка від епохи Петра I Великого тільки наступала, зміцнювалася і впроваджувала нові і нові вигадливі форми для асиміляції українства.

В іншій знаковій праці, енциклопедичній статті російською мовою, написаній для «Энциклопедического словаря» Ф. Брокгауза і І. Єфрона «Южнорусская литература» (1904), І. Франко подає такі цікаві і глибокі думки на тему східно-західних змагань в українській культурі: «Найсильніша і широка течія культурного і літературного впливу йшла до нас з Візантії. Ми отримали звідти не тільки священні й літургійні книги, але й масу повчальної виховної літератури, у тому числі такі капітальні в культурно-історичному плані книги, як «Читы-мінеї» і «Пролог», перекладені з грецької, очевидно, на Русі і розширені тут місцевими вставками ... Візантія дала нам в різних святоотцівських писаннях, шестодневах і апокрифічних творах деякі бідні елементи природничих знань. Від неї ж ідуть зразки художньої словесности не тільки в уривках релігійної гімнології, але й в повістях і піснях світського

змісту, як відома «Александрія», яка увійшла до складу хронографів, як «Девгенієве діяння» — доволі самостійна переробка грецького національного епосу про Дегеніса Акрита, як перекладена з грецької, спочатку індійська збірка казок і байок «Стефаніт і Іхпілат», як спочатку семітське, але таке, що прийшло до нас з Візантії, сказання про Акіра премудрого, як твір духовної епіки типу роману «Варлаам і Йоасаф» та маса давніх новел і повістей, незабаром включених до велетенських збірників житій святих ...» [10, с. 105].

Водночас І. Франко зауважує: «Проте для оцінки впливу Візантії на Русь не менше важливо знати і зважити те, чого вона нам не дала, не тому, можливо, що не хотіла, як пізніше твердили багато полемістів, а тому, що була неспроможна дати, або ми не були здібні сприймати й культивувати отримане. Вона не дала нам систематичної, для широких мас пристосованої, школи, тому що не мала її і для своїх мас: вища освіта в неї була доступною тільки для небагатьох вибраних. Вона не дала нам знайомства з давньокласичною літературою і наукою, тому що в ній самій ці традиції були в той час заблоковані, та й Русь не була здатна сприйняти їх» [10, с. 105]. З цієї думки ми виразно бачимо, наскільки критично дивився І. Франко на візантійське цивілізаційне коло епохи Середньовіччя, як розумів фатальність його визначального впливу на Україну. Вона пояснює, що І. Франко цілком правильно усвідомлював антитезу до візантійського впливу — культуру тогочасного Заходу, в якій якраз розвиток шкіл, університетів і активне сприйняття античної спадщини забезпечили вирішальну перевагу цієї молоді цивілізації.

Ось ще одна прониклива теза від блискучого знавця середньовічної культури та літератури. Описавши значення болгарського культурного впливу XI–XIII ст., він зауважує: «Набагато ясніше виступає вплив єврейський, власне юдео-равинський. Вже легенда про хрещення Руси розповідає про юдейських місіонерів, які намагалися навернути Володимира в єврейство. Сила і тривалість єврейського впливу пояснюється сусідством

і стосунками Русі з хозарами, правляча верства яких трималася один період Мойсейового закону, а також сусідства Криму з його караїмськими колоніями. Прямий вплив єврейської пропаганди в давній Русі ми бачимо — полишаючи на боці спірне питання про секту поживовілих, — у перенесенні безпосередньо із єврейських джерел (Талмуду, Мідрашів і пізнішої єврейської літератури) деяких легенд, апокрифів (Соломон і Кітоврас), притч (про сліпця і хромця), напевне, не у вигляді переказів, а скоріше через усні перекази, і навіть деяких релігійних і догматичних уявлень, сліди яких зустрічаємо, напр., у Кирила Туровського. Інтенсивність єврейського впливу пояснює також існування в Південній Русі жвавої антиєврейської полеміки, вершиною якої була книга «Палея тлумачна», складена значною мірою з творів (апокрифів) єврейської літератури» [10, с. 104]. Така уважність дослідника показує нам, наскільки І. Франко прагнув заглибитися в проблематику переплетення культур, наскільки намагався відчитати всі нюанси і найприхованіші тенденції розвитку їх. Тут же він, наприклад, зауважував: «З інших сторонніх впливів, які в ці давні часи брали участь у формуванні духовного обличчя народу, можемо лишити на боці варязькі і готські впливи як надто затемнені і майже невловимі» [10, с. 103].

У цій російськомовній студії, призначеній передусім для російського читача, зрозуміло, І. Франко чітко наголошує, демонструючи на культурних, історичних фактах відрубленість власне української традиції від російської: «Якщо до того часу [до 1240 р. — *О.Б.*] південноруське життя і література була певною мірою загальноруською, то тепер спільна течія, очевидно, все більше і більше розтікається; один потік тече на північ (Владимир, Суздаль, Москва), другий — на захід (Волинь, Галич). Спочатку ми бачимо ще сліди спільности: Серапіон Владимирський — за походженням киянин, Петро — уродженець Галицької Русі; складені в Києві літописні записи входять до складу літописів, редагованих у кінці XIII ст. у Суздалі; київські митрополити ідуть на північ і повертають-

ся звідти. Але вже в XIV ст. течії розходяться: на півночі виникає нова література, хоча й на основі південноруської писемної традиції, але з фізіономією іншого етнічного типу; на північному заході продовжується стара традиція і своєю чергою ускладнюється новими, західноєвропейськими течіями, виробляється новий тип, відмінний від північного» [10, с. 102]. Так І. Франко обґрунтовував, що саме 1240 р. треба вважати поворотним в історії України, в процесі формування української нації; він кардинально змінив геополітичне, цивілізаційне обличчя цілої Східної Європи. Адже хоч і крихкої, але цілісної Київської Русі не стало, цей рік розколов її на чотири великі частини, які отримали свої внутрішні вектори розвитку: Галицько-Волинське князівство, яке, відрізане від Подніпров'я, отримало об'єктивну тенденцію рухатися на захід, вклинюватися в середньоевропейську геополітику і культуру, що згодом кардинально змінило, користуючись терміном І. Франка, ментально-суспільну «фізіономію» українського народу; Полоцьке князівство, яке разом із сусідніми дрібними князівствами пережило в цей період інтенсивні процеси герметизації, закладаючи цим основи під майбутню білоруську націю; Новгород і Псков, захищені від монголо-татарських нападів великими лісовими просторами, зберігають свої традиції і рухаються до Балтійського цивілізаційного кола, яке починає переживати своє велике піднесення, що триватиме до XVIII ст.; Суздальщина, майбутня Московщина, навпаки, інтенсивно вбирає монгольські політичні, ментальні і культурні впливи і перетворюється на органічне євразійське царство, східну деспотію. Цей розгром Русі як цілісності з наступним захопленням Литвою земель Білорусі і Правобережної України призводить до суттєвого надламу у візантійському цивілізаційному колі Східної Європи, яке відтоді безнастанно надщерблюється, коли його окремі частини підпадають під щораз сильніші окцидентальні або магометанські (в Криму, на Півдні України, на Кавказі) впливи.

В іншій цікавій студії, написаній польською мовою для «Kwartalnik Historyczny» (Львів), у 1892 р., «Характеристика української літератури XVI–XVIII століть» І. Франко ще раз осмислює процеси XVI ст., які кардинально переіменили українську ментальність і культуру: «Їх [нових явищ — О. Б.] виникнення було викликано багатьма політичними і цивілізаційними факторами першорядної ваги, а саме: винайдення друку і запровадження друкарень в Україні, Реформацією і пропагандою протестантизму в Литві і Південній Русі, об'єднанням Литви і України з Польщею в один політичний організм, завершене вікопомним актом Люблінської унії, занепадом Константинополя, завойованого турками, і відтак послабленням інтелектуальних і церковних візантійських впливів, а натомість щораз сильнішими впливами науки і мистецтва Заходу на Литву і Україну, що відбувалися через торговельні відносини, через мандрівки шляхетських синів за кордон на навчання, через приїзд до краю закордонних учених і митців; нарешті, контрреформацією, з одного боку, католицькою (езуїти і здійснена за їх стараннями унія грецької церкви з римською), з іншого — православною (братства, ставропігія, братські школи і друкарні). Під впливом сих факторів поширюється освіта, українська література втрачає свій чернецький і князівсько-боярський характер, обіймає ширші верстви народу аж до найнижчих, водночас легко всотується в ті верстви, робиться виразником їх духових потреб. Її творцями виступають люди різних станів, від князів, митрополитів і сенаторів до простих міщан і письменних селян, попів, бакалаврів і дяків. Твори сієї нової літератури розходяться широко, знаходять багатьох читачів, стають набутком мас — усе се явища, що були майже незанимаючими в старій Русі, де монастирі та княжі двори були чи не єдиними (за винятком кількох більших міст, як Новгород) вогнищами літератури і науки» [9, с. 336–337]. Так І. Франко описує народження нового українського суспільства, багатостанового, коли не лише князі і бояри абсолютно вирішували його долю, як це було за Київської

Русі X–XIII ст. і в Галицько-Волинській державі XIII–XIV ст.; більше урбанізованого — через розвиток міст власне західного типу, а не руських городів — переважно осель бояр і дружинників, через розвиток торгівлі, правових стосунків вищої якості, культурно перейнятого ідеями західного гуманістичного індивідуалізму (показником цього є постійне збільшення числа руських студеїв у європейських університетах і нова латиномовна література XVI ст., з ідеями людської гідності, свободи, раціоналізму, практицизму, гордості за свій край, в якій філософ та ідеолог Станіслав Оріховський із Перемишля і Себастьян Кльонович із його «Роксоланією», є найяскравішими прикладами народження нової української людини. Культура і правова свідомість ідуть в глибину народної товщі — і це найвизначальніша ознака окцидентальності. Додамо лише, що під Литвою І. Франко мав на увазі Білорусь.

Головною причиною занепаду громадської свідомості українства, його культури в 2-й половині XVII ст., що призвело до національного занепаду України, І. Франко вважав події доби Руїни. Він писав про це у тій же праці: «Значне зменшення людности на правому березі Дніпра, почасти замордованої чи забраної в ясир татарами, почасти збіглої в бездонні задніпрянські степи, знищення незліченних селищ, сіл, містечок і квітучих міст, спалених дворів, храмів, оборонних замків разом із нагромадженими в них набутками запопадливої праці багатьох попередніх поколінь — ось основні економічні результати сих воєн, які на довгі сотні літ підтяли економічну силу краю, а наслідки яких відчутні й досі. Але до такого економічного результату слід додати й аналогічний наслідок у духовному й літературному бутті, наслідок, на який, на мою думку, досі не звернено ще достатньої уваги. Адже зруйнування стількох міст і містечок означало знищення такої ж кількості осередків освіти! Адже разом із селами і селищами зникали школи і братства! Також разом із дворами, замками і храмами горіли, нищилися і зникали книжки, рукописи, документи й цілі архіви, йшли з димом картини, знищувалися

цінні вироби мистецького промислу, одним словом, марнувався цілий духовий фонд, набутий важкою і ретельною працею минулих літ! Хвалії і співці козаччини, які б'ють чолом героїзмові козаків, не раз справді подиву гідному, не повинні забувати, що позірно прекрасну історію сам український народ охрестив іменем «великої руїни», що сі військові потуги і короткі тріумфи мали також свій зворотній бік, значно важчий і болючіший для самої України, справді фатальний для всього її майбутнього» [9, с. 357]. Цим пасажем І. Франко намагався пояснити, чому до кінця XVII ст. відбувається таке змаління української людини, як вона в більшості втратила свої національну і громадянську гідність і чому так легко прийняла деспотичне правління і холопський тип суспільства Московії; чому так звузилися духовні, інтелектуальні й естетичні параметри української літератури у XVIII ст.? Усе це могло відбутися тільки в суспільстві з підрубаними освітнім і культурним коренями, що й зробили події Руїни на Україні. У багатьох своїх студіях І. Франко показував на прикладі об'єктивних фактів процеси морального занепаду українського суспільства на межі XVII–XVIII ст. наприклад, у студіях про перемишльського єпископа Йосипа Шумлянського [6], [7]. Саме таке суспільство, без високих ідеалів, кинуте в хаос протиборств, збаламучене безнастанними сплесками нетерпимості, притуплене впертою боротьбою за виживання, здрібніле і спримітивізоване у своїх життєвих домаганнях, могло стати сприятливою основою для розростання морально-психологічної патології малоросійства. І це явище дало фатальний поштовх до широкої і масової денационалізації українства. І. Франко не використовує поняття «малоросійство» у цьому контексті, але виразно описує його в ось такому фрагменті: «У той час, коли в уніятській Україні творився і збирався матеріал до «Богогласника», на лівому березі Дніпра здійснювався фатальний розлом між інтелігенцією і простим народом. Козацька старшина перетворилася на панів, грабувала для себе ґрунти й оселі простих селян та козаків і водночас русифікувалася. Психоло-

гічний процес цієї русифікації бачимо в тогочасних пам'ятках Ханенка, Маркевича, Вінського та інших. Та спаніла козацька старшина горнулася до центрів — Москви і Петербурга, допомагала творити т. зв. російську літературу» [9, с. 365–366].

I. Франко завжди у своїх студіях чітко прив'язує якість національного інтелектуального життя до книжкової культури і творчого темпераменту. У плані охоплення широких суспільних мас просвітою та ідейністю у XVIII ст. ми бачимо великий застій. І в цьому — головна проблема. Некультурне, духово приземлене суспільство приречене на історичну поразку, на регулярні втрати своїх етнічних просторів. Тому закономірно, що протягом цілого XVIII ст. і аж до середини XIX ст. хвилі русифікації і полонізації переможно накочуються і накочуються на велетенські українські терени. «Занепад був безприкладний, цілковитий» [9, с. 369] — констатує I. Франко. Характеризуючи художню творчість, зазначає: «У нижчих верствах українського суспільства також жили традиції давніших часів ... Але фермент західноєвропейських ліберальних ідей сюди не доходив ... Тож сатира і гумор, що виникають тут, мають менш визначні тенденції, оригінально поєднує *sacra* і *profanis* або ж зводиться до загальників, як безбарвна сатира Климентія [Зіновієва — О. Б.]. У чисельних віршах, що їх складали зазвичай сільські бакаляри, попи, відставні вояки і інші, маємо опрацьовані західноєвропейські фаблію, фрашки, анекдоти і новели, в інших збереглися перероблені залишки давніших драм та інтермедій» [9, с. 368]. Це сумна картина суспільної і культурної вторинності. А нація зі секундарною свідомістю і культурою приречена на поразку.

Така ж сумна картина малюється I. Франком в описах становища в Західній Україні, в середовищі українських уніатів, які пішли на компроміс із поляками заради вищої культури: «На правому березі, який за винятком Києва, ще належав до Польщі, бачимо цілковитий застій і занепад. Православ'я у Червоній Русі поступово занепадає, аж поки у 1698 р. єпископ перемишльський, в 1700 р. єпископ львівський Шумлян-

ський, а в 1708 р. Ставропігійське братство не прийняли унії. З жалем, проте, слід визнати, що унія, попри те, що мала бути «прилученням русинів до цивілізації Заходу», не додала українській літературі жодних важливіших скарбів. Майже єдині представники тогочасної руської інтелігенції, василіяни, за винятком перших запроваджувачів унії Потія і Рутського, по-українськи зовсім не писали, користувалися чи латинською, чи польською мовами, через що не мали можливості впливати на широкі маси руського народу і спричинилися до полонізації освіченого міщанства, яке в українській мові не знаходило для себе духової поживи. Школи, якими володіли і в яких не раз зразково навчали василіяни, були польськими школами, які давали освіту шляхетській молоді в тому дусі, що мало відрізнялося від шкіл єзуїтських... Нижче православне, а згодом і уніятське духовенство було до неможливості вбогим, зневаженим, темним ... Дійшло до того, що заледве 10 відсотків цього духовенства вміли читати церковні книги, надруковані кирилицею... У такому стані грецьке духовенство перебувало аж до австрійських часів. Не дивно, отже, що єдиним ґатунком літератури, який воно могло плекати, були ті ж апокрифи і легенди, що вже віддавна становили основну духову поживу простого народу... У церковних піснях того часу знаходимо суміш апокрифічних та канонічних елементів, що вказує на те, що їх автори були неспроможні відрізнити одні від других» [9, с. 364].

Отже, на основі наведених концептуальних тез українського класика можемо зробити такі висновки. І. Франко, осмислюючи цивілізаційний феномен України, усвідомлював секундарний характер візантійської культури, яка була визначальною від X ст. і впливи якої на XVI ст. стали фатально гальмівними, призводили до трафаретності і маловиразності у сфері духовно-естетичної активності українства. Водночас він дуже уважно аналізував форми і характер процесів окциденталізації, які посилювалися у XVI ст., і виділяв у них дві головні напрямні: зміцнення філологічного мислення в українсько-

му (руському) суспільстві (початки вироблення староукраїнської мови, відмінної від церковнослов'янщини), й духовно-інтелектуальна активність ширших верств суспільства.

І. Франко не давав однозначно негативної оцінки Люблінській унії 1569 р., за якою землі України були приєднані до Польської Корони, як це робили більшість науковців його доби, вказуючи на загрозливі процеси полонізації, які почалися після неї. Він проникливо і цілком точно пояснював, задовго до приходу в світову історіографію ідей А. Дж. Тойнбі про закономірності і позитивності вічної боротьби Викликів і Відповідей в історії людства, що Люблінська унія стала для тогочасного українства позитивним викликом, розбудивши його до націотворчої діяльності в усіх сферах культури. Головними позитивами в цьому новому цивілізаційному викликові І. Франко бачив західний індивідуалізм, урбаністичну культуру, етнічну свідомість, яка була вже виробленою в поляків і якою «заразилися» русини-українці. При цьому він показував закономірну контрастність тодішньої московської цивілізації і культури щодо нового простору Речі Посполитої, його деспотичні, закостенілі і навіть реакційні традиції. Кардинальними перевагами Заходу над постВізантією він уважав наявність системної освіти, в т.ч. вищої, і живе відчуття античної спадщини, яке догматична свідомість Візантії загубила.

І. Франко ставив дату 1240 р. як переломну в історії цивілізації Східної Європи: саме від монгольського погрому розпочалося тектонічне розділення єдиної культурної та ментальної «плити» Давньої Русі і на півночі, з «фізіономією іншого етнічного типу» витворилася окрема цивілізаційна основа майбутньої Московії, а на південному заході щораз сильнішими ставали окцидентальні цивілізаційні впливи, які й дали поштовх до кристалізації української нації. І. Франко пояснював закономірність розламу та занепаду візантійського цивілізаційного кола, православного простору тим, що ментально та інтелектуально всі всі православні суспільства відставали і не були спроможні до якихось якісних культурних проривів.

Натомість саме стрімкий прихід західних цінностей, ідей та форм культури перевернув українське світосприйняття і світомислення, вивільнив енергетику нижчих верств — міщан і селян, — позбавив заскорузлих старих традицій, які вже віджили своє і стали заважкими для українського соціуму.

І. Франко спробував пояснити і той складний процес занепаду українського суспільства в національному і культурному вимірах, який почався у результаті подій доби Руїни (2-а пол. XVII ст.). Внаслідок знищення «квітучих міст», руйнації всього господарства краю, морального й інтелектуального занепаду відбулася цілісна деградація України, її цивілізаційної основи. Так почалася глобальна **провінціалізація** українського простору. Цим скористалася Московія, яка, з одного боку, постійно висотувала до себе кращих українських інтелектуалів та культурників, а з іншого боку, просунувшись на Лівобережжя, на Слобожанщину, нав'язувала свої відсталі азійські цивілізаційні форми буття. Цікаво, що І. Франко при цьому критикував «хваліїв і співців козащини», тобто тих істориків, які однозначно виправдовували і перебільшували внесок козацької верстви в українську історію. Це також було історіософське новаторство І. Франка. В цьому він продовжив інтелектуальну лінію П. Куліша, але й додавав своєї гостроти та аналітичності. Спокуса близької за вірою і мовно-культурною традицією Москви виявилася фатальною: почалася русифікація насамперед вищих верств українського суспільства на Лівобережжі і відбулося загальне **сзmalіння** української людини, яка відтепер мислить приземленими категоріями (І. Франко наводив приклад нецікавого, «профанного» поета К. Зіновїва, який був очевидним контрастом до таких постатей минулого, як С. Оріховський чи М. Смотрицький).

Через загальний інтелектуальний і моральний занепад після Руїни такий же відступ українства почався і на правобережній Україні, де поширила свої впливи спочатку дуже успішна Унійна Церква: її діячі змаліли і розвинулися катастрофічні процеси колонізації.

Усі ці думки увиразнюють проблему, наскільки важливим і складним був період кінця XVI – початку XVII ст., коли жив і творив Памва Беринда, наскільки вагомою і потрібною була та культуро творча і націотворча праця, яку провадив галицький подвижник і його однодумці. Межова доба між Середньовіччям і Ренесансом в Україні ще довго вабитиме дослідників з різних галузей — істориків, культурологів, націологів, мовознавців, філософів — своїми буремними пориваннями, оригінальними особистостями, цивілізаційними зіткненнями і вони відкриватимуть нові і нові її аспекти та звучання. Це був один із найцікавіших і доленосних періодів в українській історії, період, в якому ми кожного разу, задумавшись над ним і заглибившись в нього, будемо відкривати ще не помічені і не осмислені грані.

Література

1. Когут З. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. — К. : Критика, 2004. — С. 11–26, 133–168.
2. Плохій С. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Сергій Плохій. — К. : Критика, 2005. — 496 с.
3. Русина О. Україна під татарами і Литвою (= Україна крізь віки, Т. 6) / Олена Русина. — К. : Либідь, 1999. — 356 с.
4. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : у 2-х тт. / пер. з англ. В. Шовкуна. — К. : Основи, 1995. — С. 70–88.
5. Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету / Олексій Толочко // Сучасність. — 1994. — № 1. — С. 111–117.
6. Франко І. Йосиф Шумлянський, руский єпископ львовський от г. 1667 до г. 1708 / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти тт. — К. : Наукова думка, 1976–1986. — Т. 47. — С. 123–135.
7. Франко І. Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668–1708 р., і заведення унії в Галичині / Іван Франко // Там само. — Т. 47. — С. 143–157.
8. Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] / Іван Франко // Там само. — Т. 31. — С. 24–73.

9. Франко І. Характеристика української літератури XVII–XVIII століть / Іван Франко // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у 50-ти томах: Т. 53. — К.: Наукова думка, 2008. — С. 332–368.
10. Франко І. Южнорусская литература / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. — Т. 41. — С. 101–161.
11. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії / Наталя Яковенко // Київська старовина. — 1993. — № 5–6. — С. 77–85.
12. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2002. — 458 с.

ІВАН ФРАНКО ПРО ГАЛИЦЬКЕ МОСКВОФІЛЬСТВО

Тема критики галицького москвофільства як дуже специфічного і проблемного явища займає одне з центральних місць у спадщині І. Франка. Ще в юності він зіткнувся з цим суспільно-культурним рухом, коли як гімназист в Дрогобичі почав творчу співпрацю з львівським журналом «Друг» (1875). Тоді на нього мав вплив москвофіл Василь Давидяк (збереглося кілька листів І. Франка до того, які частково демонструють тодішній світогляд письменника). Переїхавши до Львова, І. Франко ще глибше пізнав москвофілів, які в той час мали великий вплив в галицькому соціуму передусім завдяки значним ресурсам. Там він опинився у середовищі товариства «Дружній лихвар», увійшов до редколегії «Друга». Проте швидко розчарувався в провінційній програмі москвофілів, побачив їхню відірваність від інтересів народу. Особливо сильно зріс його критицизм під впливом знаменитих трьох листів Михайла Драгоманова до редколегії «Друга», в яких той концептуально розбив плиткість і відсталість галицької політики і культури, намалював перспективи для нового демократичного і соціалістичного руху.

Незабаром перед І. Франком відкрилася ще одна сутність москвофільства — його абсолютне відступництво від національної ідеї і підляцтво: коли відбулися арешти І. Франка і товаришів за соціалістичну агітацію, москвофіли відверто зловтішалися, потирали руки від радості. Це його вразило на все життя. За це І. Франко відплатив їм двома дошкульними віршованими сатирами «Дума про Меледикта Плосколоба» і «Дума про Наума Безумовича» (1878), в яких висміяв їхню політичну і культурну програми. Однак головні свої праці про москвофільство І. Франко написав у пізній період творчості, а це статті: «Іван Наумович» (1891), «Із історії москвофільсько-

го письменства» (1899), «Отець Антін Петрушевич» (1901), «Іван Гушалевич» (1903), «Ідеї» й ідеали» галицької московфільської молодезі» (1905), «Стара Русь» (1906).

Спочатку **коротка історична довідка**. Московфільство як суспільно-культурний рух зародилося в Галичині у 1840-і рр. Це була особлива модель ідеологічної агітації на користь Росії в душі слов'янофільства — культурно-політичної теорії про спорідненість слов'янських народів і потребу гуртування їх довкола Російської імперії як ідейно-цивілізаційної антитези супроти католицького і протестантського Заходу. В суті це була геополітична інтрига на розвиток наступальності Російської імперії. Багато ідей слов'янофілів лягли в основу різних політичних теорій російського імперіалізму, в т. ч., як не дивно, в комуністичну ідеологію експансіонізму (наприклад, поняття «гнилий Захід») і сучасну путінську теорію «русского мира». Галицькі московфіли відрізнялися від, наприклад, чеських чи сербських слов'янофілів тим, що вони цілком заперечували окремішність свого народу, були лише сліпим ряддям в руках росіян.

Першим організатором московфілів був відомий російський історик і письменник Міхаїл Погодін (1800–1975), який тричі, у 1835, 1839–1840 і 1842 рр., відвідав Львів і заагітував тут кількох галицьких інтелектуалів, передусім найвидатнішого тоді історика Дениса Зубрицького (1777–1862). Так у Львові виникла т. зв. «погодінська колонія», тобто агентурна група з науковців, журналістів, письменників, до якої входили А. Петрушевич, М. Малиновський, М. Куземський, Я. Головацький, С. Шехович, Б. Дідицький та ін. М. Погодін був довіреною людиною самого російського царя, розпоряджався величезними коштами. Він і налагодив перші «концесії» в розбудову засобів і впливів галицьких московфілів. Далі головною фігурою з вербування і курування галичан став Міхаїл Раєвський (1811–1884) — священник при російському посольстві у Відні, який звідти координував потоки фінансування й управління російською агентурою в слов'янських

краях, серед іншого він безпосередньо фінансував московфільські культурні і наукові інституції, періодику, антиукраїнські акції. Саме його впливи стали вирішальними при формуванні галицького московфільства як політичної сили у 1849–1851 рр., коли тим вдалося цілковито пригасити національне відродження серед галичан під впливом революції 1848 р., цієї «Весни народів», яка для українців так і не стала порою повноцінного відродження.

У 1850-і рр. московфіли захопили в Галичині основні важелі культурного впливу: взяли у Львові під контроль Ставропільський інститут як головну наукову установу краю, Народний дім, Галицько-руську матицю (видавництво), театр «Руська бесіда», часописи «Зоря галицька», «Галичо-русский вестник», «Пчола», «Новини» та ін. Вони повністю відкинули живу народну українську мову і створили т.зв. «язичіє» — штучну літературну мову на церковнослов'янській основі (саме від неї йдуть теперішні численні русизми в мові галичан навіть із найглибших сіл). На бік московфілів перейшли низка високих ієрархів у Греко-католицькій церкві, що стало дуже серйозною загрозою для української ідентичності, оскільки церква була тоді найбільшою духовною, культурною й освітньою субстанцією українства в Галичині. І. Франко називав 1850-ті рр. «чорною ямою» в національному бутті галицьких українців, бо національне відродження майже цілковито завмерло. Так само було на Закарпатті і Буковині, де московфіли зупинили національне відродження до 1920 р. в першому регіоні, і до кінця 1860-х рр. в другому. Навіть кафедра «руської словесности», яку відкрили у Львівському університеті під впливом революційних подій 1848 р., з часом занепала під орудою колишнього члена «Руської трійці» Якова Головацького, який по-московфільськи талановито просто спрофанував її. І. Франко зауважив якось, що той не виконав жодного пункту із програми діяльності кафедри, яку він написав у 1849 р. («Три вступительні преподаванія о руській словесности»).

У 1860-ті рр. під впливом поезій Т. Шевченка, яка була своєрідним «ментальним шоком» для галичан, через зв'язки із висококультурними і дієвими наддніпрянцями (М. Максимович, П. Куліш, О. Кониський), за прикладом національних рухів у Європі в Галичині почалися кволі дії до національного відродження: виникли часописи із народною мовою у письмі («Вечерниці», «Мета», «Нива», «Правда»), було засновано «Просвіту», педагогічне товариство «Рідна школа», згодом НТШ. Це дало змогу у 1870-ті рр. і особливо у 1880-ті рр. серйозно посунути москвофілів із політичної та культурної арен Галичини. Ключовим ударом став судовий процес 1882 р. над групою провідних москвофілів (І. Наумовичем, В. Площанським, А. Добрянським, О. Марковим та ін.), звинувачених у державній зраді. Як зазначав І. Франко, москвофіли не стільки програли тут юридично, як морально, настільки жалюгідними вони постали на процесі — зрадливі, перелякані, дріб'язкові.

Однак серйозною політичною силою москвофіли залишалися до 1-ї Світової війни. Вони об'єднували у своїх рядах десятки тисяч активних діячів і сотні тисяч прихильників. Мережа їхнього просвітнього товариства ім. М. Качковського охоплювала весь край. Сотні галицьких сіл перебували під впливом і контролем москвофілів-священиків до 1939 р. Москвофіли видавали впливові часописи: «Слово» (1861–1887), «Русская рада» (1871–1912), «Наука» (1871–1882), «Пролом» (1880–1882), «Галичанин» (1893–1913), «Русское слово» (1890–1914), «Прикарпатская Русь» (1909–1915) та ін. Чільними діячами руху були в пізній період Д. Марков, Д. Вергун, В. Дудикевич, М. Глібовицький, Й. Ливчак, Г. Купчанко. У 1900 р. створено велику «Русскую народную партію». Зрозуміло, що головним джерелом стимулювання москвофільського руху були кошти, які регулярно надходили з Росії, правда, вони часто осідали в приватних кишенях окремих діячів, над чим любив іронізувати І. Франко. При цьому важливим фактором розростання москвофільства було т. зв. галицьке «ру-

тенство», тобто крайня провінційність, малоосвіченість і холуйство значної частини галицького соціуму, який хворів на історичну відсталість, зумовлену об'єктивними причинами.

Специфіка позиції москвофілів полягала у тому, що вони, імітуючи антиавстрійську політику (мовляв, «германізатори слов'янства!»), насправді були абсолютно лояльними і похамелеонівськи пристосованими до влади. Правда, мали певні заслуги у протистоянні полякам в Галичині і таки реально зупинили полонізацію краю, розвиваючи специфічну форму більше показного, ніж дієвого, патріотизму, базованого на ритуальному вшануванні закріплених обрядових традицій, на порожніх закликах шанувати «церковнослов'янщину», на розпалюванні антикатолицьких настроїв. Саме в середовищі галицьких москвофілів зродилася і була теоретично розпрацьована ідея «русского мира», яку тепер модифікувала путінська Росія.

Під час Світової війни 1914–1918 рр. роль галицьких москвофілів була особливо підступною і ганебною: з приходом російських військ до краю вони масово видавали українських патріотів на розправу, стали спричинниками тисяч і тисяч смертей і ув'язнень чесних людей. Після повернення айстроугорських військ, закономірно, що репресії обернулися проти москвофілів, багато з яких опинилися в концтаборах. Сьогодні цей епізод у творах проросійських і російських істориків фігурує, як «массовое истребление русских», «этнические чистки» і т. ін. Така поведінка, надто зрадницька і відверто деструктивна, вже не дала змоги москвофілам повернутися на галицьку політичну сцену відкрито. У міжвоєнній добі вони активно записувалися до КПЗУ, щоб хоч у такій формі підтримувати Росію, ще їхніми експозитурами були Руська селянська організація і Руська аграрна партія. Це була своєрідна форма самомаскування після суттєвої дискредитації москвофільського руху в часи Світової війни.

Остаточо хребет москвофільству зламали ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Тоді з-під впливів москвофілів

були виведені більшість колись москвофільських сіл. Оунівці знищували їх, як щурів, як абсолютних шкідників і паразитів. Тому сьогодні в Галичині тільки нащадки москвофілів поруч із фанатичними лібералами беруться заперечувати історичні роль ОУН-УПА.

У радянський час москвофіли були у вимушеному «підпіллі», у своєрідній ситуації офіційної невизнаності, бо навіть наскрізь фальшива комуністична наука не могла якось реабілітувати їхню роль в історії, настільки та роль була реакційною, зрадницькою і нікчемною. Москвофіли існували у вигляді таємного квазіордену: вони мали таємну довіру з боку комуністичної влади як перевірені агенти Москви, усі між собою знали або знали через центральних координаторів у регіонах, в районах і областях, допомагали один одному просуватися по службі, підтримували своїх у тяжкі моменти, виконували різні завдання як «місцеві» від радянської влади. Та ж не пускала їх високо по щаблях партійної ієрархії, бо до кінця не довіряла, як відомо, галичанам загалом, але використовувала москвофілів в різній «собачій службі», як сказав би І. Франко. Скажімо, тільки москвофілові влада могла довірити обов'язки негласного цензора при комуністичному партійному комітеті на рівні районного центру: це була гарантія того, що жодне вільне національне слово не дійде до українців через пресу. Хоча загалом російські комуністи ставилися до москвофілів зневажливо, як до прислуги. Це повело останніх до тихої, як завжди, «опозиції». Так помалу москвофіли асимілювалися у «патріотів», зрозуміло, обережних, до певної межі. Можливо, такою була спеціальна стратегія влади, яка у такий спосіб хотіла пронизати своїми впливами галицьке суспільство наскрізь, бо мала до нього логічну недовіру.

У роки перебудови в СРСР москвофіли, вже як «патріоти», посунули у «Просвіту», товариство «Меморіал», Народний Рух і т. ін. Протягом 1990-х рр. вони великою мірою сточили, як шашелі, ці культурні і політичні організації, які мали стати основами нової України.

Отже, І. Франко, зайнявши критичну позицію стосовно москвофільського табору, пробував розв'язати проблему цього руху як суттєвої перепони для зростання української національності в Галичині. Він виводив джерела цього явища із ментальності галицького рутенства, тобто ментально об'єднаної суспільної верстви, яка визріла на ґрунті постійних національних принижень, громадянських деформацій, звиклої до мімікрії, прислужництва та пристосуванства. Вперше він теоретично осмислив це явище у передмові бо збірки своїх оповідань «Рутенці» (1878), але пояснював його в душі тодішнього свого світоглядного соціалізму тільки соціальними причинами, умовами зародження галицького міста — дуже бідного і несформованого. У пізній період творчості І. Франко пояснював специфіку цього руху більше моральними і психологічними причинами. У нищівній рецензії на збірку москвофіла Д. Вергуна («ЛНВ», 1901) І. Франко подає аморальний образ «рутенця», який «не перестане бути рутенцем із грубо смисловим, декуди цинічним поглядом на жінку», «повним егоїзму і невіри» (У всіх цитатах вказуємо том і сторінку за виданням: Франко І. Зібрання творів у 50-ти тт.; т. 37, с. 75). Тобто він чітко пов'язував генезу москвофільства із рутенства.

У статті «Іван Наумович» натрапляємо таку загальну характеристику джерел галицького москвофільства: «До тієї партії належали переважно старші попи, виховані ще за часів панщини; вони привикли змаленьку дома говорити по-польськи, хлопа і його просту мову вважати чимось підлим, поганим, негідним уваги освіченого чоловіка... Вони почали видумувати собі всякі викрутаси, що нібито тою простою мовою ніяк не можна переповісти всієї тої мудрости, яка була в їх головах, і для того треба конче добирати слів староцерковних, «із Писання», домішувати до них ще московських та польських, і аж тоді вийде така мова, що вже, мовляв, не встид буде в губу взяти» [т. 54, с. 259–260].

Малюючи образ центральної постаті москвофілів — Івана Наумовича, — І. Франко через нього передає загальну гни-

лизну цього ідейно-культурницького руху, сповненого великої штучності, поверховості і ретроградства: «Безмірно вразливий, він раз у раз хитався у своїх постановах в різні боки, скакав з одної крайности в другу, був попросту невільником свого оточення: прочитає якусь книжку, послухає розмови якогось розумного або хоч би тільки енергійного чоловіка — його, вже зараз переменяє свої думки, валить те, що вчора будував, а будує нове, щоби завтра під іншим вражінням так само валити» [т. 54, с. 262]. Власне, виставляє І. Наумовича аморальним типом, який любив «наговорювати всякі нісенітничі на народівців» [т. 54, с. 263]. Єзуїти, серед яких виховувався в юності, «привчили його того комедіанства, тої готовності при кожній нагоді напускати на себе якусь велич, якийсь вид пророка і вчителя...» [т. 54, с. 265]. А насправді була це людина дріб'язкова, марнослава, схильна до примітивного користолюбства, в його спадщині було «дуже багато половин, кукелю і дурійки» [т. 54, с. 268]. Цей образ вийшов у І. Франка майже карикатурним.

Ще дошкульнішою і проникливішою була оцінка І. Наумовича у статті «Із історії москвофільського письменства в Галичині». І. Франко представляє його як відвертого графомана, вульгарного, цинічного і безмежно недалекого чоловіка, в якого «ідеали не поета, не патріота, а бігота і дармоїда» [т. 31, с. 477]. Це завершений «вірнопідданський рутенець» [т. 31, с. 480], у якого є одна орієнтація: куди вітер дме, де можна щось скористати.

Оцінюючи загальніше галицьке москвофільство, І. Франко зазначає: «те письменство досі не дало ані одного твору, невиховало ані одного писателя, котрий би в скарбівню людської творчости вніс хоч що-небудь своє, оригінальне, живе і викінчене» [т. 31, с. 258]. У культурософському аспекті говорить про «патологічні прояви людського духу, «духову пошесть» москвофільства [т. 31, с. 258] як явища наскрізь несправжнього, породженого аномаліями суспільної свідомості крайніх пристосуванців, прислужників і моральних ха-

мелеонів: «Наумович не даром ще в семінарії славився «реб Хаїмом»; він усе любив бути там, де більшість, де сила, де власть; хліб опозиції не смакував йому ніколи» [т. 31, с. 270].

У вже цілком пізній студії 1906 р. «Стара Русь», яка була відгуком на наукову публікацію К. Студинським листування Я. Головацького за 1850–1862 рр., І. Франко намагався пояснити причини такої великої шкідливості москвофілів. І тут, на основі листів, він з'ясував, що головним агентом нищівних впливів на галицьку інтелігенцію після 1848 р., після цього велетенського поштовху до визволення і відродження українців, був рідний брат Я. Головацького Іван Головацький. У радянському виданні 50-томника «Зібрання творів» І. Франка із цієї статті були вилучені цензурою аж цілі два розділи, настільки вони були антиросійськими за змістом. Тепер ці два розділи надруковані у спеціальному томі «Покажчик купюр» (К.: Наукова думка, 2009). І. Франко докладно з'ясовує, як так сталося, що після таких значних успіхів у 1948–1949 рр. українство Галичини втратило майже все в національно-культурному плані: ідеологію національного визволення, живу літературу, ідею відродження народної мови, якісну пресу, активну і творчу інтелігенцію. Він задумується над питанням, що сталося між 1848 і 1851 рр., коли раптово було зламано всі конструктивні процеси національного піднесення? «Тут, у тій короткій, дволітній прірві, — писав, — криється проблем, один з найтяжчих і найфатальніших у історії нашого відродження...» [Покажчик, с. 192]. І. Франко дивується, як так сталося, що «фактична перемога лишається за елементом, якому тяжко й ім'я придумати, за якоюсь різномастою купою людей, у яких спільною підставою акції являється хіба спільна ненависть до свого рідного, спільна невіра в органічний зріст народу і його свідомості, погоня за особистою кар'єрою і спільна дволичність та безхарактерність» [Покажчик, с. 192]. Саме так він оцінює перемогу москвофілівства в Галичині 1850-х рр. як вибух надзвичайно сильного своєю пліснявою філістерства, рутенства, яке отримало особливу еруптивну динаміку саме че-

рез надзвичайно загноєну атмосферу галицької провінційності, через відсутність в нації бодай невеликої кількості згуртованої національною ідеологією інтелігенції, бодай невеликої кількості людей принципових, відважних і шляхетних. Перемога москвофільства в Галичині, за І. Франком, це перемога хаосу над організованістю, приземленості над героїкою, бездарності над творчістю. Москвофільство, як рак, роз'їдає живі клітини нації саме своєю нікчемністю, абсолютним торжеством сірості. І в епіцентрі цього дивовижного руху стоїть фігура І. Головацького — абсолютного пристосуванця, холюя, невігласа, інтригана, але нікчеми активного, навіть агресивного, по-своєму демонічного, такого собі «злого духа» Галичини, її Азазеля у фраку.

Живучи у Відні від 1840 р., І. Головацький налагодив добрі стосунки із центральною особою російських слов'янофілів М. Раєвським, який був куратором слов'янофільських впливів у Європі, розпоряджався великими коштами. Той і зробив із Головацького, людини без завершеної освіти, бездарної, але цинічної, надзвичайно корисливої і славолюбної, головного агента впливів на Галичину. І не помилився. Саме І. Головацький підкупам, погрозами, інтригами, тиском, підлабунництвом домігся за два-три роки майже цілковитої нівеляції національних ідей в Галичині, збаламутив ту кволу, несміливу і малотворчу духовну інтелігенцію, яка у 1848 р. організувала Головну Руську Раду і Собор руських учених, нав'язав їй програму культурного, ідейного і мовного зближення із Російською імперією. І. Франко так узагальнив про результати його діяльності: «...по гарячковім руху 1848 р. наша суспільність пішла за покликом свого чільного поета Гушалевича «Мир вам, браття, всім приносим» і жила справді мирно, так мирно, як, може, ніколи перед тим, а, певно, ніколи потім. І які ж то були результати того миру? Ось найважливіші: ... здичіння і розпиячення селянства, далеко більше, як було за панщини, пропущення без уваги усіх державних змін, що вже від половини 50-х літ перли Австрію на дорогу конституційного

розвою, і повна непідготованість народних мас до конституції, безмірний зріст сервілізму та чинопочитання серед інтелігенції, яким вона щосили старалася заражувати й народні маси, і, нарешті, повна духовна безплідність інтелігенції, яка за десять літ не **втримала** ані одної книжки, ані одного твору, ані одної інституції, що служили би справді насущним, живим потребам народу» [т. 37, с. 80].

У студії про головного літературного «світоча» москвофілів «Іван Гушалевич» І. Франко поглиблює морально-психологічну характеристику цього руху: «...напряма, що має метою умертвити живого духа та живий національний рух серед нашого народу, мертвить, ломить і деправує поперед усього своїх чільних діячів» [т. 35, с. 8]. З гущі москвофільства «повиринали багато спеціалістів від роблення миру і згоди, багато підлих спекулянтів, кар'єровичів, інтриганів. І кождий русин поневолі мав запитувати себе: невже й з усім тим хробацтвом треба мати мир і згоду, а не ворогування і боротьбу?» [т. 35, с. 11]. Про самого І. Гушалевича як автора і про його знаменитий вірш «Мир вам, браття», який на 30 років став своєрідним славнем-програмою для тисяч галицьких інтелігентів, І. Франко каже таке: «Гушалевич сим разом оказався рідною дитиною свого часу — не бурливого 1848 року, а гнилої доби попередніх літ, ... оказався навіть віщуном, віднайшов у серці руського інтелігента грубі поклади інерції, тупости та апатії і відізався до сих темних сил відповідним до їх смаку **темним словом**, піснею, якої кождий рядок виглядав так, немов би мав якийсь смисл, хоч і не мав його; удавав із себе щось високе та поважне, хоч на правду висловлював лише бездонну духову мізерію ... Се був перший голос реакції, що, мов темна хмара, висіла над розбурханим обрієм 1848 р., гімн рутенського фарисейства, що під шумними фразами любить ховати зовсім не блискучі, дрібні, самолюбні та брудні заходи, того самого рутенства, що підняло у нас свою голову і швидко показало себе силою, забруднило та висмоктало народний рух і верствою рідкого болота покрито всю історію Галицької Руси

на довгі десятиліття. Сам Гушалевич був одним із пильних продуцентів і одною з жертв сього болота» [т. 35, с. 12–13].

Загалом студія І. Франка про цілком невиразного московфільського літератора вражає своєю скрупульозністю, розлогістю як для такої посередньої фігури. Складається враження, що великий галицький критик хотів якомога ширше розтягнути полотно страшної картини графоманії, моральної та інтелектуальної деградованості, щоб цією картиною остаточно вразити своїх сучасників, завдати нею кінцевого удару по відступницькому рухові. Ось ще кілька характеристик, які водночас дають багатий матеріал для розуміння Франкової націософії, етнопсихологічної логіки: «Безграмотність, наївність та безсоромна брехливість характеризують його [Гушалевича — О. Б.] індивідуально, показують, до якого ступеня духовного й морального упадку дійшов наш «соловій», віддавшись московфільській течії... Гушалевич іменем усього руського народу готов відцуратися свободи, тобто австрійської конституції, то ми бачимо в тім прояви загального московфільського світогляду, тої шаленої програми, яка думала спровокувати інтервенцію Росії, вмішання її в австрійські діла ненастанним плачем та криком на польсько-німецько-жидівсько-румунсько-мадярські кривди та утиски... Чим гірше, тим ліпше — се був девіз тої партії; чим гірше загалові, народові, тим ліпше для нас, тим ближча російська інтервенція!» [т. 35, с. 70].

Про самого І. Гушалевича, в якому, поряд із І. Наумовичем і А. Петрушевичем, виразився найповніше психотип московфіла І. Франко писав: «Сей чоловік, якому, можна сказати, всміхалася доля від самого семінарського порога, що зробився учителем без екзамену [тобто без кваліфікації — О. Б.], національним соловієм без поетичного дару, без чуття і без фантазії, послом без розуміння політичної азбуки, той чоловік говорить про якісь переслідування, яких він ніколи не зазнавав ані тіні, і свою поетичну імпотенцію прикриває буцімто коначністю — крити свої сердечні думки перед ворожим оком,

ховати їх у алегорії, хоча його дерев'яні концепції навіть не алегоричні, а попросту дерев'яні... Той сам Гушалевич, що бажає якнайшвидше увільнити себе і свій край з-під влади Австрії, не перестає проповідувати вірности та послуху для австрійського царя...» [т. 35, с. 70–71].

Усвідомлюючи всю глибину деструкції в москвофільському русі, І. Франко задавав йому удари інтелектуальні регулярно і дошкульно. Відтак москвофільство як явище патологічних трансформацій зіпсутих сегментів національного організму, що давали такі відразливі, загноєні і небезпечні плоди, законмірно ввижалось йому абсолютним злом, з яким треба було боротися до кінця. І він боровся. На самий 80-річний ювілей одного з лідерів москвофілів, може, єдиного все-таки науковця серед них, хоч і не великого, І. Франко написав розгромну рецензію: «О[тець] Антін Петрушевич. Ювілейна сільветка». У ній були такі вбивчі слова: «... брак у о. Петрушевича дару до синтези, до сотворення якоїсь органічної цілоти, до панування над своєю пам'яттю і над нагромадженим матеріалом. Се не те саме, що брак методи; се якийсь органічний брак, якась гіпертрофія пам'яті, сполучена з привичкою до механічних, поверхових асоціацій думок... Не диво, що його праці через те робляться подібними до того старого ліберанту, де кожний мусив заблудити в безконечній купі закамарків. Читаєш ті праці і знехотя дізнаєш чуття якогось пригноблення; замість світла тобі починає темніти в мозку; перед тобою в диких поскоках устають зовсім розумні думки, бистрі спостереження, перемішані з нічим не мотивованими, апріорними твердженнями, з науковими фантазіями, які автор приймає за святу певність з киненими на вітер і нерушеними загадками, про які авторові здається, що рішив їх, а в ґрунті не перестає звучати понура нота дикої ненависти до якихось незримих та невломимих ворогів: раз вони являються у формі всемогучих езуїтів, то знов у загальній формі Заходу, який те тільки й знає, що підставляти ногу Сходові, то знов у формі польської інтриги, українофілів, радикалів і т.д.» [т. 54, с. 289]. Як бачи-

мо, І. Франко зводить до карикатури позицію чільного ідеолога москвофілів, який із жалюгідною вторинністю намагався припасувати політичні, культурологічні, цивілізаційні ідеологеми російських слов'янофілів про «вічно загрозливий і проклятий Захід» до галицьких реалій, що виходило у нього по-абсурдному і по-смішному.

Наведені думки пояснюють, наскільки проникливо І. Франко оцінював явище галицького москвофільства як різновид міжнародного філістерства-малоросійства, усвідомлював його понадчасові загрози як невиліковної ментальної схильності великої частини галицького соціуму до профанаторства, імітаторства і фарисейства під маскою «патріотизму», які роз'їдали і роз'їдають наш національний організм. Ці думки вартує пам'ятати українським патріотам на тлі тих доволі частих наукових і псевдонаукових теорій та реінтерпретацій, які ширяться українським інформаційним простором в останні десятиліття у вигляді спроб вибілення та виправдання явища москвофільства як нібито «історично випраданної форми українського самозахисту в Галичині XIX ст.».

ІВАН ФРАНКО ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ В АСПЕКТІ ГЕОПОЛІТИКИ

Майже протягом усього творчого життя І. Франкові доводилося так чи так трактувати польське питання, відгукуватися на різноманітні проблеми польсько-українського співжиття, інтерпретувати польську культуру. Тож, зрозуміло, що його позиція в цьому питанні є для сучасних українців надзвичайно цікавою і повчальною. Ми зупинимось на двох, центральних, на нашу думку, статтях, які увиразнюють *концептуальність* Франкового погляду на проблему геополітичних закономірностей у польсько-українських стосунках.

У 1883 р. в газеті «Діло» І. Франко опублікував статтю «Наш погляд на польське питання». Перша його засада — з'ясувати геополітичні основи Польщі. Тобто щось вічне і тверде, те, що завжди формувало і формуватиме польську політику. Він відкидає як ідеологічний хлам усілякі розмови про особливу місію якихось народів і держав (іронізує і про місію Польщі боронити Захід від східних «дикарів», і про «святість» політичних уній). Справжню геополітичну місію і перспективу Польщі І. Франко бачить у межиріччї Вісли і Одри, на узбережжі Балтійського моря, де поляки мали б відіграти роль центральної нації, яка єднає і захищає всіх західних слов'ян (нащадків давніх бодричів, лужичів, сербів, лютичів та ін.). Він пише: «Головні польські ріки тягнуть до моря Балтійського, і доки б Польща була удержалась панею берегів балтійських, доти могла би бути великою силою в Слов'янщині». Цю місію Польща відчула в епоху Болеслава I Хороброго (XI ст.), коли стала особливо могутньою державою, навіть партнером (але на короткий час) Німецької імперії за імператора Оттона III.

Історично Польща оволоділа досить великими просторами географічними для того, щоб розбудувати міцний державний організм. Ведучи вмілу союзницьку політику із сусідніми меншими народами — прусами, литвинами, жмуддю, поморськими слов'янами, — роблячи їх союзниками у боротьбі за володіння узбережжям Балтики і для гідного протистояння наступові німців, поляки зуміли створити велику, впливову державу в регіоні. Однак польська політична верхівка вже у XIV ст. за Казимира III втратила бажання вести активну північно-західну політику, а натомість звернула свої пожадливі погляди на південний схід, на величезні землі Русі. Відтак поступово все побережжя Балтики, так потрібне для геополітичного розвитку Польщі, адже воно відкривало ще й суперможливості для розвитку Польщі як морської країни і то напередодні ери великих морських відкриттів у Європі (XV–XVII ст.), відійшло до німців, спочатку до Тевтонського ордену, потім — до Пруссії. Навіть більше, як зазначає І. Франко, «Прастаре гніздо польського племені, Познаньщина, стає чимраз більше німецькою домівкою, так як сталася нею в переважній частині щиро польська Силезія». Тобто Польща втратила те, що було найважливішим — перспективний простір для геополітичного розвитку.

На Русі ж Польща зустріла такі географічні простори і демографічні маси, які не змогла ані якісно охопити політично, ані переформувати соціально. Коли після Люблінської унії (1569) кордони Речі Посполитої дійшли аж до Лівобережної України і південних українських степів, то навіть при такому зовнішньому розмахові польської потуги, пише І. Франко «Ніколи не могла Польща здобутись на сильну і систематичну оборону границь». А це означає, що держава ця була нестабільною, бо зазнавала регулярних нападів від татар і турків. Далі І. Франко описує, як безлад і шляхетська анархія, вперта ненависть до русинів, відмова створити єдиний фронт із козацтвом («хамами» і «бунтівниками») проти татар і Османської імперії розхитали польську державу, принесли повстан-

ня і процеси поступового розкладу її політичної верхівки. Він робить такий висновок: «Замість боронити себе, а затим і всю Слов'янщину від походу німців, поляки своєю нещирістю і політичною безтактовністю та жадобою панування над своїми ж братами піднімали проти себе всіх, з ким тільки ввійшли в ближчі зношення, підняли проти себе руський народ, котрий, уладивши з ними дружні, братські, федеративні зношення, повинен би був зовсім природно стати лицем до сходу проти татар і разом служити полякам опорою в їх боротьбі з німецьтвом».

Далі І. Франко розвиває таку геополітичну тезу: «Ріки Східної Європи тягнуть всі до тої великої котловини, котра становить велике огниво, в'яжучи Європу з Азією Передньою. Пануючи на Чорному морі, Польща справді була б мала не тільки ключ до Царгорода, — була б в кожній хвилі могла загрозити тоє серце цілої сили оттоманської, була би сталася правдивим передмуром християнства ... змагаючись багатством і освітою швидше і безпечніше, ніж не одна західноєвропейська держава. Спосібностей до заняття такого домінуючого становища на Сході було багато: ненастанні походи козацькі на Чорне море, спроби козаків до заснування постійних і сильних кошів на устях Дніпра і Дунаю. Виразні і розумні ради козацьких старшин повинні б були отворити очі польським політикам на їх власну ціль». Проте цю свою справжню історичну місію Річ Посполита у XVI–XVIII ст. не виконала. І причиною тут стали, на думку І. Франка, надмірна нетолерантність поляків, їхня нещирість і фарисейство. Власне, й унія з Литвою була проведена несправедливо, вона принесла більше користі полякам, які повністю задомінували в усіх сферах у спільній країні. До руського народу, зазначав він, «котрий будь-що-будь мусив би був статися головним агентом тої східної політики» Речі Посполитої, поляки мали особливу зневагу.

Другою значною причиною польських провалів у східній політиці став фанатизований католицизм, який поляки нав'язували безкомпромісно, тратячи надміру сили для роз-

чинення в польському державному організмі великої маси православних, замість того, щоб зробити з них органічних союзників. І. Франко виходив із твердої засади: «Найперша задача кожного народу є — стояти за своїми власними інтересами і дбати про своє власне утримання». Звідси він робив висновок про те, що Польща, перейнявшись політичним міфом боротьби з «диким сходом», «проти схизматів», поступилася своїми національними геополітичними інтересами на заході. «Католицизм-бо, — пише І. Франко, — як знаємо, є силою інтернаціональною і зовсім противною почуттю всякої народної окремішності. Єднаючися з ним, Польща іменно підтинала в самім корені можливість свого существования, бо католицизм ставив її ворожо до Сходу, т.є. до її природних аліантів (союзників — О. Б.), а зате хилив її до Заходу, т. є. до сильніших від неї ворогів, котрих жертвою мусила вона статися».

І. Франко навіть висловив припущення, що впертий і настирливий католицизм завадив Польщі приєднати до себе Московщину після смерті Бориса Годунова і в період царювання першого Дмитрія Самозванця.

З усього цього І. Франко робив такі висновки: щоб припинити міжнаціональні чвари в співжитті із литвинами, білорусами й українцями, поляки повинні відмовитися від ідеології зневаги до цих народів, від спроб цілковито асимілювати їх, як про це приховано й відкрито заявляли більшість із тогочасних польських політиків, повинні усвідомити конструктивну роль ідеї створення польської держави у її етнографічних рамках, з налагодженням рівноправних і союзницьких стосунків з названими народами для якісного геополітичного протистояння імперським інтересам Росії. Він сформулював навіть нове геостратегічне гасло: «Польща для поляків, але Русь для русинів». І заявляв: «Ми всіма силами є і мусимо бути противні реставрації історичної Польщі на руських і других непольських землях. Ми мусимо протестувати проти відбудування історичної Польщі будь в якій-будь формі: чи шляхетській, чи навіть демократичній, бо ми знаємо дуже добре,

що всяка Польща в давніх границях значить для нас майоризацію, притиск, успослідження і — винародовлення, але відрікаючись від історичної Польщі, ми яко демократи і автономісти, зовсім нічого не маємо проти Польщі яко *народу*, проти Польщі ... в етнографічних границях». Як бачимо, наш мислитель задовго до польських політологів Є. Гедройца і Б. Мерошевського, яким сьогодні українські ліберали приписують всі заслуги в розпрацюванні геополітичної стратегії історичного порозуміння поляків із трьома народами на східних рубежах Польщі — литвинами, білорусами й українцями, чітко розумів і закликав до такого ж співрозуміння поляків, що їхнє стабільне майбутнє можливе тільки на засаді діалогу із цими народами, а не навпаки. Водночас він за 17 років (!) до знаменитої брошури М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900), в якій було гасло українського націоналізму «Україна для українців», логічно сформулював цю тезу в політологічному сенсі. Це ще одне підтвердження того, що *саме І. Франка треба вважати першим теоретиком модерного українського націоналізму* (особливо багато націоналістичних положень, зокрема і про державну самостійність України, він висловив у 1890-ті рр.). Додамо, коли з'явилася брошура М. Міхновського, багатьом провідним українцям захотілося, щоб маніфестантом самостійності і націоналізму був саме «східняк», це була, може, перша велика ідейно-політична маніпуляція галицького істеблішменту, щоб підживити національні процеси на Наддніпрянщині.

І. Франко передбачав навіть створення у майбутньому альянсу східноєвропейських націй для протистояння наступі німців і Росії. Наголошував, що взаємна запекла боротьба між поляками й українцями тільки ослабить їх і зробить легкою здобиччю для сусідів.

У 1897 р. в німецькомовній статті «Поляки і русини» в часописі «Die Zeit» І. Франко пояснював потребу польсько-українського союзу як *вимогу стабілізації цілої Східної Європи*. Він застерігав і нагадував, що вся та імперська мето-

дологія і тактика політичної боротьби, засвоєна поляками в епоху розмаху Речі Посполитої (XV–XVIII ст.), сповнена нетерпимості, владних підступів і замашок, асиміляторства і бюрократичного тиску, самозасліплення і самозакоханості, мусить назавжди відійти в минуле. Саме вона призвела до виродження врешті польської державної і національної верхівки — шляхти, яка у XVIII ст. настільки сповнилася розбещеністю, зрадливістю, паразитарністю, що відмовилася захищати святу національну ідею, фактично сама призвела до занепаду країни і подальшого її поділу між сусідніми могутніми державами — Пруссією, Росією та Австрією. І. Франко зауважив: «Потомки тих южноруських магнатів, що колись, притягнені польською силою, зрадили власну народність і перейшли до поляків, тепер перші зрадили і прошахрували самостійність Польщі чужим державам».

І. Франко ще раз пояснював нереалізовану геополітичну місію Польщі: «Польська держава мала сповнити дві великі історичні задачі, що zarazом чинили дві великі умови її власного існування. Яко огниво між Сходом і Заходом, між німцями і слов'янами, мусили поляки бути кристалізаційним осередком для слов'янських племен, що жили на північному заході, над Лабою і Балтійським морем, мусили боронити їх від денационалізації і германізації... мусили поляки давати захист і руському плем'ю, що жило на південному сході, від ненастанних татарських нападів, постаратися завоювати джерело тих нападів — кримський ханат, і таким чином розширити своє панування аж над Чорне море і скріпити його. Ні одної з цих великих задач не сповнила польська держава. Незважаючи на велику перемогу над німецькими хрестоносцями коло Грюнвальда і Таненберга 1410 р., вона таки дозволила германізувати поморських слов'ян і, таким чином, утратила береги Балтійського моря, своєю ледащою національною, релігійною і соціальною політикою вона пхнула русинів в обійми їх найтяжчих ворогів — татар і через те була далеко відперта і від Чорного моря. Вона втратила так найважливі під-

валини своєї економічної і політичної сили і, нарешті, мусила упасти».

Причиною всіх поразок у т. зв. «романтичний період», тобто від повстання під проводом генерала Т. Костюшка 1794 р. і до польського повстання 1863 р., І. Франко вважав вперше небажання з боку поляків бачити українську суспільність як **окрему націю**. Націю, яка має іншу душу, іншу історію і культуру, свої інтереси і плани. В усіх великих повстаннях, що тривали часами безперервно (період наполеонівських війн), у 1830 р., в добу «Весни народів» 1848 р., поляки апелювали тільки до ідеї великої історичної Польщі — прагнули відновити її у кордонах 1772 р., вважаючи за «свої» етнічні землі литвинів, білорусів і українців, не передбачаючи хоч би якоїсь національної автономії для цих народів, а гасло «За нашу і вашу свободу!» насправді мали за зручний агітаційний і тактичний хід, а не за концепцією повноцінного національного звільнення і порозуміння між народами-сусідами, що опинилися у неволі. Тому, наголошує І. Франко, польські повстання оберталися страшними катастрофами, коли нижчі верстви — селяни — допомагали царським і австрійським військам розбивати і вилловлювати повстанців jako «панів», оскільки польська програма визволення не передбачала якісного соціального унормування на селі, серед працюючого люду.

І. Франко застерігав, що полякам, аби знайти велике, стратегічне порозуміння з українцями, не досить відмовитися від «шляхетської політики», тобто від політики соціальної зверхності великих власників. У їхній демократичній політиці, в діяльності «польської трудової партії», яка виступає за демократичні, соціалістичні перетворення, чітко проступає та ж тенденція до зневаги українських національних інтересів, та ж солідарність з консерваторами («станьчиками») на ґрунті польського домінування. Це чудове передбачення сучасних польських «вибриків» щодо України, передбачення того, що польська політика, вже цілком без шляхти, ще довго базуватиметься на ідеях нетолеранції і зверхності щодо українців.

І. Франко цілком правильно, за логікою геополітики передбачав, що поляки ще довго будуть боротися за східні землі, тобто за майже всю сучасну Білорусь, Литву і принаймні за всю Правобережну Україну. Чому? Тому, що в тодішніх умовах, коли Шльонськ (Вроцлав), Познаньщина (долина Одри), Помор'я з Гданськом були в німецьких руках, Польща в разі відмови від білоруських, литовських та українських земель виявилася б нікчемною державою. Він писав: «То була би країна без природних границь (*тобто гір, великих рік, морів, які б відмежовували її простір* — О. Б.), без жодного устя ріки, без значних природних засобів, значить, твір, зовсім не спосібний до життя».

Сьогодні Польща не є в таких умовах. Навпаки, вона отримала після 2-ї Світової війни свої колись онімечені західні землі, які охоплюють долини Одри і Вісли — найбільших рік її геополітичного простору, величезне узбережжя Балтійського моря із стратегічним портом Гданськ; Польща, присуті, стала найбільшою державою Середньої Європи, простору між Альпами і Чорним морем, між Балтикою і Балканами. Цього їй цілком досить, щоб виробити собі гідну і величну геополітичну стратегію, щоб назавжди загарантувати безпечне і щасливе життя польській нації, Однак цього, схоже, замало для теперішньої польської політичної еліти і вона почала робити регулярні заяви про свої поки що символічні претензії на східні землі, наприклад, нещодавно вирішила розмістити в паспортах своїх громадян зображення львівського цвинтаря, на якому поховані польські вояки, створила «Музей східних кресів» в Любліні, який однозначно є апеляцією до імперської політики Польщі на сході. Геополітичні уроки історії, виходить, не стали для неї повчальними. Очевидно, що така політика може принести цій державі тільки нові випробування і зіткнення, а це у такому хисткому регіоні, як Середньо-Східна Європа, є особливо небезпечно. Для нас же Франкові застереження — вельми повчальні й актуальними в усіх сенсах.

ЗМАГАННЯ ТИТАНІВ І ЕПОХ

(ДО ТЕМИ: «ІВАН ФРАНКО І МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ»)

Питання взаємостосунків та ідейно-психологічних взаємовпливів між Іваном Франком і Михайлом Драгомановим — це одна із центральних і найцікавіших проблем української культури загалом. М. Драгоманов став головним ідеологом українства у післяшевченківський період, коли українська інтелігенція захопилася новітніми теоріями позитивізму і соціалізму. Він першим з такою масштабністю і ґрунтовністю засвоїв і застосував на полі української культури науково-методологічні досягнення Європи і, головне, зробив це з величезним публіцистичним талантом. Тому вплив М. Драгоманова на кілька поколінь українських культурних і суспільних діячів був таким визначальним. Для порівняння, тоді ж творив видатний український вчений Олександр Потебня, наукові досягнення якого інколи навіть випереджали європейську теоретичну думку, але він не був таким активним публіцистом, ідеологом доби, яким став М. Драгоманов. Тож цілком по-праву цілу епоху — 1870–1910-ті рр. — називають «драгоманівською», цілі покоління того часу — «драгоманівцями», а їхню ідейно-моральну парадигму — «драгоманівщиною». Усі ці три поняття зводяться до таких світоглядних і ментальних засад: 1) фатальна віра у рятівну роль матеріальної цивілізації, науки і техніки (ігнорування містико-вольового чинника в бутті народів); 2) відмова від ідеології боротьби, войовничості (пацифізм), сліпа віра у демократично-гуманістичний поступ; 3) обмеженість національної програми політичним і культурним автономізмом щодо Росії, втрата відчуття національного традиціоналізму, величі і завзяття (у комплексі — це був один з виявів україн-

ського малоросійства). У результаті цієї пропаганди в Україні в останній чверті XIX ст. сформувалося покоління, яке лише пасивно чекало, доки його й Україну «об'єктивно» піднесе сам розвиток європейської цивілізації, а йому достатньо займатися тільки наукою. Українська молодь — цей головний рушій суспільних змін — втратила можливість революційної ініціативи, тобто кардинального заперечення старих режимів і їх систем цінностей (в Російській і Австро-Угорській імперіях), які однозначно «не встигали» за Історією і розпадалися. Так українська молодь залишилася животіти у «просвітянщині» (яка була однією з версій теорії «малих діл» М. Драгоманова) або зрусифікувалася, захоплена бурхливими хвилями російських революційних течій (від анархістів до большевиків).

В Україні, особливо на Наддніпрянщині, порівняно з історією інших східно- та середньоевропейських народів, що мали подібні історичні умови для національного самоствердження, не визріла ані чітка ідея державности, ані свідомість докончої потреби збройної боротьби за свободу, ані віра в містичні сили і призначення Нації. Якщо в Галичині ситуація була дещо іншою (там сформувалися і чітка концепція самостійності України, і мілітаристський рух січових стрільців, і чітка національна ідентичність), то це сталося значною мірою завдяки тому, що найбільший учень Драгоманова — Іван Франко — критично переосмислив теорії свого вчителя і спрямував Націю на якісно інші шляхи — «поза межі можливого» (назва його статті 1900 р.), тобто до розбурхування національної пристрасти, до культу змагання, боротьби (поезія «Конкістадори», 1904 р.), до створення генерації героїв, а не пристосованців (поема «Мойсей», 1905 р.). Паралельно драгоманівщину послідовно поборював право-консервативний галицьких народовців (лідери — В. Барвінський, О. Барвінський, Ю. Романчук, А. Вахнянин), який вилився у 1899 р. в організацію великої Національно-демократичної партії, членом якої і її ідеологом став І. Франко. Подібного широкого правого руху в Наддніпрянській Україні не було, тому тамтешнім суспіль-

ством майже цілковито оволоділи ідеали «драгоманівського» соціалізму, що й проклало зручну дорогу для наступного відносно легкого утвердження там всіх видів російського соціалізму як превалюючої ідейно-моральної течії епохи.

Програма М. Драгоманова — це концептуальне заперечення найважливіших націотворчих ідей Тараса Шевченка (Див. його працю «Шевченко, українофіли і соціалізм», 1879 р.). Шевченковому культові козацької епохи і героїки він протиставив віру у соціалізм, його релігійному візіонерству — сухий раціоналізм і матеріалізм, Шевченковій етичній і духовній романтиці — соціальну поступовість і літературну описовість, при цьому не збагнувши зовсім художніх відкриттів українського генія.

Закономірно, що виховане на таких пораженьських і дрібнотворчих ідеях, драгоманівське покоління українських патріотів підійшло до доби випробувань і бур (1914–20 рр. — світова війна і Національна Революція) «малим і неприготованим» (І. Франко), тобто без концепції державотворення, без войовничої національної еліти, без належної дози національної гідності (малоросійство), бо це все за його теорією — вияви «непрогресивні» в час всеєвропейського торжества демократизму і гуманності! Що таке «гуманність», — їм пояснили російські більшовики (теж — соціалісти і ніби «брати»), розгорнувши надзорстокий терор і організувавши небачений в історії людства Голодомор, що в сумі можна визначити як наймасштабніший ґеноцид проти окремого народу, і західні ліберали та соціалісти, які за цим всім толерантно спостерігали збоку (чисто з «демократичним» плюралізмом). Тож криваву крапку в розвитку української драгоманівщини поставила у 1918 р. сама Історія. Після цієї дати почалася нова епоха в українській політичній та інтелектуальній історії.

Опозиція до М. Драгоманова та його ідей була майже постійною. З ним не погоджувалися в різних аспектах і його послідовників критикували такі провідні діячі української культури, як Олександр Кониський, Іван Нечуй-Левицький, Бо-

рис Грінченко, Микола Міхновський та ін. Однак інерція паціфізму, соціалізму й обмеженого автономізму в нашому громадянстві залишалася все ж панівною до 1918 р. Тоді найвиразніше їй протиставилися національний інстинкт Симона Петлюри, який почав рятувати націю через воєнні дії, і потужний інтелект Дмитра Донцова, який створив нову ідеологію українського націоналізму, сформулював світоглядні і моральні засади нової епохи національної борні. Саме Д. Донцов у 1920–30-і рр. дав найконцептуальнішу критику драгоманівщини у своїх численних статтях і книжках, повертаючи націю до основ Шевченкового мислення.

Ось що писав М. Драгоманов в своїй підсумковій праці «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891): «Думка про людськість поставлена була вище над думкою про націю та віру, з їх особними звичаями, урядами та інтересами, і стала таким суддею посеред суперечок поміж націями і вірами та основою до волі кожної нації і віри...». В іншому місці він те радив: «В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемося за марою, або станемо слугами того, що силиться спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло — поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з тим і його національності». Хіба ці тези не є декларацією принципів ліберального космополітизму, який на перше місце ставить демократичний і соціальний прогрес на противагу національній традиції?

Інтелектуальне і психологічне змагання І. Франка з М. Драгомановим — це велетенська і ще до кінця не вивчена тема. Як своєрідний «пролог» до неї пропонуємо невеличкий спогад великого поета і блискучого есеїста Євгена Маланюка з 1966 р., надрукований у канадському еміграційному щорічнику «Альманах “Томону України”», через який ми можемо за-

глянути в саму серцевину складної проблеми. Цей спогад доповнює три есе Є. Маланюка про І. Франка, написані в різний час, але об'єднані єдиною концепцією трактування: «В паузах раціоналізму. (До трагедії І. Франка)» (1926), «Франко незнаний» і «Франко як явище інтелекту» (обидва — 1956 р.). Головною драмою Франка він вважав його внутрішній ідейно-моральний конфлікт з панівними раціоналістичними принципами позитивістської епохи, в яку жив письменник і пріоритетам якої мусив служити. Глибинно Франко тяжів до християнського світогляду (про що свідчить його пізня лірика) і до романтичного світопереживання (що підтверджує його ранній і пізній неоромантизм у творчості як вияв його найінтимніших естетичних інтенцій). Натомість об'єктивно І. Франко мусив один час проповідувати атеїзм (в його найрізноманітніших вимірах — від соціалістичної агітації і критики Церкви до заперечення ідеалістичних онтологічних основ буття, наприклад, через критику філософії А. Шопенгауера і Е. Гартмана). Символом позитивістської епохи для І. Франка став М. Драгоманов, який ще у 1976 р. ідейно штовхнув його самого на шлях європейського раціоналізму і практицизму. Тривалий час пишучи за схемами і концептами позитивізму, які йому вперто нав'язував через систематичне листування М. Драгоманов, Каменяр надто вимучив свою творчу інтуїцію, постійно схилиючи її розумово творити в речіщі фактографії, соціальности, натуралізму. Потім, вже після смерті М. Драгоманова, вважав Є. Маланюк, він трагічно збагнув, що втратив багато творчих літ, що не працював на найважливіше в бутті нації і людини — на плекання шляхетних морально-вольових принципів в них. Самого М. Драгоманова І. Франко у знаменитій статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906) називав *gente Ucraini, natione Russi* (родом — українець, національністю — росіянин), тобто розкривав цим природу його недовокровного, малоросійського мислення в політичних і культурних питаннях.

Від себе додамо, що не випадково першим твором, написаним «звільненим» від догматів драгоманівщини Франком у 1895 р. була драма «Сон князя Святослава», а якій автор підносить високий ідеал середньовічної лицарської честі як найважливішу сутність у житті. Це різко контрастує з головними ідеями і мотивами більшості попередніх Франкових творів, коли він насамперед проповідував соціальну співучасть, пацифізм, культ праці, віру в прогрес і т. ін.

Відзначимо, як максимально точно і проникливо характеризує у своєму спогаді Є. Маланюк сутність драгоманівщини: «...Драгоманов був тоді втіленням дерев'яного, типово російського доктринерства, спримітивізованого раціоналізму, забарвленого народницько-утопійним соціалізмом, плебейським позитивізмом і наївним пацифізмом». Він згадує ситуацію 1920-х рр. на еміграції і наголошує, наскільки важливим завданням тоді для українських патріотів було подолати ідеологічну систему драгоманівщини і її вартості. І тут він виділив два імені — Д. Донцова і літературного критика Михайла Мухина (відомого ще за літературним псевдонімом Гридень), автора ґрунтовних праць про епоху драгоманівства в нашій культурі, в яких було дано аргументовану і категоричну критику цього явища з позицій національного світогляду: «Драгоманов без маски» («Вісник», 1933, № 1–4), «Народовці 70-их років XIX ст. супроти Драгоманова» («Вісник», 1936, № 5), «Тіні незабутніх предків» («Вісник», 1935, № 1–5), «Український Ефіяльт в українських Термопілах» («Вісник», 1934, № 3) та ін. На жаль, усі ці праці М. Мухина до сьогодні на перевиданні в Україні, як і більшість критичних творів інших авторів, що аналізували тему та роль М. Драгоманова в нашій історії. При цьому Є. Маланюк акцентує на психологічній основі ідейного конфлікту І. Франка зі своїм колишнім великим Наставником, тобто заглядає в таємницю саме його духової залежності від Авторитета цілої епохи. Такий аналіз глибоко драматичного перебігу міжособистісного протистояння дає можливість правдивіше збагнути трагедію мук піз-

нього Франка: він щораз більше усвідомлював з кожним роком, що все, що він любив і плекав у культурі і політиці, тепер об'єктивно працює проти його нації, проти духовних сил її, релігійного пафосу, відчуття Традиції, аристократизму та лицарської героїки. Адже усі ці ідеали негував плебейський соціалізм драгоманівщини — цього вельми фанатичного (догматичного) руху, що теж відзначає Є. Маланюк в постаті Євгена Чикаленка, — типового драгоманівця доби.

Символічно, що І. Франко закінчував своє життя у колі січових стрільців: хотів бути з тими, хто, як воїни Ісуса Навина з його поеми «Мойсей», з романтичною звитягою і щирістю серця рветься до країни Свободи. Для них написав гімн — «Січ іде» — один з найкращих своїх громадянських віршів, що відлунює, як у Т. Шевченка, козацьким шляхетним світопереживанням.

Зрозуміло, що всі висловлені нами критичні думки щодо М. Драгоманова мають метакритичний характер, тобто націлені вони на абстрактно-узагальнене пояснення історичної ролі цього визначного діяча зі співвіднесенням до структурного розвитку нації, культури, ментальності. Руйнівна і гальмівна функція ідей та інтенцій М. Драгоманова стає зрозумілою, коли задумаємося, які ж плоди вони принесли в Україну? Такий підхід і аналіз проблеми не відкидає тих фактів, що як учений (в різних галузях — етнографії, історії, літературознавстві, культурології) і як блискучий публіцист, суспільний теоретик, М. Драгоманов здійснив непроминальні речі, як фахівець він у всіх напрямках своїх діл проклав нові шляхи. Проблемою стало тільки те, що залишився він вірним сином своєї епохи — Позитивізму і Соціалізму, — а принципи цих двох світоглядів та ідеологій не народжують національної героїки, культурного універсальності, моральної витривалості, які так були потрібні українцям під тягарями чужих імперій. Він не піднявся над епохою, щоб побачити і збагнути відвічні закони Буття. Понад епохами підіймаються тільки генії, а він таким не був.

Про те, що драгоманівщина триває в українській сучасності (на жаль, здебільшого в карикатурних формах), я зміг переконатися після виходу в світ тритомника «Вибраних творів» І. Франка (Дрогобич: Коло, 2004), в якому я редагував третій том — «Літературознавство. Публіцистика» — і написав до нього передмову. Закономірно, що центральною проблемою аналізу світоглядно-інтелектуальної еволюції І. Франка стали його взаємостосунки із М. Драгомановим. Про пізнавально-продуктивну потребу постановки такої проблеми говорили всі визначні франкознавці. Природно, що головним висновком такого екскурсу стала теза про подолання Франком перепон і хибних шляхів драгоманівської епохи, зокрема йшлося в мене про його морально-духовний конфлікт із М. Драгомановим. Після появи тритомника саме з позицій ніби-то драгоманівства проти мене була організована ціла паплюжницько-критикантська кампанія (бо про справжню критику в цих дописах годі говорити), апогеем якої стала, мабуть, стаття Григорія Штоня в «Книжник-review» (2006, № 1). Виділяю цю статтю не лише через надмір злоби і фанфаронської безтактності, солідну дозу фальшування моїх думок, а через удавану позу «захисника М. Драгоманова». Не думаю, що доктор філології (ким є Автор статті) не знає, що в українській науці існує давня й перевірена часом інтелектуальна традиція критики М. Драгоманова й драгоманівщини, на яку я сперся у своїх висновках. Дивує інше: по-соціалістичному тупе (як спостеріг ще Є. Маланюк) прагнення «закрити рота» людини, яка сміла (яке блюзнірство!) мати свою думку при аналізі епохального змагання титанів. Ось ця особливість драгоманівщини — догматизм, — яку як фатальну ознаку часу виявив ще І. Франко, гадаю, не мала б відроджуватися в сучасності та ще й в інтерпретації людей, далеких від титанізму думки своїх великих попередників, яких вони чомусь беруться «захищати», не маючи при цьому ані теоретичної, ані моральної спроможності. Це ж виглядає кумедно, бо Драгоманов все-таки мав світогляд і завзято відстоював свою по-

зицію, виявляючи моральну гідність, а вдавані «рятівники» його славні лише сіянням хаосу й гнилого релятивізму в культурі. М. Драгоманов не потребує захисту як кожна постать, що залишила велику творчу спадщину, а лише вивчення цієї спадщини. Адже у своїй передмові я не перекрутив якихось фактів з його біографії, ані не сфальшував (хоча б шляхом «вирваного» цитування) його думок. Якби я таке зробив, то, закономірно, треба було б довести щось протилежне. А те що М. Драгоманов помилявся при визначенні стратегічних програм розвитку нації — це давно доведена теза. І робити ілюзію скандалу з цього — це, принаймні, означає лукавність. Він помилявся так само, як в Росії, скажімо, помилявся Н. Чернишевський зі своїм надмірним матеріалізмом, хоч і володів неабияким талантом; як у Німеччині — Г. Е. Лесинг зі своїм надмірним раціоналізмом, через що не збагнув духу романтизму; у Франції — Вольтер зі своїм практицизмом і космополітизмом, чим висміяв і зруйнував французький традиціоналізм і підготував страхіття Революції 1789 р. Критикувати їх — не означає «замикати» їхні твори від сучасників чи, боронь Боже, ображати їхню честь. Самі ж великі класики, як відомо, часто не перебирали засобами прокладаючи собі дорогу в інтелектуально-культурному житті і відстоюючи свою позицію. Бо справжнє інтелектуальне життя — це завжди змагання ідей, битви концепцій, протистояння думок, а не хитруюче прагнення сховатися за якийсь Авторитет і з-за його спини ображати інших, як це виходить чомусь в сучасних «драгоманівцях».

Євген Маланюк

ДО ЖИТТЄПИСУ ФРАНКА

I

Теоретичних розмов з Е. Х. Чикаленком ми сливе ніколи не провадили — занадто сам Е. Х. був людиною діяння й немалого в тім життєвого досвіду. Але що саме в ті часи — 1925–1928 рр. — ім'я М. Драгоманова збуджувало думки, контрверсії й пристрасті, то це й була хіба єдина «теоретична» тема, яку ми разів зо два заторкували.

«Дискусії» не виходило з тієї простої причини, що Е. Х. був, може, найбільш ортодоксїним «драгоманівцем», з чим ніколи (за час нашої приязні) не крився.

Тут потрібна була б немаловажна коректа: для Е. Х. був Драгоманов сучасником, живою людиною недавнього минулого і *людиною* передовсім. Політична сторона «науки» Драгоманова для Е. Х. майже не існувала, фатальних наслідків драгоманівщини в рр. 1917–20 — він не відчував і навіть не розумів. Отже, філософія драгоманівщини (те, що для мого покоління було й залишається істотним), її, що так скажу, «метафізики» — були для Е. Х. справою побічною, неістотною й, певно, невідчувальною.

Для Е. Х. був Драгоманов, передовсім, професором, діячем і близьким знайомим «Михайла Петровича», патріотом, людиною «важко-розумною» (як сказав би П. Куліш) і, (перш за все, *людиною діла*, що усе своє життя, справді, не поклала рук.

Коли я колись спробував був натякнути Е. Х-чові, що цей видатний політичний публіцист і політичний діяч, маючи величезний авторитет і майже необмежений вплив на покоління перелому століть і поч. ХХ-го ст., виходив з майже догматичного постулату «вічності і неподільності Росії» і ту догму вкоринив був так міцно, що її навіть 1917 рік не міг в тім поколінні зліквідувати, — то Е. Х. дуже схвильовано і обурено реплікував:

— Ет, що ви, жовтороти, знаєте? То була така людина, така людина, що її присутности не витримував жоден шахрай, або той, хто тільки мав нечисте сумління: просто натягав шапку і втік! Не витримував його всевидющих очей. От що!

На такий вибух, на таке обурення і на такий аргумент я, розуміється, мусів шанобливо замовчати.

II

Та ось десь напровесні р. 1926 (річниця смерти Франка) Е. Х. Чикаленко, згадуючи, оповів мені епізод, який зробив на мене величезне враження, кинувши несподіваний жмут світла і на Франка, і на проблему його недуги, про яку, з багатьох причин, говорилося мало і про яку я тоді анічогісінько не знав. «Одного дня хтось подзвонив до моєї київської хати. Зніяковіла служниця, прибігла до мене. Я вийшов і побачив... Франка. Змарнілого, зігнутого і якби незнайомого. Виявилось, що він, не повідомивши нікого, раптом приїхав до Києва. Сам. Тяжко хворий. З напівспаралізованими руками.

Я підруку провів його до їдальні. Подали чай, але ми мусіли йому тримати склянку і давати пити з ложечки.

Франко, вказуючи мені очима на свої скоцюрблені руки з покорченими пальцями, раптом цілком поважно сказав:

— Ось, бачите. Це все **він** робить. Це **він** щодня приходять до мене і скручує мені пальці дротом, — щоб я не писав. Це все **він!** Але я знаю, що робити: я завтра поїду до Одеси і там мачатиму руки в Чорне море. Це — єдиний лік. Так мені сказали духи.

Почувши таке, я спочатку остовпів, а потім серце зацеміло від страшного здогаду: Франко, великий Франко — психічно хворий. Великий розум — ось згас. Та я мало не стратив притомности, коли на моє запитання: «хто ж це **він?**» — Франко так само поважно і просто відповів:

— Як? Ви не знаєте? Та ж, ясна річ, — Драгоманов!»

Це оповідання Е.-Х. Чикаленка зробило на мене (тоді студента, хоч і спізненого) враження справді несамоовите, хоч, певно, зовсім іншого, аніж на Е. Х., характеру.

Вразив мене в тім епізоді яскравий і страшний **символ**.

Тут треба трохи вияснити тодішню атмосферу, настрої тодішнього молодшого покоління і відношення того покоління до Драгоманова. Моє покоління — ще в повоєнних таборах інтернованих — мучилося свідомістю програної Війни за Державність. Ну й, розуміється, шукало «винних», цебто старалося шукати **духових** причин поразки, шукало її не в генералах і лідерах, а глибше. Шукало в **духові** Поразки... Вже либонь тоді б[увший] моряк нашої флоти Михайло Мухин намацав був головні ідеї і силу впливу Драгоманова на

покоління революції. Незалежно від нього, у відновленім ЛНВ розпочав контрдрагоманівський похід Д. Донцов. Факт не так «ревізії» (її властиво й досі немає), як **боротьби з драгоманівщиною** наелектризував тодішню атмосферу (1923–28) максимально.

Особисто для мене Драгоманов був тоді втіленням дерев'яного, типово-російського диктаторського доктринерства, спримітизованого раціоналізму, забарвленого народницько-утопійним соціалізмом, плебейським позитивізмом і наївним пацифізмом. А для недавнього військовика це було найбільш відштовхуюче, згадуючи фатальний антимилітаризм діячів Ц[ентральної]. Ради.

Оповідання Е. Чикаленка якби одною блискавкою зробило для мене все ясним: так ось хто нам згасив в зародку не лише наш національний динамізм, наш культ Державности, наш національний патос, але й знищив нам творчість Франка-поета, убив у нім нашого національного Гете і навіть спричинився до втрати ним розуму, до його божевілля... Я зненавидів тоді Михайла Драгоманова раз назажди з усім запалом молодости і ліричної уяви*.

І коли, вкоротці, в Подебрадах при Господарській Академії було влаштовано річницю Франка, то я не занедбав використати оповідання Е. Х. Як не старався я свою промову-доповідь витримати в «академічному стилі», але добре пам'ятаю вираз обличчя Е. Х., що сидів десь в першій ряду і слухав її не без обурення. Та моя доповідь-промова (вона була видрукувана в празькій «Студ[енському] Віснику» під наголовком «До трагедії Франка», але текст її для мене тепер недоступний) — був то суцільний зойк болю і — не можу затаїти — вибух, власне, ненависти до Драгоманова і його духово-психологічного, ідейно-руїницького, згасаючого дух, впливу на великого письменника, передовсім, як поета. Пам'ятаю лише досить виразну конклюдію тієї промови (очевидно недослівно):

— І от коли прийшла недуга і розум смеркся, і «вже не перешкоджає», а гіпноза драгоманівщини розтанула, то в хворім тілі збунтувалася душа і промовила підсвідомість поета, втіливши образ Драгоманова в замогильний дух, що з того світу приходив «скручувати руки» живому і не давати поетові писати, що диктував йому його геній.

III

Однак психоза Франка не була така проста, як це уявлялося тоді.

Франко, справді, з Києва поїхав був до Одеси, як оповідав мені геть пізніше Сергій Шелухин. І там справді занурював руки в хвилі Чорного моря. І Шелухинові він говорив, для чого він це робить і як його переслідує дух Драгоманова. Та це не перешкодило Франкові *тоді ж* взяти участь в Зборах одеської «Громади» і забирати там голос так розумно, що нікому в голову не прийшло, що психіка Франка вже трагічно захитана і розум борсається в мряці...

Тоді ж, у Києві (за пізнішим оповіданням історика Дмитра Дорошенка) Франка, либонь, на Хрещатику, побачив Дорошенко, тоді молодий студент університету. Бачучи, що з Франком щось недобре (не мігши безвладною рукою витягати з кишені гроші за газети, Франко дозволяв газетникам брати гроші самим, що ті й робили занадто охоче), Дорошенко запропонував свої послуги і Франко попросив його провести до будинку Київської Духовної Академії. Коли вони вже підходили туди, Франко раптом зауважив: «А Драгоманов вже чекає — он на даху сховався за комином». Зрозумівши з жахом ситуацію, Дорошенко не перечив. Але, яке ж було його здивування, коли вони, увійшовши до будинку, зайшли в кабінет професора Миколи Петрова (першого історика української літератури) і Франко по привітанні, зараз же заторкнув якусь тему старої нашої літератури (чи не про Патерик Печерський?) і почалась поміж двома вченими блискуча наукова дискусія, рясно пересипувана оригінальними цитатами старослов'янськими, грецькими, латинськими і навіть гебрейськими... Дорошенко тут додав, що він проклинав себе в ту годину за невміння стенографувати! Але, коли, майже по годинній науковій дискусії, по цім інтелектуальнім бенкеті, вони вийшли на вулицю, — Франко знову на даху Академії побачив... Драгоманова.

Про цю майже блискавичну змінливість психологічних станів хворого Франка — від тверезо-діючого розуму до повної його затьми — я пізніш, вже у Варшаві 30-их рр., почув також від покійного Богдана Лепкого. Франко, ішовши в товаристві десь в горах і знову «побачивши Драгоманова», на занадто охоче притакування когось надто горливого, раптом гостро відпер: «Прошу не робити з мене ваяря!»**.

Цих кілька спогадів і думок прийшло на пам'ять напередодні півстолітньої річниці смерті Івана Франка.

Подаю їх тут так, як вони заховалися, без літературного «оформлення» і більших коментарів, бо, думається, на тему хвороби Ве-

ликої Людини цього досить... Упіймати цю тему академічно, тим більш «науково», для нелікаря справа надмірно трудна, а, можливо, й зайва. Одне не підлягає лише сумніву. Так як ціле життя Івана Франка було боротьбою і подвигом, так і сама хвороба його була **продовженням** цієї боротьби. Боротьби його звитяжного Розуму з мороком, здавалося б, фатально непереможного Божевілля. Та й в самому божевіллі Франка, вірніш, в його дивній психозі, що його тільки періодами перемагала, таївся свій глибший сенс та вельми проречиста символіка.

Розум, по періодичних зудареннях і хвиливих поразках, все ж таки, переможно перемагав.

22. IX. 1965

* Пригадується тодішній дотеп серед студентства: Хто такий Мухин? — Особистий ворог Драгоманова!

** Тут треба нагадати, що Драгоманов вмер року 1895, а описана візита Франка у Е. Х. відбулася десь по р. 1900, якщо й не пізніше.

[«Альманах “Гомону України”», Торонто, 1966. — С. 57–61.

В оригіналі стоїть авторський підпис криптонімом: «Е. М.»]

РОЗДІЛ 4

НАЦІОНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ

ЗАГАДКИ Й ЧАРИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА (ПОСТАТЬ МИСЛИТЕЛЯ В НАЦІОНАЛІСТИЧНІЙ КРИТИЦІ)

Постать Михайла Драгоманова (1841–1895) є віховою в українській історії, однією з найпотужніших за масштабами своїх впливів і найвизначніших за глибиною і творчою продуктивністю свого таланту. Він прийшов в українську культуру відразу після смерті Т. Шевченка і вже невдовзі означив кардинально відмінні щодо Тарасових нові шляхи національного розвитку українства. Вихований на традиціях російського лібералізму, перейнятий ідеями європейського позитивізму, М. Драгоманов рішуче спрямував українське мислення й національний рух в річище прогресизму, раціоналізму, ліберальної демократії, пацифізму, соціалізму і прискореної вестернізації. Завдяки надзвичайному талантові публіциста й науковця йому швидко вдалося перевершити своїми впливами всіх тодішніх провідних інтелектуалів та ідейних лідерів України (Пантелеймона Куліша, Миколу Костомарова, Володимира Антоновича, Івана Нечуя-Левицького). Він став найбільшим українським політичним емігрантом і його ім'я стало відомим у Європі. Він стрімко увійшов у російську закордонну публіцистику й першим серед українців зумів справити великий вплив на розвиток російської політичної думки, ставши провідним соціалістичним теоретиком та аналітиком міжнародних процесів. Зав'язавши тісні стосунки із галицькими інтелігентами (О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко та ін.), М. Драгоманов зумів сформувану в Галичині цілий напрямок політичного думання й поведінки соціалістичного гатунку. Загалом своїми політичними і науково-культурними ідеалами і принципами М. Драгоманов посприяв **полівінню** суспільно-культурної програми українства, відривання її

від принципів традиціоналізму й героїко-революційного націоналізму. Це надовго зупинило радикалізацію українського руху, обмежило його рамками автономізму й федералізму, оскільки М. Драгоманов людина російської культури був стратегічно зорієнтований на те, аби втримати українство в просторі Російської імперії, російської політичної думки та цивілізації. Він був щиро переконаний, що російська прогресивна, ліберальна культура може реально посприяти загальному піднесенню українського народу.

Реально саме ідеали й засади драгоманівства домінували в політичній практиці українців Наддніпрянщини й меншою мірою Галичини до 1917 р., і стали фатальною причиною збереження в українстві туманно-утопійних соціалістичних уявлень, пацифізму та лоялізму. Це призвело до катастрофічної поразки під час Національної Революції 1917–1920 рр., поразка якої з подальшою большевицькою окупацією особливо дошкульно зруйнувала українське національне життя на Наддніпрянщині. Відтак у цей та наступний періоди національної історії потрібними виявилися надзвичайні інтелектуальні, моральні та політичні зусилля, щоб вирвати українство з-під впливів драгоманівщини, яка в умовах ХХ ст. означала *лівий світогляд, русофільство (особливо культурне), плиткість і негеройність національних домагань, лаїцизм та атеїзм суспільного мислення*. Закономірно, що новий націоналістичний рух, який почав формуватися від 1920 р. на засадах філософії ідеалізму та волюнтаризму, ставив собі як головне завдання — вирвати націю з-під впливів драгоманівщини, спрямувати її у річище *правої* системи мислення у політиці.

Першим, хто відчув і збагнув неправильність стратегії М. Драгоманова, був його найбільший і найталановитіший учень — Іван Франко. Правда, відважився він на критику свого учителя лише після його смерті. Тільки після 1895 р. починають одна за одною з'являтися статті І. Франка з критикою світоглядних та ціннісних принципів соціалізму («Що таке поступ?», «Соціалізм і соціал-демократизм», «До історії соціаліс-

тичного руху» та ін.), у контексті яких, зрозуміло, переосмислювалося й значення постаті М. Драгоманова. Як художник слова, він саме від 1895 р. відходить від засад позитивізму в літературі, тобто від фактологізму і соціальності в ній, щораз більше захоплюючись неоромантичною естетикою. У 1906 р., публікуючи листи М. Драгоманова до себе, І. Франко відважується, нарешті, перейти до прямої критики свого кумира молодих і зрілих літ. У передмові до листування він зокрема пише таке: «Тільки тепер, прочитуючи їх у цілості, я зрозумів, як мало ті листи дали мені для розширення мого світогляду, а зате як багато важкої муки вони причинили мені. Мені здається, що Драгоманов, певне, сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно, бо ані для загальної справи, ані для мене самого се не принесло ніякої користі. Драгоманов поведився зо мною непедагогічно...» (Цит. за кн.: Франко І. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Літературознавство, публіцистика. — Дрогобич, 2004. — с. 593. Далі всі цитати за цим виданням).

І. Франко дошкульно і влучно критикує М. Драгоманова за нефахове редагування журналу «Громада», який мав стати трибуною вільного українства за кордоном і який фінансувався патріотами з Наддніпрянщини: «А що зробив Драгоманов із цього журналу? Видавництво «Громади», ряд альманахів, цінного, хоч досить одностороннього змісту, але, власне, щодо форми редагованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механічно зліпленими статтями самого Драгоманова...» (с. 594). Далі він вказує, що своїми анархістськими ідеями Драгоманов спричинився до розриву зв'язків із «Старою громадою» в Києві, а відтак — до занепаду реальної опозиційної думки, яка могла розвиватися тоді лише у вільній Європі. Нагадаємо, що номерів журналу «Громада» вийшло тільки 4-и й це видання так і не стало трибуною вільного українства, очевидно, з вини самого Драгоманова.

Того ж, 1906-го року, І. Франко друкує в «Літературно-науковому віснику» етапну розгромну статтю щодо драгоманівської традиції: «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова». У ній він вказує на відсутність українського націоналізму в тій суспільній атмосфері, серед якої зростав і формувався Драгоманов (с. 597); на його примітивне «мужикофільство», яке тлумачило українську націю як плебс, нижчі верстви, які треба було окультурювати (с. 599 і 609). Самого Драгоманова Франко характеризує так: «Як політик він до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії — *gente Ukrainus, natione Russus*; Росія як політична цілість була дорога йому головню задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі...» (с. 603).

І. Франко різко критикував теоретичний лібералістичний анархізм Драгоманова, що «роз'єднує людей», «... ігнорує всі ті принципи, що здружують людей, отже, спільне замешкання, спільну мову, спільну історію й традицію та почуття спільних обов'язків, без чого людська громада тратить характер суспільности, нації, а робиться стадом» (с. 609). Він оцінював таке мислення як «міркування мужика, що не бачив світу і не потрафить піднятися думкою до зрозуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або повіт» (с. 609). І. Франко вказував на руйнівну роль такої суспільної теорії космополітизму, шкідливість якої сам Драгоманов «ніколи не хотів і не міг зрозуміти», «тому, що в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично кінцевого, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію...» (с. 610). Врешті, він застерігав, що фетишизація Драгоманова «драгоманівцями» є «лихою прислугою» «національному розвоєві» (с. 610).

Тоді І. Франка не підтримав майже ніхто. Глуха опозиція до драгоманівської традиції зберігалася лише серед правих народників на чолі з І. Нечуй-Левицьким і в таборі галицьких консерваторів на чолі з О. Барвінським і Ю. Романчуком. Глибокого, всебічного аналізу в аспектах філософії і політології ця традиція так і не знайшла тоді.

Наступний вирішальний крок до переосмислення драгоманівщини здійснив лише Дмитро Донцов, і що цікаво, перебуваючи ще в річищі соціал-демократичної думки. Зміг зробити це він передусім завдяки вродженому колосальному інстинктові *національного самозахисту*, що двигтів у його натурі і характері. Працюючи як послідовний революціонер, він навіть у системі соціал-демократичних принципів шукав шлях до активізації національної поведінки українців, наповнення українського соціуму романтико-героїчними візіями і волонтаристськими зусиллями.

Так Д. Донцов у 1913 р. пояснював своїм землякам, яких він картав за надмірну пасивність і просвітянську наївність, що вони не повинні сподіватися лише на поступове культурне піднесення нації, яке об'єктивно здійснить українську державність (огляд «З українського життя». — Дзвін. — 1913. — №1). Він нагадував, що при всьому своєму лоялізмі до Російської імперії, Драгоманов все-таки усвідомлював потребу політичної мобілізації українства, на відміну від більшості народників від В. Антоновича до С. Єфремова. (Д. Донцов Вибрані твори у 10-и т. Т. 1: Політична аналітика (1912–1918) / Упоряд. і комент. О. Багана. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2011. — С. 149–150).

У статті «Болотяні вогні» (Дзвін, 1913, №2) Д. Донцов з певною іронією коментував загальну лінію М. Драгоманова і його послідовників: «Основою драгоманівської програми була децентралізація Росії, спершу чисто адміністративна. Далі ця адміністративна децентралізація мала бути наповнена «національним змістом»... Що на сю програму пристануть у Росії «всі розумні люди», в тім Драгоманов не сумнівався. Він думав, що навіть *кращу самоуправу* (себто автономію) українці виборють у союзі з сими «розумними людьми»!.. Тепер раптом (а властиво, поволі) показалося, що «розумні люди» не є такі дурні, за яких їх мали, і каштанів для українців з вогню тягати не будуть. Показалося, що російський лібералізм для себе домагається права розпоряджатися цілою державною

машиною, іншим же відмовляє навіть сурогату державности: бо ж де, коли, хто з них згадав хоч словом про ту автономію?» (Донцов Д. Вибрані твори у 10-и т. Т. 1. — С. 145). Іншими словами, безпосередня участь Д. Донцова у політичних подіях 1905–1908 рр., систематичні аналізи політичних процесів ним у 1909–1913 рр., коли він виступав активним публіцистом на сторінках української соціалістичної преси («Слово», «Праця», «Наш голос», «Дзвін» та ін.), давали всі підстави зробити висновок, що програма М. Драгоманова з її еволюціонізмом, гамуваннями українського націоналізму, космополітизмом і вірою в добру волю просвічених (тобто звільнених від шовінізму) росіян була наскрізь утопійною.

Того ж року Д. Донцов виступив на II Студентському з'їзді у Львові зі знаменитою самостійницькою промовою «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», в якому вже різкіше критикував драгоманівство: «Ціла програма Драгоманова, яка й тепер є альфою й омегою російського українства, вичерпувалася у двох словах: **демократизація Росії**. Драгоманівці та їх учитель були свято переконані, що українці все можуть здобути від ліберальної Росії, не виключаючи автономії краю. Розуміється, Драгоманов мав занадто великий розум, аби не бачити, що навіть у демократичній Росії доведеться вести завзяту боротьбу з російським державним централізмом. Але, по-перше, він думав, що москалі — далеко менші централісти, як, наприклад, французи. По-друге, треба лиш було, за його таки словами, «одурити москаля». Треба було, не виступаючи занадто гостро зі своїми національними домаганнями, сховати на час ідею **національної** автономії і боротися — в союзі з російськими лібералами — за якнайширшу **децентралізацію** Росії... А здобувши вже **адміністративну** автономію України, нетрудно було б наповнити її **національним** змістом» (Д. Донцов Вибрані твори. Т. 1. — С. 23).

У наступному абзаці Д. Донцов пояснював неефективність цієї програми: «Драгоманов мав перед собою приклади Угорщини, Хорватії, Галичини, Ірландії. З них він міг уже виробити

ти собі поняття про ставлення панівних націй до автономістських змагань народів-паріїв. І коли він, мимо того, вірив у децентралізацію Росії, яку здобудеться у союзі з ліберальними москалями, то що се було, як не та сама **безкритична** віра в якусь вищість або іншість москалів у порівнянні з Заходом, яка була підвалиною всіх майже панславістських теорій, віри, що була спільна всім їм — від генерала Фадеева до анархіста Бакуніна?» (Там само. — С. 24).

Отже, ще у період дореволюційний, перебуваючи в рамках соціал-демократичної і позитивістської стратегії, Д. Донцов зумів вказати на низку важливих промахів національної ідеології М. Драгоманова.

У 1923 р. в 3-й книзі (номері) львівського «Літературно-наукового вісника» з'явилася етапна стаття Д. Донцова «Драгоманов і ми», в якій автор перейшов до системної критики ідейних заповітів М. Драгоманова. Насамперед він узагальнив таке про політичні принципи М. Драгоманова: «Перша — се признання спасенности московських культурних впливів, і то не лише для наддніпрянців, але й для галичан; друга — гадка, що Україна бореться не з чужою **державою**, не з пануванням чужої **нації**, лише з певним політичним **режимом** (царатом); і третя — що національно-державні інтереси народу повинні підпорядковуватися класовим інтересам сеї або іншої верстви» (Донцов Д. Літературна есеїстика. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2010. — С. 122).

Ці тези М. Драгоманова Д. Донцов заперечував наступним чином. Російська культура, на його думку, не мала ніякої виняткової ролі для України. Посилаючись на різних авторів, він доводив, що російська література переповнена моральною слабкістю, тягою до гріховності, злобою, проповіддю безсилля, різноманітними карикатурами на людей, необґрунтованим самітництвом (Там само. — С. 123–124). Цій літературі Д. Донцов протиставляв західноєвропейську — справді героїчну, індивідуалістичну, духовну і моральну, з такими велетнями, як Гюґо, Діккенс, Золя та ін. Він зауважував, що на дес-

потизм і розкладові, рабські віяння з боку Росії вказували ще Чаадаєв, Мішле і Шпільгаген, але цього чомусь не бачив Драгоманов. Водночас російська культура дихала грізним шовінізмом (вірш «Клеветникам Росії» Пушкіна, кпини з українства у Тургенева, ненависть до всіх іноземців у Достоевського, зверхній месіанізм у Герцена, відверта ворожість Белінського до Шевченка). Залишається лише дивуватися, чому М. Драгоманов не звертав на це ніякої уваги (С. 124–125).

Д. Донцов позитивно оцінював програму м. Драгоманова за те, що вона була чітко політичною, на відміну від програми українських народників, які стояли на позиціях культурництва і заkostenіли в цьому (С. 126). Однак політичне мислення М. Драгоманова йшло у річищі непохитної єдності Росії й України: «... обидві країни були для нього *одно*, яке протиставляло себе як цілість решті світа» (С. 126). І завершував Д. Донцов: «... коли він не виступав з самостійницькою програмою, то не через її «утопійність» для того часу (бо навіть «утопійні» гасла можна взяти за програму-тахітит і бодай їх пропагувати), а тому, що будучи демократом і соціалістом, він ніколи не був самостійником, ніколи не мав для України окремого державно-правного ідеалу» (С. 126).

Д. Донцова дивувало, що маючи перед очима бурхливі і драматичні національно-визвольні рухи поляків, угорців, хорватів, ірландців, італійців, М. Драгоманов не планував у подібних формах визвольної боротьби українців (С. 127). Навіть більше: у деяких виступах він обзивав боротьбу поневоленої нації з панівною «шовінізмом» (С. 127), що для Д. Донцова видавалося справжнім нонсенсом. І тут же застерігав: «Хто підпорядковує політичні інтереси нації соціальним інтересам верстви, той завше жертвуватиме першими за сочевичну юшку «соціальної революції» або «визволення працюючих», принесене на чужих багнетях, і які вже *через те саме* є замаскованою формою нового грядучого рабства» (С. 128).

При цьому Д. Донцов у 1923 р. вже чітко усвідомлював і бачив визрівання нової України, нової української нації, яка загартувалася у вихорах 1-ї світової війни і Національної Ре-

волюції (1914–1920 рр.), яка повернулася до героїчного світогляду свого минулого, яка напружилася у затятому протистоянні окупаціям жорстоких імперіалістів. На той час стрімко розвивався якісно новий націоналістичний рух, побудований на ідеалістично-волюнтаристській правій ідеології, яка не знає, що таке пристосуванство, «об'єктивні економічні умови», «еволюційні зміни прогресу», яка пробиває усі загадки Історії своїм нестримним героїзмом і яку він, власне, творив як найбільший візіонер нового покоління. Тодішні свої роздуми про М. Драгоманова націоналістичний ідеолог підсумував так: «Драгоманова виставляють у нас апостолом **нової України**. Він ним не був. *Ukraina militans* не має в собі нічого з його ідей, а головне — нічого з духа сих ідей. Драгоманов виставив примат соціалізму і космополітизму, вона — примат нації. Він — еволюцію і гуманітаризм, вона — боротьбу і національний егоїзм. Він — російський Схід, вона — латинсько-германський Захід. Він — «паліївщину», вона — мазепинство.

Розуміється, зробив Драгоманов багато для нас, але коли зважити з сим усім темні сторони його науки, не знати, що переважить. Він став ідеологом України, але іншої. Тої, яка в особах нещасних провідників нашого відродження, плутаючись у нетрях інтернаціонального націоналізму, войовничого пацифізму, анархічної державности, вільнодумної релігійности, соціалістичного гречкосійства, еволюційної революційности і федеративної самостійности, — скінчила крахом... Як кожна течія, що в момент острих національно-суспільних потрясінь займає середню лінію, як французькі жирондисти, російські «кадети» або «меншовики» (С. 129).

Як бачимо, Д. Донцов не критикував М. Драгоманова як визначного науковця-історика гуманітарія, як блискучого публіциста, правника, етнографа, фольклориста, політичного теоретика, як це йому часто приписують у теперішніх полеміках, звинувачуючи у такий спосіб у руйніцтві, самоїдстві. Він критикував М. Драгоманова винятково як ідеолога і політичного стратега і тактика **ліво-ліберального гатунку**. Саме такі його світоглядно-філософські засади, як раціоналізм і ма-

теріалізм, прогресизм і лоялізм, агероїзм і пацифізм, як тактика «малих діл» і «українсько-російського порозуміння» завадили українству розбудити у собі революційно-романтичний визвольний дух і рух. Саме тому українство не спромоглося, на відміну від багатьох інших європейських бездержавних народів, чітко стати на рейки націоналізму і боротьби за власну державність, за «свою хату», за Т. Шевченком. Тобто М. Драгоманов зупинив, перекрив ті потоки національного еросу і пориву, які розбухав своїм візіонерством Шевченко. І, власне, це доводив українству в своєму знаменитому трактаті «Націоналізм» (1926) Д. Донцов, пояснюючи, за класичною правою політичною філософією, що таке традиціоналізм і консерватизм національного світовідчуття, які забезпечують народові панцир витривалості та історичної впертості, що таке ірраціоналізм і волюнтаризм, які дають нації силу і завзяття рватися до недосяжного, що таке героїзм та індивідуалізм, які виховують характер, що таке елітаризм та месіанізм, які вчать бути панамі життя.

Розгорнута Д. Донцовим системна критика засад лібералізму і соціалізму, раціоналізму і матеріалізму була підтримана молодими теоретиками націоналістичного руху, з її допомогою націоналізм здобув стратегічну перевагу в Західній Україні над іншими політичними течіями і партіями. У цій критиці постать М. Драгоманова стала й символічною, і маркантною: він сприймався як людина, яка сформувала цілу епоху (позитивізму) в політиці й культурі українства, людина, яка виховала два-три покоління громадських діячів, що занурили наше суспільство у скептицизм та атеїзм, людина, яка ще більше зробила українську натуру волячою та безідеальною. Тому критичні випадки проти усе-таки визначного мислителя були такими різкими й навіть саркастичними. Після трагічних революційних змагань і дошкульних поразок націоналістичним авторам, перейнятим ідеологією бравурної експансивності і трагічного оптимізму, хотілося показати у своїх випадках свою фанатичну відданість романтичним ідеалам боротьби.

Стаття націоналістичного публіциста Павла Кашинського була надрукована в органі ОУН «Розбудова нації» (19 і не належить до таких дещо зухвалих насмішок над приземленою філософією буття М. Драгоманова й драгоманівців. Своїм вістрям вона спрямована не на розвіювання «чарів Драгоманова», які так мучили І. Франка навіть вже після його смерті, які не давали йому змоги розпочати переосмислення науки драгоманівського позитивізму ще за життя свого великого учителя, тобто універсальності таланту Драгоманова, сили його характеру, неймовірної потужності його логіки, високого ідеалізму його громадянської позиції. Вона спрямована у товщу загадок М. Драгоманова: людини, яка так довго і уперто чомусь відмовляла українству в яскравій національній відрубності від Московщини (і це при колосальній силі її аналітизму!), яка так засліплено відверталася від ідеалів та досвідів революційної боротьби, що двигтіла серед багатьох народів Європи (і це при дивовижній обізнаності Драгоманова у давній і сучасній історіях націй!), яка, проживши більшу половину свідомого дорослого життя в Європі й вичерпно описавши переваги європейського цивілізованого життя над суспільним життям в Росії, з подиву гідним пієтизмом дивилася за всіх обставин на Російську державу та культуру, як на неunikненні в долі українства. Власне, Д. Донцов першим натякнув на ці загадки М. Драгоманова, списуючи усе на його фатальну «зашореність» космополітизмом і матеріалізмом. П. Кашинський же спробував подивитися на великі загадки політичної поведінки М. Драгоманова крізь гущу й сплетіння його зв'язків із російським підпільно-революційним рухом, який увесь був переповнений агентами і донощиками, поліцейськими схемами і таємними інтригами. Саме це гниле море тотального двоєдушництва викинуло пізніше на вершини російської «революційної боротьби» і влади таких політичних аферистів, садистів і циніків, як Азеф і Сталін.

(Студія написана як вступ до публікації статті П. Кашинського «М. Драгоманов у світлі чужих тайних документів»)

Павло Кашинський

М. ДРАГОМАНОВ У СВІТЛІ ЧУЖИХ ТАЙНИХ ДОКУМЕНТІВ

Про особу й діяльність М. Драгоманова за ті роки, коли він пробував на еміграції в Женеві, оповідають численні документи, що лежать в актах австрійського державного архіву. Ті документи вдалося мені відписати й деякі з них тут наведу.

Ось так про прибуття Драгоманова до Женеви, де він пристав до гуртка російських нігілістів (переважно українців!), подає акт ч. 322/1877 р. президіяльної секції австрійського міністерства закордонних справ: «Ватажком т. зв. малоруських націоналістів є колишній київський професор д-р Михайло Драгоманов, що живе як емігрант у Женеві. Все ж і в нього не національна ідея, але соціальний рух — засіб, з допомогою якого повинен бути заведений новий соціальний порядок». «Акція групи Драгоманова цілком аналогічна з акцією російських нігілістично-соціалістичних груп (*Усі підкреслення наші. — Авт.*): притягнення на свій бік незадоволених режимом у Росії та ширення соціал-революційної літератури, тому швидко вона входить у зв'язок з останніми, особливо з російською революційною активістичною партією та інтернаціональною робітничою лігою в Лондоні та Женеві».

Та вже в 1881 р. дирекція поліції у Відні доносить австрійському Міністерству закордонних справ (3787/Pr 2679/1881): «Знаний Михайло Драгоманов несподівано перейшов із радикальної партії російських емігрантів до поміркованої та заснував під назвою «Вольное слово» свій тижневик, в якому досить лагідними словами заповідає обстоювати заведення конституції та децентралізації в Росії».

У тій справі пишуть до Відня і з Берліна (Берлін 14/1881, Відень 2998/1881): «Донесення віденського конфідента, що Драгоманов раптово й несподівано перейшов із радикального до поміркованого табору, не відповідає дійсності; ця зміна в його поглядах відбувалася повільно і вже перед роком скінчилася».

З цього часу австрійське Міністерство закордонних справ намагається довідатися про причину зміни поглядів Драгоманова і постійно інформується про його нову діяльність. Про висліди своїх захо-

дів міністр закордонних справ у Відні довірливо повідомляє австрійського посла в Петербурзі, графа Кальнокі 12.X.1881 (3044/1881): «Від 8. VIII. б[увшого] р[оку] виходить в Женеві під назвою «Вольное слово» (La parole libre) російський тижневик, про що подаю тут окремо. Маю ще додати, що, як запевняють нас із конфіденційних кіл, цей тижневик, в якому співпрацює також знаний у Женеві Веселіцький-Божидарович, патронується графом Ігнат'євим і має за завдання виступами проти російського уряду змити російських нігілістів, щоб таким способом прийти поза їхні плани. Тижневик цей перепачковується до Росії через Німеччину, щоб затримати видимість його незалежності та опозиційності».

До цього листа додано відомості інформаційного бюро Міністерства закордонних справ про напрям та зміст газети: «Тенденція та призначення російського тижневика «Вольное слово», що виходить у Женеві від 8.VIII, хоч появилось його сім чисел, досить енігматичні. В програмовій статті першого числа підприємство це мотивується тим, що «Вольное слово» під теперішніми цензурними умовами в Росії взагалі неможливе. Бюрократичний режим, мовляв, повернув Росію в жалюгідне становище так, що там і найширші реформи, наслідком бюрократичности їх застосування, причинили б Імперії більше зла, ніж користи.

Однак щоб про джерело цього зла можна було висловлюватися цілком одверто, кілька патріотів вибрало цю форму. Ідеалом їхнім є свобода індивідуальности, ліпша адміністрація, як також і признавання національних прав більшим племенам Росії, які через земства могли би декларувати свою волю. Тільки тоді зникне відчуження, що постало між адміністраційним апаратом і громадянством. Яких способів треба було б ужити, щоб цю ціль осягнути, про це програмова стаття мовчить. З наступних чисел можна довідатися, що новий орган робить фронт як проти бюрократичної сваволі, так і проти обидвох крайніх партій: проти нігілістичних терористів та московських реакціонерів. Що цей орган нічого спільного з нігілістами не має, доказує число, де снується думка, що громадська опінія в Швейцарії ухвалює висилку Крапоткіна. Нарешті, на шостому тижні свого існування, а саме в шостому числі, переходить газета до ближчого обговорення своєї тенденції. До цього змушений був Драгоманов закидами різних газет, що вказували на те, що «Вольное слово» має зв'язок із відповідними колами. Це, мовляв, брехня. Інституція ця могла постати через те, що «Вольное слово» як емігрант-

ський орган не виставив ніякої своєї програми. Реформи не можна погодити з тими методами, що їх застосовує пануюча бюрократія, щоб відродити Імперію, бо за цих умов було б це безкорисне діло. Щоби ціль досягнути шляхом революції — про це, як зазначав орган, має він особливі погляди. Штучним викликуванням революції нічого в Росії досягнути не дасться. Ватажки революції мали б у ній не перше, але останнє слово. Тому передусім треба стреміти до того, щоб нарід у своїй масі прийшов до розуміння своїх прав і через декларацію збірної волі зміг би досягнути своє завдання. Рідка претензійність та намагання цієї газети організувати в Росії проти пануючої системи всі стани в одну спільну опозицію, дали притоку газеті «Общее дело», що виходить також у Женеві, взяти під сумнів роль, яку «Вольное слово» грає, загостривши це в запитанні, як думає газета «Вольное слово» про графа Ігнат'єва, на що інтерпелювана сторона дала виминливу відповідь, мовляв, що хоч відомо, що бажає почути сторона, яка поставила цей запит, але «Вольное слово» не хоче робити їй приємність, а до того граф Ігнат'єв є *escore*, і таку з широким колом діяльності особу не дасться кількома словами характеризувати. Не без підстав поставила стара російська газета питання, бо часті прихильні замітки про графа Ігнат'єва кожному читачеві нової газети впадають в око».

Про зв'язок Драгоманова з Ігнат'євим довідуємося більше з іншого документу (6621/1883): «Хитрий граф Ігнат'єв, колишній міністр внутрішніх справ, прийшов до як сміливої, так і оригінальної ідеї — через своїх урядовців засновувати за кордоном нігілістичні газети та їх з державних грошей субвенціонувати. Так заснував він 1881 р. у Женеві при допомозі якогось Мальчинського нігілістичний журнал «Вольное слово», для якого скоро заангажовано як головного редактора знаного київського экс-професора Михайла Драгоманова, а до співробітництва приєднані з нігілістів: Василь Сидорацький, В. Жуковський, Аксельрод та інші. Та незабаром нігілістичний публіцист, князь Черкесов, ствердив на підставі документів, що їх женецькі нігілісти у Мальчинського викрили й забрали, що він є урядовцем російської таємної поліції й що газету в Женеві засновано й видають за допомогою російського уряду. Це відкриття загрожувало великим скандалом для російського уряду та для багатьох високопоставлених російських осіб. Викритий шпик Мальчинський благав простити йому й замовчати скандал, пропонуючи російським нігілістам всю суму, яку довірив йому російський уряд

на видання газети «Вольное слово». Практичні нігілісти пішли на пропозицію шпигуна, забрали в нього кілька тисяч рублів грішми, звернули йому частину документів назад, а як наддаток дали копняка й пустили втікати. Відтоді виходить у Женеві «Вольное слово» під редакцією й як власність п. М. Драгоманова в тій самій формі, як і перше, тільки замість чотири — два рази на місяць».

Ще більш цікавим є інший документ (2628/1889): «... (Драгоманов) поїхав до Женеві, де разом з Лавровим спричинився до посилення активності в нігілістичному таборі, але при цьому завжди виставляв своє українство проти великоросійства. В Женеві поведилося Драгоманову зле, і він почав пактувати з російським урядом, а саме через посла Новікова. Сей посол казав мені, що Драгоманов дістає тепер од російського уряду 6000 рублів пенсії річно. Ця залежність од російського уряду дається помітити в його політичній позиції, бо тепер проповідує він не боротьбу українства проти Великої Росії, але унію з нею. Тепер Драгоманов не є нігілістом, відкидає всякі атентати та повстання, натомість проповідує державний соціалізм, мотивуючи тим, що в інтересі рутенців є, щоб цим способом стати незалежним від російських та польських дідичів, а політичну владу хоче він передати в руки народу, це значить — українській масі. У поляків і росіян уважають Драгоманова за ультрасоціяліста, та російська поліція вміє його ліпше цінити».

Згаданий нігіліст Черкесов, що грав головну роль у викритті Мальчинського, скваліфікував роботу «Вольного слова» як намагання призвести в рядях російських нігілістів за кордоном колотнечу й деморалізацію та служити джерелом інформації тим російським урядовим чинникам, що старалися акцію російських терористичних груп розбити. Про це говорить також документ ч. 1986/1882: «Проти російського публіциста М. Драгоманова, що належав безоглядно до революційної партії, однак останнього часу своїми статтями у «Вольном Слові» викликав між російською еміграцією в Женеві підозріння, що він тепер стоїть на удержанні російського уряду, нігіліст на прізвище Черкесов видав брошуру під заг[оловком] «Драгоманов де Гадяч у боротьбі з російськими соціялістами», в якій Драгоманов представлений як донощик, фальшивник і зрадник».

Документ ч. 662/1883 подає, що наступник по графу Ігнат'єву, міністр внутрішніх справ Толстой вислав до Женеві урядовця охоранки Клімова, який почав видавати ультранігілістичну газету «Правда». Знов же «Вольное слово», скомпрометоване в очах російської

політичної еміграції, почало працювати на галицько-австрійському терені. Документ ч. 345/ІВ 1883 подає таке: «Від нового ноку (1882) Женевська соціалістична газета «Вольное слово» під виразно зазначеною редакцією проф. Драгоманова виходить двічі на місяць, на тонкому шовковому папері, щоб ліпше надавалася до ширення. В одному куверті, заадресованому на Т[оварист]во «Руська Матиця», митниця у Львові знайшла і сконфіскувала число 52 цієї газети, в якому знаходиться стаття під заголовком «Листи з австрійської України». «... Драгоманов заповідає ряд дописів із австрійської України, які підписуватиме М-он (Мирон); ним мав би бути осілий у дрогобицькому повіті галичанин, аграрний соціаліст Франко».

З того акту довідуємося, що дирекція поліції у Львові поробила заходи щодо суворої заборони газети «Вольное слово», беручи на увагу ширення ним між українським населенням Австрії симпатій до Росії, підсилювання надій на близьку війну та прилучення до Росії східних австрійських земель.

З акту ч. 1045/1887, довідуємося про програму «Вольный Союз», складену Драгомановим, що має на меті переведення нової організації Росії в дусі звичайного ліберального устрою держави. §25 статуту говорить, що на чолі російської держави може бути й цар. Ніяких радикальних соціальних змін у програмі не заповідається. У зв'язку з тим буде цікавим, що, як довідуємося з акту ч. 3696/1882, приблизно в тому часі колишній російський бюрократ Щербачов, що 35 років служив у російських урядах і «виемігрував» до Берліна, видав брошуру, в якій також мотивує конечну потребу заведення в Росії ліберальних інституцій та народного представництва для спасіння Росії. А втім є загально звісним, що програма спілки лягла в основу статуту конституційно-демократичної (кадетської) партії (1905 р.) та бралася до уваги й пізніше, коли тільки російські ліберальні кола виробляли проекти перебудови державного устрою на засадах конституційного монархізму.

Акт ч. 651/1889 подає, що Драгоманов «має гарячу голову, є то соціалістом, то нігілістом, то анархістом», а з акту ч. 2628/1889 довідуємося, що таємницю своїх зв'язків з офіційними російськими колами Драгоманов не відкрив навіть найближчим приятелям; таким найближчим його співробітником був Кістяківський, про якого пишеться у зв'язку з його арештом, що він (Кістяківський) «нічого не буде знати, що Драгоманов дістає тепер від російського уряду 6 тисяч рублів річно». З акту ч. 162/1888 довідуємося, що на закиди, які

робили Драгоманову в російських соціалістичних колах, він усе знаходив добрий спосіб оборони; так, наприклад, коли Лавров у календарі «Народної волі» (Женева, 1883) напав на Драгоманова, останній у «Вольному слові» відповів йому гострою статтею, в якій закидав Лаврову часту зміну поглядів.

[Розбудова нації. — 1933. — №11–12].

АКТУАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ У ТВОРЧОСТІ ДМИТРА МИРОНА — «МАКСИМА ОРЛИКА»

Дмитро Мирон (1911–1942), псевда «Максим Орлик», «Роберт», «Андрій», «Піп», належав до провідного активу ОУН 1930-х рр. Народився у с. Рай на Бережанщині (Тернопільська обл.), навчався у Бережанській гімназії, Малій духовній семінарі (Львів), у Львівському університеті (право). В'язень польських тюрем. Редагував «Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН». У кінці 1930-х рр. був ідеологічним та політичним референтом Крайової Екзекутиви ОУН в Західній Україні. Учасник II Великого Збору ОУН 1939 р. (Рим). Один із організаторів та очільників Революційного Проводу ОУН на чолі із С. Бандерою та II Великого Збору ОУН 1941 р. (Краків). Автор «44-х правил життя українського націоналіст» і виховної ідеологічної книги «Ідея і чин України: Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму» (1939). Загинув у бою в Києві з німцями як керівник ОУН в Центральній Україні [1, с. 223].

Етика, психологія і світогляд Д. Мирона формувалися у піковий, надзвичайно напружений і драматично-вирішальний період історії ОУН (кінець 1930-х рр.), тому система його ідей, оцінки і трактування явищ, подій та політичних тенденцій свого часу є особливо показовими і значущими для розуміння правдивої суті українського націоналізму.

Книга «Ідея і чин України» була ще за життя Д. Мирона втрачена у бурхливих подіях підпілля і відтворена автором з пам'яті у 1940 р. Сьогодні перевидана у Києві заходами Віктора Рога у серії «Ідеологічна спадщина» [2]. За жанром це ідейно-виховний підручник, тому написаний він у стислому, тезовому стилі. Особливу вартість має те, що Д. Мирон спро-

бував дати цілісний огляд розвитку ідеології українського націоналізму, згрупувавши матеріал за такими розділами:

- I. Основи світогляду.
- II. Генеза українського націоналізму.
- III. Філософічні основи українського націоналізму.
- IV. Психологічні основи українського націоналізму.
- V. Соціологічні основи українського націоналізму.
- VI. Етика націоналізму. Естетичний зміст основи українського націоналізму.
- VII. Націоналізм як нова система виховання.
- VIII. Культура і цивілізація.
- IX. Ідея української соціальності.
- X. Економіка націоналізму. Нація і господарство. [2].

Праця Д. Мирона у певному сенсі є квінтесенцією ідеалістичної філософської спрямованості українського націоналізму міжвоєнної доби, системним викладом сутностей і принципів власне **вольового націоналізму**, яким він сформувався тоді. Вона фіксує той набір ідеологем, на якому ОУН зуміла виховати небачене до того покоління героїчних борців. Книга дає чітке тлумачення основних ідей українського націоналізму як цілісної філософії збереження, розвитку та утвердження нації і водночас вона контрастно віддзеркалює ту гаму викривлень, опортунізму та хаотизації націоналізму, яка вперше оприявнилася на III Великому Зборі ОУН 1943 р. і потім отримала продовження в різноманітних атаках на ОУН і націоналізм з боку внутрішніх пристосуванців, лівих і ліберальних середовищ, які тривають до сьогодні.

У вступних ідеологічних тезах Д. Мирон подає чітке визначення націоналізму як ідеалістичної філософії, постійно наголошуючи, що усі програмно-політичні плани націоналізму можуть бути здійснені за однієї умови: **виховання міцного, вольового характеру новітнього борця-націоналіста**. Без виконання цієї умови усі устремління перетворюватимуться на порожні слова-полову. Тому в основі правдивого націоналізму мають лежати: творче горіння, чесність, принциповість,

дисциплінованість, енергія наступальності. Філософське поняття «волютаризм», до якого часто апелює Д. Мирон, можна розтлумачити як «*постійна наступальність*», тобто політичний рух націоналізму є правдивим, якщо його учасники повсюдно і безнастанно реалізують *принцип безугавної наступальності*. Це, до речі, дуже добрий критерій для виявлення сутнісного опортунізму в русі: якщо якісь люди, цілі групи не дбають про безнастанну наступальність, розростання націоналізму, то, значить, вони втратили моральний і ментальний зв'язок із живим націоналізмом, звиродніли. Д. Мирон уточнює: «Вимога українського націоналізму — плекати волю нації до повного життя, волю чину, влади, могутності. І саме з духовності українського народу, з нашої сучасної дійсності та змагань на будуче впливає потреба волютаризму, ідеалізму, активізму і героїзму» [2, с. 19].

За словами ідеолога ОУН, «Ідея українського націоналізму мусить бути: всеобіймаюча, органічно-творча, ясно оформлена, синтетична, виключна, ударна, динамічна, постійно творча» [2, с. 19].

У нашій студії ми зупинимося лише на думках Д. Мирона про геополітичні і державницькі завдання українського націоналізму, актуалізуючи їх. Зрозуміло, не все з націоналістичної філософії 1930-х рр. можна переносити в сучасність. Наприклад, не можуть бути актуальними геополітичні надії і розрахунки націоналістів на міжнародну активність тодішніх фашистських держав, які відчутно змінювали Європу, — Італії і Німеччини; не можуть братися до уваги сьогодні ідеї націоналізму про рятівну роль диктатури, хоча в тодішніх політичних умовах вони були цілком логічними (хаос і чужі політичні впливи в Україні могла здолати тільки національна диктатура, унапрявлена орденською дією і стратегією ОУН). Загалом до ідейної спадщини націоналізму треба підходити із таким принципом: форми і тактика національно-визвольної боротьби могли набувати різноманітних ознак і спрямувань, але в них зберігалася одна непорушна суть — волютаризм, дина-

мізм; з часом ці форми і тактика застарівали, але з них треба видобути в сьогодення серцевину — наступальність, творчий героїзм.

Отже, першою визначальною засадою міжнародної стратегії націоналізму, за Д. Мироном-«Орликом» є: «Великий союз, угода чи федерація з Росією білою, червоною чи демократичною кінчиться узалежненням і підбоек України. Не союз з Росією, а цілковитий розвал Російської імперії і **постійне шахування від Балтики по Кавказ і Балкани** (виділення наше — О. Б.) — оце передумова української державности. Концепція балтійсько-кавказького порозуміння в оперті на Чорне море і Балкани при рівновазі впливів Англії, Італії, Німеччини і Японії з виключенням Росії та проти Росії. На Сході Європи — ми, як за часів Володимира Великого і в концепції геніяльного гетьмана Хмельницького...» [2, с. 92].

Далі Д. Мирон уточнює: «В інтересі України є постання самостійних держав кавказьких народів, щоб вони були під охороною України і не були знаряддям сторонніх сил» [2, с. 202]. Як бачимо, ця теза є суперактуальною для сучасної української держави, яка сьогодні зазнала такого фатального удару з південного сходу (окупація Криму і східного Донбасу Москвою), тобто з кавказького напрямку. Чи можливі були б агресивні дії Росії на Чорному морі, якби перед нею постала комплексна проблема усамостійнення кавказьких народів? Зрозуміло, що ні. І тут самокритично запитаємо самих себе: чи щось присутнє зробили для цієї екстраважливих справи — звільнення Північного Кавказу — сучасна українська держава, український націоналістичний рух (поза окремими випадками), українські праві інтелектуали й аналітики? Питання риторичне. Зараз в Україні важко назвати хоч би одне пресове видання, яке б систематично повідомляло про кавказькі події (а там є про що повідомляти!). Що заважає редакторам українських видань регулярно ставити у новинні блоки інформацію про політичне життя так важливого для України з точки зору виживання за параметрами геополітики регіону?

Наступна теза Д. Мирона: «В інтересах України є підтримати концепцію самостійної держави Туркестану, Казахстану й Ідиль-Урагу» [2, с. 202]. Мені вже не раз доводилося писати від 2001 р. про потребу цілісної геополітичної орієнтації України на співдію із тюркськими народами [3, с. 159–173] як такими, що творять гігантський пояс — від Туреччини до Туви-Уйгурії — південного стримування міжнародного тиску Росії. Об'єктивно ці народи, кожен у різний час і спосіб, були скривджені політикою Москви. Сьогодні, закономірно, вони всі «випростовуються» у геополітичному сенсі, тобто зростають їхні націоналізми, їхні суспільства входять у ритми модернізації, їхні еліти прагнуть самоутвердження, а культури переживають піднесення. Чи хоч один ефективний крок зробила Україна у цьому напрямку, щоб стимулювати процеси активізації тюркських народів? Питання риторичне.

Визначний український націоналіст продовжує: «З сучасною Туреччиною будуть єднати Україну політичні й господарські інтереси, щоб *атакувати* (виділення наше — О.Б.) Чорне море. Одначе можуть зайти суперечності в боротьбі за впливи на Кавказі і над Каспієм» [2, с. 203]. Як бачимо, він чітко усвідомлював головну стратегему для нації на Чорному морі: розв'язати проблеми стосунків з Туреччиною і разом почати будувати міцний геополітичний бастион спільного домінування у Чорноморському просторі. Тепер подумаймо, наскільки провальною була зовнішня політика України за час незалежності. До 2015 р. Україна безнадійно відставала і програвала Росії у налагодженні геополітичної співдії з Туреччиною, лише військові дії у Сирії і втручання у них Москви, в зону геополітичних інтересів Анкари, раптово перервали цей процес. Додалися і події в Криму. Поза зусиллями окремих дипломатів (Б. Яременка, наприклад), в Україні майже нічого не робилося для налагодження особливих стосунків з Туреччиною.

Далі Д. Мирон так окреслює геополітичну ситуацію піднесення майбутнього України — держави, вимріюваної його ге-

роїчним поколінням: «З балканськими державами еднають Україну політичні, господарські і культурні інтереси. Балканським слов'янським державам дасть Україна опору і рівновагу сил в середині між ними і перед зазіханнями сторонніх чинників... Україну буде єднати особлива політична, господарська і культурна співпраця з Болгарією, щоб стримати Румунію і запевнити собі вихід до Чорного моря». [2, с. 202]. І знову риторичне запитання: чи багато зробила офіційна та націоналістична зокрема Україна для випередження російських впливів на Балканах? Це сьогодні стихійний болгарський націоналізм посприяв тому, що так історично прив'язана до Росії Болгарія раптом міцно стала на заваді просуванню газовеогеостратегічних інтересів Москви у балканському напрямку. Водночас, як бачимо, Д. Мирон висловив актуальну тільки для його часу думку про пріоритетність боротьби з румунським мікроімперіалізмом. На сьогодні геостратегічна ситуація змінилася, і Румунія, попри намагання її шовіністичних та великодержавницьких середовищ, не може стати серйозною перешкодою для утвердження України, і навпаки, вона є вирішальним геополітичним чинником для стримування російського імперіалізму в регіоні Балкан, і Україна повинна скористатися з цього [4]. Дві східнобалканські держави — Болгарія і Румунія — це потенційно найближчі союзники України.

Проте Д. Мирон чітко називає той ідейний принцип, який залишається найнасуцнішим для геополітичного утвердження майбутньої України: «Значення України на міжнародному терені залежне від розбудови *внутрішніх сил* (виділення наше — О.Б.) українського народу і його революційної боротьби з окупантами» [2, с. 203]. Тобто нація тільки тоді зможе досягнути зовнішніх успіхів, коли її психологія і свідомість будуть пройняті великим вольовим націоналізмом, коли її стратегії й устремління будуть визначати героїка і безмежний ідеалізм, коли вся енергетика національного суспільства спрямовуватиметься на процеси безнастанної наступальності, творчої динамічності і суворой принциповості

при розв'язанні внутрішніх проблем. Ідеолог так завершує цю тезу: «Не зовнішні сторонні сили, але внутрішні національно-революційні сили спричиняються до цілковитого розвалу московської імперії. Тому центр ваги української справи лежить не в кон'юнктурному укладі міжнародних сил, але в організації революційної сили української національної революції на рідних землях спільно з визвольною боротьбою всіх поневолених Москвою народів...» [2, с. 203].

Сьогодні знову активізувалися політичні розмови в Україні про Балто-Чорноморське співтовариство, особливо після останніх заяв нового президента Польщі Анджея Дуди про тісну співпрацю у цьому просторі. Однак мусимо пам'ятати і розуміти суть заповіту усіх великих геополітиків-націоналістів — Дмитра Донцова, Юрія Липи, Зенона Пеленського, Дмитра Мирона: *Балто-Чорноморський блок держав є можливим за однієї умови — становлення і розвитку сильної, динамічної, наступальної української нації і держави*. Малоросійська за духом, спутана олігархічними тенетами, ослаблена ліберальним пацифізмом Україна ніколи не виконає цього історичного надзавдання. У такій формі, яка існує зараз, Україна залишатиметься тільки *геополітичною жертвою*, яку ослаблюватимуть і яку обкрадатимуть сусіди, близькі і далекі. І тут треба повернутися до перших заповідей націоналістичної філософії Дмитра Мирона: лише високий ідеалізм, лише безмежний волюнтаризм, лише суворий героїзм визволять і піднесуть нас до виконання високої міжнародної місії.

Середньо-Східна Європа, як ще можна назвати Балто-Чорноморський союз, може стати вирішальним фактором світової геополітики тільки при становленні України як *регіонально першої держави*. І це повинні твердо запам'ятати українські національні еліти, якщо вони хочуть стати правдиво такими. Без України «середньоевропейський вал» (Д. Донцов) ніяк не стане таким, бо в усіх аспектах — геостратегічному, демографічному, потенційно мілітарному, господарському, морально-духовному — залишатиметься недобудованим,

неповним, неорганічним і недієвим, особливо через фактор російської імперської загрози. Україна у цьому валі — це широке чорноморське узбережжя як зона насущної геополітичної відкритості до Півдня, це понад 40 млн людності, розселеної у просторі між Карпатами й Азовським морем, тобто між двома географічними «опорами» Східної Європи, це міцно охоплена долина середнього і нижнього Дніпра, це колосальний економічно-чорноземний потенціал, це культурна і духовна місія Києва як міста-апостола, це глибока цивілізаційна антитеза до історичної Московщини як сутнісної Євразії. Без усього цього країни Середньої Європи від Фінляндії до Греції — це лише уламки західної цивілізації, розірвані простори перед наступом вічної Євразії.

Ось кілька основоположних тез Д. Мирона щодо концепції внутрішнього розвитку української держави в майбутньому:

1) «Розуміння націократичної держави протиставляється ліберал-індивідуалістичному розумінню держави...» [2, с. 109].

2) «Концепція націократичної держави українського націоналізму є відрубною від концепції абсолютної держави фашизму, де держава є вищим поняттям від нації» [2, с. 109].

3) «... Держава є природним оформленням і політичною організацією нації, що має ціллю зберегти тяглість розвитку і надбання усіх поколінь для добра і сили цілої нації. Держава як витвір боротьби ... ряду поколінь не може бути зняряддям у руках якоїсь одної династії, кліки, партії» [2, с. 109].

Отже, український націоналізм міжвоєнної доби шукав третій шлях розвитку державництва, чітко протиставляючись моделям плутократично-індивідуалістського лібералізму і тоталітаризмові фашизму, тому що обидві вони ігнорували ідею органічного розвитку нації.

Далі Д. Мирон пояснює: «Завдяки державі людина і нарід... мають змогу розвиватися під оглядом культурно-цивілізаційним, моральним і впливати на хід історії» [2, с. 110]. «Державний лад України мусить органічно вирос-

тати і відповідати психіці, характерові, суспільній структурі, політичному положенню, історичному розвитку, життєвим потребам і прямуванню на будуче української нації» [2, с. 111]. Тут ми бачимо важливу ідеологічну тезу націоналізму про «культурно-цивілізаційне» і «моральне» покликання держави. Її місія стоїть вище від розв'язання насущних соціально-економічних питань, від налагодження бюрократичного порядку в суспільстві. Націоналістична держава має відкрити якнайширше і найефективніше духовні, інтелектуальні, етичні, культурні потенціали нації для її утвердження в світі. Зрозуміло, що концепція нинішньої всуціль лібералізованої України, коли культура, освіта, наука фінансуються за «залишковим» принципом, може бути оцінена тільки як ідіотична й антиукраїнська з точки зору класичного українського націоналізму.

Д. Мирон шукав середню модель держави поміж надмірним бюрократичним етатизмом і «злегковаженням значення держави всякими демоліберальними, соціалістичними й анархо-синдикалістськими групами» [2, с. 111], бо перший веде країну до замкнутої тиранії, а другі доводять її до хаосу.

Як відомо, український націоналізм 1920–1930-х рр. теоретично ішов до ідеї **національної диктатури** як найефективнішої форми захисту української нації і забезпечення її державотворчих інтересів. Однак це не була звичайна теорія диктатури, котра виражає тоталітаристські устремління людей, які прагнуть з її допомогою швидко розв'язати усі соціальні проблеми. Д. Мирон пояснює: «Україні треба сильної та твердої диктаторської влади й залізної дисципліни, щоби опанувати наслідки довголітнього поневолення, всі анархічні відосередні сили й хаос на Сході Європи по розвалі совітської імперії. Також геополітичне положення України — «при битій дорозі» між Заходом і Сходом під напором московського молоха вимагає великої зорганізованості і сильної державної влади» [2, с. 112]. Тобто це було цілком конкретно-історичне і реалістичне усвідомлення деструктивних загроз, які чекали можливої молоді українську державу. Водночас, на думку націоналіс-

тичного ідеолога, «Диктатура мусить опиратися на моральній і політичній піддержці цілого народу. Диктатура мусить так довго тривати, аж доки не упорядкує внутрішні відносини, не зорганізує й не утривалить здобутої влади і нового ладу» [2, с. 112]. Інакше кажучи, було чітке розуміння того, що не можна в історично важливий, вирішальний час бавитися у політичний плюралізм, прикриватися фразеологією демократії.

Сьогодні у цій темі диктаторства в націоналізмі є багато спекуляцій, особливо з боку ліберально налаштованих науковців, які, цитуючи різноманітні висловлювання націоналістів про потребу диктатури, однозначно представляють ситуацію так, нібито в націоналізмі була стійка тенденція до тоталітарності. Проте тут треба пам'ятати і розуміти те, що і Д. Мирон, й інші ідеологи ОУН говорили від імені національного ордену, від імені морально і духовно піднесеної організації, пройнятої глибоким ідеалізмом, жертовністю, дисциплінованої, ієрархізованої, в якій філософія захисту і розвитку національних інтересів була на першому місці. В ОУН у принципі не могли прийти до управління люди з бюрократично-насильницькими пориваннями, бо етика й організованість Ордену унеможлилювали це. І це всі побачили у червні 1941 р., коли ОУН С. Бандери, все контролюючи і забезпечуючи, все ж створила уряд на принципах демократичності, увівши до нього групу професійних людей із інших, але державницьких та національно відповідальних, політичних середовищ.

Цікавими є думки Д. Мирона про майбутнє упорядкування українського парламентаризму. І тут на першому місці стояла ідея розросту й утвердження української нації як неодмінна умова: «Державне законодавче представництво (*тобто парламент — О. Б.*) ... мусить складатися не лише з представників господарського життя, професійних організацій, але з представників усіх громадянських виховних і культурних організацій і товариств вищої ужиточности, як, напр., «Просвіта», «Рідна школа», організації комбатантів, високих шкіл (*університетів — О. Б.*), виховання молоді і представників політич-

ної думки і т.п.» [2, с. 113]. Що закладено у цій політологічній тезі у перетлумаченні на реалії сьогодення? Те, що українська нація, покалічена історично, позбавлена еліти, масово денаціоналізована за століття бездержавності, не може в умовах демократії віддати себе в руки професійних політиканів, які неодмінно задомінують у всіх партіях, як це сталося у теперішній Україні. Закономірно, що охлократизоване, одурманене й дезорієнтоване купленими ЗМІ, суспільство буде регулярно приводити у парламент демагогів, проолігархічних ляльок, цинічних кар'єристів. Вони завжди складатимуть більшість у парламенті плутократичної країни (а офіційний лібералізм як ідеологія неухильно веде до цього кожно демократичну державу), до того ж, у випадку України дезорієнтовані малоросійські і цілком зрусифіковані маси будуть приводити до парламенту відвертих українофобів, проросійських імперіалістів (нинішній т. зв. Опозиційний блок). Запобігти цьому можна тільки в один спосіб: виходячи із націоналістичного принципу збереження нації як неодмінної передумови, загарантувати у національному парламенті місця для представників української культури, науки, освіти, військово-патріотичних та молодіжних організацій, мислителів. Це не тільки зменшить представництво малоросів і зрусифікованих типів у парламенті, а й постійно орієнтуватиме ціле суспільство на національні ідеали, бо воно буде змушене постійно вибирати за **національними критеріями**, а не за критеріями цинічної соціальної демагогії, як це є зараз.

Далі Д. Мирон конкретизує таке: «...національне представництво мусить репрезентувати інтереси і добро не лише існуючого покоління..., але цілої Нації і Держави, зложене з досвідчених дорадників, державних мужів і людей праці. Тому впливає потреба, щоби законодатне представництво складалося з двох органів (*палат — О.Б.*): **Національної Ради Праці**, що віддзеркалювала б потреби, інтереси й нуртуючі думки існуючих суспільних груп, і **Державної Ради**, що складалася б зі старших, досвідчених мужів, яка б репрезен-

тувала *національно-державницьку* політичну думку і потреби не лише сучасности, але і майбутніх поколінь» [2, с. 14]. Інакше кажучи, українська держава мала б твердо гарантувати передусім *національний* розвиток суспільства і країни, і це мала б забезпечувати спеціальна верхня палата парламенту, яку б складала переважно, власне, висуванці від названих вище культурно-освітніх, виховних та патріотичних організацій, університетів, незалежних філософів. За такої умови вдалося б надійно усунути загрозу з боку зденаціоналізованих мас і антиукраїнських середовищ, які в ситуації олігархічної демократії, як це є зараз, легко можуть приходити до влади і руйнувати українську державність зсередини (численні приклади активності в українському парламенті політиканів типу Новінського чи Колеснікова).

І ще один актуальний державотворчий принцип від Д. Мирона: «Тим різниться засадничо націократія від демократії, що демократія віддає керму національно-державницького життя в руки хаотичного демосу, поділеної на рівні частини анонімної маси, яка керується *...безпосередніми інтересами* поодиноких партій і класових груп. Звичайно на плечах спантеличеної народної маси доходять до влади невідповідальні партійні демагоги, що вміють масі подобатися різними обіцянками, або представники багатих класів, як у плутократичній демократії Франції, Англії чи Америки» [2, с. 114–115]. Чим не оцінка сучасної «демократії» в Україні з усім її хаосом та анархією цінностей та орієнтацій?

Натомість у націократії головним критерієм є такий: «Хто працює з користю для нації-держави, той має право не лише вибирати бути вибраним, але брати дійсну співучасть у кермі державою... Український націоналізм підкреслює діловість, компетентність і відповідальність» [2, с. 115].

Наведені роздуми дають підстави зробити такі актуалізаційні висновки:

1) подальший розвиток української державності буде підживлятися викликами і загрозами з боку новітнього лібераль-

ного космополітизму, який об'єктивно провокуватиме консолідацію і наступальність малоросійських і проросійських сил, які, прикриваючись фразеологією і правовими штампами демократизму, будуть руйнувати українську державу, тому впливає потреба посилення пропаганди та вкорінення ідей українського націоналізму в суспільстві як єдиної ефективної протидії цим загрозам;

2) Україні нагально потрібна цілісна геостратегія зміцнення Чорноморського простору як вирішального для стабілізації і піднесення всієї Середньо-Східної Європи;

3) пріоритетними напрямками української зовнішньої політики, відповідно, повинні стати наступні: **балканський** (в якому особливий акцент робитиметься на перспективних взаємостосунках із передусім Хорватією, Словенією, Румунією, Болгарією і Македонією як країнах об'єктивно зацікавлених у зміцненні Середньої Європи і Чорномор'я); **турецько-тюркський** (в якому Україна має зіграти роль геостратегічного фактора, що стимулюватиме антиімперську (антимосковську) переорієнтацію цілого комплексу тюркських народів і держав по лінії Туреччина–Азербайджан–Туркменістан–Узбекистан–Казахстан–Киргизстан з охопленням великої групи бездержавних тюркських народів (татарів, башкирів, чувашів, якутів, тувинців, народів Алтаю та ін.); **кавказький** (який означатиме постійну увагу до регіону Північного Кавказу, традиційно налаштованого антиросійськи, з сильними національними традиціями, регіону з населенням понад 8 млн і геостратегічно дуже важливого як вузлового між Росією, Центральною Азією, Закавказзям і Чорномор'ям);

4) Україна повинна взяти на себе роль провідної держави Чорномор'я у всіх напрямках: господарсько-торговельному, політичному, культурно-інформаційному; для цього потрібні безнастанні стратегічні ініціативи в усіх важливих сферах — від налагодження співпраці між університетами Чорноморського макрорегіону до створення міждержавних об'єднань, від спеціальних телеканалів до регулярних форумів природоо-

хоронного, історико-цивілізаційного, міжконфесійного змісту, можливою «столицею» яких могла б стати Одеса як місто особливого чорноморського покликання, особливої відкритості до світу;

5) виникає потреба у розпрацюванні нової доктрини української державності, вироблення нової конституції, які б враховували загрозливий стан української нації, яка й надалі стоїть перед викликами руйнувань, поновної денационалізації і русифікації, і тому докорінної перебудови вимагає система парламентаризму в Україні, яка б запобігала різним профанаціям та руйнаціям демократії з боку олігархічних маніпуляцій, наступу популізму та ліберального космополітизму, тож об'єктивною вимогою часу є потреба формування українського парламенту на засадах **націократії**, тобто забезпечення в ньому гарантованих місць для представників української національно-виховної, культурної, освітньої сфери, щоб у такий спосіб зупинити наступ антиукраїнських, антидержавних середовищ, який триває.

Література

1. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках. — Львів, 2010. — 368 с.
2. Орлик М. [Дмитро Мирон] Ідея і чин України: Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму. — К. : Українська видавнича спілка, 2001. — 224 с.
3. Баган О. Не ГУУАМ, а Чорноморське Співтовариство // Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. — Дрогобич: Коло, 2002. — 190 с. Ця думка повторена і в інших публікаціях О. Багана.
4. Україна–Румунія–Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин / Міжнародна наукова конференція. — Чернівці, 2002. — 510 с.

III НАДЗВИЧАЙНИЙ ВЕЛИКИЙ ЗБІР ОУН І ПРОБЛЕМИ ОСМИСЛЕННЯ ОПОРТУНІСТИЧНИХ ІДЕОЛОГІСТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В ОУН 1940–1950-х рр.

Проблема історичної оцінки, ідеологічних та політичних інтерпретацій постанов та результатів III Надзвичайного Збору ОУН є однією з найскладніших в історії ОУН і націоналістичного руху загалом. До сьогодні навіть важко пояснити до кінця, як так сталося, що в Організації яскраво правого та ідеалістичного спрямування були прийняті кардинально нові, матеріалістичні за духом, ідеологічні принципи, і водночас, чому цю проблему здебільшого обминали провідні теоретики та ідеологи ОУН, оминають теперішні історики націоналізму. Відкрито і розлого відмовилися обговорити цю проблему С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський, які тривалі строки очолювали ОУН в діаспорі після 1945 р. і які залишили велику теоретичну спадщину; її широко не обговорювали на всіх наступних Великих Зборах ОУН; цю проблему обминали відомі оунівські діаспорні історики, такі, як П. Мірчук, М. Климишин, С. Галамай, В. Косик та ін.; її уникають здебільшого сучасні історики ОУН і УПА. Чому?

На сьогодні перед нами вимальовуються такі причини замовчування, нерозуміння й уникання цієї проблеми:

1. Історичні умови організації та проведення III НВЗ ОУН були надто складними, заплутаними і своєрідними, настільки, що довго їх до кінця не могли зрозуміти всі, хто пробував критично поглянути на цю віхову подію.

2. Авторитет ОУН, героїчна боротьба УПА були настільки великими, значущими, навіть містифікованими для людей

післявоєнного часу, що емоційно й психологічно «не підпустили» їх до глибшого аналізу історичної ситуації та ідеологічної проблематики довкола підсумків III НВЗ ОУН.

3. Після 1945 р. ідеологічний розвиток ОУН набув кількох мінусових характеристик: він сповільнився, не було навіть якісних ідеологічних журналів, які б належно фахово й широко окреслювали філософську проблематику, яка поставала перед націоналізмом в 2-й половині ХХ ст.; він почав зазнавати щораз сильніших «підривних» та ціннісних впливів з боку ліберально-демократичної ідеології; він збився з часом на самоповторювання та трафаретність постанов Великих Зборів ОУН, які вже не відчували до кінця цивілізаційних змін на планеті і ніби замикалися від них за «законом равлика», консервуючи старі ідеологічні принципи, злегка припудрені фразеологією демократизму та гуманізму, паралельно втративши бачення великих ідей європейського консерватизму, на яких, власне, постав український націоналізм у 1920-ті рр.; провідні ідейні лідери та інтелектуали ОУН, ті ж С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський, зосередилися на політичній проблематиці для ОУН, яка була тоді набагато пекучішою за філософську.

Дійшло, правда, до V Конференції ОУН 1950 р., на якій критично розглядалися положення III НВЗ ОУН, але ця критика, принаймні офіційно, була дуже обережною, фрагментарною, поверховою [12]. Вона не розкопувала тих пластів світоглядно-ціннісної еволюції членів Організації, яка відбулася за роки Другої Світової війни, від 1939 р., коли в бурхливих, страшних, руйнівних суспільно-політичних умовах до лав ОУН прийшли десятки тисяч різних людей, часто ідеологічно належно не підготовлених, хоч і сильних духом і героїчних. Щоб зрозуміти прірву, яка розділяла комплекс ідей та ідеалів провідного членства ОУН кінця 1930-х і оунівців 1943 р., досить зіставити тематику, проблематику й філософію, наприклад, етапної ідеологічної праці Дмитра Мирона-«Орлика» «Ідея і чин України» 1940 р. із духом положень III НВЗ ОУН 1943 р.

Проте була одна людина, яка відважилася на кардинальну критику постанов III НВЗ ОУН і на цілковите відкидання їх як прикладу опортунізму, втрати орієнтацій та засліпленої орієнтації на ліву філософську (матеріалістичну) систему вартощів. Це був батько українського вольового націоналізму Дмитро Донцов. Нам невідомо про його перші реакції на постанови III НВЗ відразу у 1943, 1944 та 1945 р. Однак після війни Д. Донцов був категоричним: постанови III Збору несуть у собі весь той ментальний, світоглядний, ціннісний намул опортунізму, який стався в перші бурхливі роки Світової війни. Ці думки Д. Донцова розкидані у великій кількості статей, які він безперервно друкував у еміграційній пресі і потребують сьогодні окремої систематизації та вивчення [4]. Тут ми лише узагальнимо таке. Д. Донцов побачив у положеннях III НВЗ ОУН 1943 р. вияв тієї великої морально-психологічної основи української нації, яка називається *рутено-народництво*. Це той дух провансальської сентиментальності, лоялізму, добродушності, довірливості та пацифізму, який вирував у всіх верствах і політичних таборах українства протягом усього XIX ст. і який постійно перешкоджав витворенню в українському політикумі справді ідеалістичних, героїчних, волюнтаристських й елітарних середовищ. Д. Донцов побачив, що ОУН в іпостасі її нових ідеологів — передусім Петра Федуна-«Полтави» і Осипа Дяківа-«Горнового» та ін. — набулася духу соціалізму, з яким боролася, втягнулася в матеріалістично-гуманістичну систему цінностей, які мимоволі їй нав'язували ті десятки тисяч скомунізованих українців Наддніпряни, яких ОУН зустрічала у своїх походах на схід і на південь української землі. Д. Донцов уважав, що ті основоположні ідеї націоналізму, які були до того ж чудово теоретично розпрацьовані провідними ідеологами 1920–1930-х рр. (Д. Андрієвський, О. Бабій, Р. Бжеський, О. Бойдуник, Ю. Вассиян, М. Кушнір, Ю. Липа, В. Мартинець, О. Ольжич, Є. Онацький, З. Пеленський, М. Сціборський, О. Чемеринський (Я. Оршан) та ін.), а це: Традиціоналізм, Містицизм, Ірраціоналізм, Волюнтаризм, Елітаризм,

Релігійність, Романтизм, Героїзм та ін. — повинні залишатися як орієнтири для націоналістичного руху. Причому, непорушні орієнтири. Д. Донцов бачив, як хвиля переможного демократизму заливала Західний світ, і в тій хвилі на європейську людину виливалися ліберальні догми атеїзму, релятивізму, скептицизму, раціоналізму, прагматизму тощо. І цій хвилі не спроможна була протистояти генерація націоналістів, які опинилися на еміграції, постійно втрачаючи свою ідеологічну твердість. Тому він до кінця життя безстрашно кидався на всі можливі ідейні підступи лівих, ліберальних, анархістських середовищ, які безнастанно накочувалися на націоналістичний табір. Його ідейна боротьба із світовим матеріалізмом є подиву гідною, небаченою в інших культурах і слугує нині прикладом найвищого служіння Національній Ідеї. Спадщина Д. Донцова, відтак, — унікальне явище в історії правоконсервативної думки світу і наша українська гордість перед світом.

Д. Донцов, за великим рахунком, залишився сам у такому категоричному і войовничому запереченні тенденції демократизації в ОУН, хоча йому, безумовно, вдалося створити значне середовище у вищих ешелонах ОУН на еміграції, яке зуміло відстояти головні ідеологічні постулати ідеалістичного націоналізму в програмних документах ОУН. Останнім спалахом його ідейної боротьби можна вважати журнал «Клич нації», який виходив протягом 1970–1973 рр. за участі Д. Донцова у колі його однодумців (О. Рудий, Р. Жарський, Б. Вітошинський та ін.).

Однак у центр нашого дослідження ми покладемо думки С. Бандери, який все-таки не був збоку від Організації, як Д. Донцов, що позиціонував себе як «вільний мислитель», а очолював її і вів у її рамках завзяті ідеологічні дискусії.

Як ми вже зазначили, С. Бандера, як і більшість провідного членства ОУН, здебільшого уникав прямої критики III Надзвичайного Великого Збору ОУН, але теоретично осмислював його хибні інтенції. Цілу низку цікавих думок С. Бандери на теми внутрішніх ідеологічних протиборств, помилок і перео-

смислень натрапляємо в його етапній праці «Українська Національна Революція, а не тільки протирежимний резистанс» (1950). У ній він критикував позицію та ідеологічні впливи Української революційно-демократичної партії (УРДП), створеної відомим письменником І. Багряним на еміграції, на ідейній основі демократизму та соціалізму, і в надії, що скомунізоване українське суспільство в СРСР тільки такі ідеї в змозі буде прийняти. Висловлені тут критичні думки С. Бандери цілком накладаються на той спосіб мислення, з яким група чільних націоналістів у 1942–1943 рр. підійшла до створення нової програми ОУН на III НВЗ у серпні 1943 р. Головними авторами нової програми, як про це говорять різноманітні документи — протоколи допитів учасників Збору, їхні спогади тощо [8], були Дарія Ребет, Михайло Степаняк, Омелян Логущ, Яків Бусел, Йосип Позичанюк, Валя Горбач-Горбатенко, Василь Кук, Мирослав Прокоп, Дмитро Маївський. Вартує зауважити, що більшість із названих авторів щойно повернулися із Наддніпрянської України, а деякі (Й. Позичанюк, В. Горбатенко) були уродженцями Наддніпрянщини, і всі разом виражали настрій, що треба порозумітися із «скомунізованим поколінням». Додамо, що учасниками Збору були ще три наддніпрянці — К. Осьмак, В. Потішко та І. Вовчук, які також схилилися до соціалістичних поглядів в дусі свого ідейно-політичного походження як вихідці із традиції УНР.

Отже, С. Бандера так загально характеризує суспільно-політичну ситуацію напередодні III НВЗ ОУН: «У 1941–1943 роках, мовляв, виявилось, що на Осередніх і Східних Українських землях ідеологія і програма українського націоналізму та його концепція української національної революції — несприємливі. За двадцять літ панування більшевизму в Україні сталися такі зміни в суспільно-політичному думанні широких мас українського народу, що світогляд, ідейно-програмові цілі марксо-більшевизму в теорії знайшли загальне визнання, прийнялися як правильні, найпоступовіші, а весь найкращий, найактивніший елемент середнього й молодого поко-

ління, вихований на большевицькій ідеології, є з переконання ідейно-комуністичний. Все незадоволення — ґрунт для мобілізації мас до революційної боротьби — серед подавляючої більшості народу йде не по лінії принципового заперечення комунізму, його цілей і основних засад, а по лінії заперечення тільки актуальної практики большевицького режиму, що стоїть у повній протилежності до «приємливих, шляхетних» ідей теоретичного комунізму. В площині національно-політичної свідомості і таких же прагнень в масі українського народу нема тепер принципового глибокого заперечення самої істоти імперіалізму й духу Москви, яка намагається задушити духову культуру, національно-державну й суспільно-економічну самобутність української нації. Відчуття й освідомлення того, національний інстинкт ніби вже притуплені. Існує лише заперечення суспільно-економічного визиску, економічного упослідження України й терористичного тоталітаризму большевицького режиму» [2, с. 133–134].

Зауважимо, що саме так думали сотні, можливо, навіть тисячі тих оунівців, які у 1941 р. подалися на схід розбудувати структури проголошеної Актом від 30 червня 1941 р. Української Держави і підпільну мережу ОУН. У багатьох спогадах, документальних звітах є безліч свідчень, що націоналісти були вражені тим морально-психологічним станом українського суспільства на Наддніпрянщині: загальна пригніченість, катастрофічна втрата національної гідності і честі, жахливий соціальний пауперизм, настрої примітивного соціального споживацтва і меркантилізму, цілковитий атеїзм. Той жахливий у своїх наслідках суспільний експеримент, який проробили з українською нацією у 1920–1930-і рр. російські комуністи, виявився, справді, демонічним за своїм руйніцтвом і брутальністю. Відбулася найстрашніша регресивна модифікація української нації за всю її історію: большевикам вдалося витворити, масово винищивши українську інтелігенцію, не тільки особливо агресивний тип малороса, а й тип нового *соціального плебея* — рабськи покірною, абсо-

лютно бездуховного, вульгарного, аморального і цинічного, перейнятого тільки інстинктом елементарного виживання. По-суті, це вже була не нація, а якесь безлике, аморфне, російськомовне місиво деетнізованих елементів, які, до слова, творять і сучасну основу нашої олігархічно-охлократичної України. Національна свідомість тліла тільки серед нечисельних недобитків інтелігенції, у віддалених, недоруйнованих колективізацією, селах, у провінційних містечках, серед різних тендітних верств заляканих терором людей. І хоча навіть в цих умовах ОУН зуміла розбудувати свою підпільну мережу аж до Кубані і до Криму, у провідних оунівців збереглося відчуття того, що в такому соціальному середовищі треба діяти якоесь по-інакшому і це відчуття вони принесли в Західну Україну, відступаючи з наближенням німецько-советського фронту у 1943 р.

С. Бандера продовжує свій аналіз: «Тому боротьба за визволення України, щоб залучити до активної участі широкі маси, а передусім динамічний, здатний до революції молодий елемент, — мусить нібито бути в цілій постановці, отже, і в програмово-концепційній, пристосована до тих даних, мусить завернути з націоналістичного шляху на шлях тільки протирежимної боротьби. Боротьбу за повалення большевицького поневолення України годі сперти в основі на національно свідомий, рішуче протимосковський і протибольшевицький елемент, бо такого, буцімто, в Україні дуже мало. Її треба сперти на все, що наставлене проти самого режиму, проти існуючого стану. І в тому треба розраховувати ... на тих, хто є за комунізм, за його здійснення, а ворожо ставиться до режиму й його практики за «зраду комунізму». Замість «непопулярного» заперечення цілоти большевизму, треба визнати за позитивні «здобутки жовтневої (тобто большевицької) революції» і виступити в ролі їхніх захисників перед режимом, який їх зрадив» [2, с. 134]. Якщо ми зіставимо філософію постанов III НВЗ ОУН із програмними положеннями II ВЗ ОУН 1941 р., то легко відчуємо світоглядну прірву, яка їх

розділяє. Тож логіка провідного членства ОУН йшла в описаному С. Бандерою напрямі мислення.

Далі С. Бандера загострює проблему: «Отже, це вже не проблеми політичної тактики на окремих відтинках, в праці серед деяких середовищ, а тільки питання власної, основної програми. Мовляв, нам треба саме такі основні положення прийняти за головні лінії і на них будувати все. Відповідно до того треба відкинути дотогочасні, «вже пережиті» засади українського націоналізму, викоренити їх у власних рядах, змінити свою ідеологію і програму» [2, с. 134]. І тут же Провідник робив такі два категоричні висновки, які відповідали його характерові принципового мислення:

1) «Сама діагноза політичного ґрунту на ОСУЗ (*Осередньо-Східних Українських Землях — О. Б.*), яка служила за вихідну для даної концепції, базується на неправильній оцінці ґрунту, національної свідомости, політичного наставлення народних мас і революційних, динамічних елементів. Вона заперечує націоналістичну визвольну концепцію, достатню живучість і динаміку природних націоналістичних потенцій в українському народі та спроможність ідеології українського революційного націоналізму захопити народ, підняти його на боротьбу за «бути чи не бути»... [2, с. 134].

2) «В осередку організування визвольної революції треба ставити кристалізацію, удосконалення і поширення серед мас **націоналістичної ідеології** [*виділення наше — О. Б.*], програми, визвольної концепції та підбирання, вирощування і формування на тій базі власної сили, її підстави — кадрів непохитних визнаців і борців» [2, с. 134].

У цій студії, яку можна вважати за одну із віхових, класичних праць в розвитку ідеології українського націоналізму, С. Бандера теоретично розпрацьовує дві абсолютні засади, які мають залишитися навічно в практиці українського націоналізму. Він розвиває тезу про два напрями і два види ідейно-пропагандивної роботи — **внутрішній**, основний, і **зовнішній**, тактичний, змінний, який кожного разу вико-

ристовується по-різному, залежно від кожної конкретної політико-історичної ситуації. Ось як він визначає принципи першого напрямку: «Процес збирання, плекання, формування і вирощування власної сили визвольної революції мусить відбуватися на правильних засадах українського революційного націоналізму, на його ідеологічних програмових істинах. Тому супроти власних рядів, перед українським народом мусять бути належно поширювані й висвітлені наші цілі, наша ідеологія і програма, наша визвольна концепція в цілій своїй суті, повністю. Наші основні засади мусять бути не тільки збережені й розвинені, але й **з'ясовані у власному середовищі** [виділення наше — О. Б.] в повній чистоті, без жодних викривлень під впливом різних тактичних міркувань. Тільки на такій підставі, в такому дусі можна формувати ряди борців за визволення, які не піддадуться жодним атакам ворога. Тільки поставивши перед українським народом цілком ясні, чисті, безкомпромісові цілі визвольної національної революції, можна повести його на **найтяжчу боротьбу** [виділення наше — О. Б.], яка вимагає незмірних жертв і яка єдина може принести волю нації» [2, с. 136].

Ось думка щодо другого, зовнішнього, принципу: «Натомість в усій політичній, пропагандивній праці на чужому ґрунті і супроти чужого середовища лише моменти тактичної доцільності вирішують про те, як треба підходити, які відтінки й цілі визвольної боротьби та в якому насвітленні їх треба підносити. Тільки частина цілей нашої визвольної боротьби відповідає прагненням сторонніх чинників, чужих народів і деяких елементів, які — волею чи неволею — є складовими частинами чи знаряддям ворожої сили... Для здобуття прихильності і співдії чужих сил, а також саме для ідейно-моральної демобілізації у ворожому таборі треба підбирати й висувати такі з-поміж наших гасел, які переконливо й притягаючи промовляють до тих чужих елементів. Натомість, якщо б ставити як програмові цілі для власного табору, перед українським народом тільки ті гасла, обмежитися лише на них, — то це,

замість мобілізувати, лише вносило б *баламутство, розгублення*» [виділення наше — О. Б.] [2, с. 136–137].

Тепер прокоментуємо ці думки С. Бандери у проєкції на оцінку постанов III НВЗ ОУН 1943 р. Та група із керівного членства ОУН, яка писала постанови III НВЗ і внесла до офіційної програми ОУН ідеологічні положення, пройняті ідеалами демо-лібералізму та соціалізму, допустилася *стратегічної помилки*, яку чітко окреслив С. Бандера: замість того, щоб створити дві частини програмових положень — одну, внутрішню, для збереження, розвитку і поглиблення органічних ідей українського вольового націоналізму і другу, зовнішню, для проведення тимчасової пропагандивної роботи серед цілковито денационалізованого і скомунізованого населення Наддніпрянської України, — воно пішло на *принципову видозміну, переінакшення ідей українського націоналізму в офіційних програмових документах*. Так, націоналізм втратив свої визначальні ідеологічні ознаки: релігійність, містичність, традиціоналізм, волюнтаризм, елітаризм, романтизм, ірраціоналізм, тощо. Замість програми *наступу* ОУН отримала програму *пристосування*, а це був відхід від головної і первинної засади націоналізму — *революційності*, засади, яка й зробила ОУН тим, чим вона була для української нації впродовж усього міжвоєнного періоду — орденом-авангардом безкомпромісної, героїчної, жертвовної боротьби за права та ідеали української нації. ОУН вперше від 1920 р., коли була заснована УВО як перша націоналістична організація революційного типу і своєрідна матір ОУН, відмовилася від принципу творення в своєму середовищі атмосфери емоційно-настроевого *горіння* во ім'я вищих ідеалів національної свободи і перейшла до творення моральної атмосфери *вичікування*. Так вперше у свідомість членства ОУН було вкинено думку, що від гострої і жертвовної боротьби можна відмовитися, можна обійти її і почати шукати різні шляхи полегшення і пом'якшення націоналістичної войовничості. Тож закономірно, що саме програмні звернення III НВЗ, його непродума-

ні до кінця теоретичні тези, настрої стали тією *живильною основою*, з якої пішли опортуністичні, розкладові тенденції в націоналістичному русі. Саме до тез III НВЗ будуть пізніше, після 1945 р., апелювати нові розкольники — т. зв. «двійкарі» (З. Матла і Л. Ребет та їхні послідовники), — які рішуче будуть пробувати перевести ОУН на ліберальні ідеологічні рейки.

У праці «Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс» С. Бандера висловив ще одну дуже важливу теоретичну тезу — проти матеріалізму як світогляду, а саме цей світогляд проглядає в положеннях III НВЗ. Так він писав: «При глибшій застанові можна переконатися, що найбільше лиха в українському політичному житті, найбільше внутрішніх суперечностей та шкідництва для визвольних змагань походить з матеріалістичного світогляду, з чужих, соціалістичних ідеологій і концепцій та з хиб одиниць і цілих гуртів. Український націоналістичний рух не приймає жодної з філософських систем, створених чужинецькими мислителями, не займається ними. При тому ж для українського націоналізму є притаманний український світогляд, що є витвором українського духу, природи і цілого українського народу, посталий на базі загальнохристиянського світогляду. Він не створений одним мислителем чи якимось науковим напрямком, не вкладений науково у філософську систему, але виразно віддзеркалений і діючий в усьому житті й творчості української нації та української людини як упорядкована, гармонійна і завершена система вартостей, яка виросла органічно. Український світогляд є християнський» [2, с. 140].

Уже після V Конференції ОУН 1950 р., яка критично оцінила деякі положення III НВЗ ОУН 1943 р. і усунула їх із програми ОУН, Ярослав Стецько категорично наголошував у статті «На позиціях воюючої України»: «Як раніше ОУН корегувала деякі перестарілі положення II-го Великого Збору, так і зараз, на основі здобутого досвіду, корегує в дусі антиматеріалістичних інтенцій устійнення III НВЗ ОУН, елімінуючи все чуже, навіяне, хвилеве» [15, с. 427]. Тобто він чітко розумів,

що допущені на III НВЗ ОУН помилки були чимось неорганічним, нетрадиційним і тимчасовим для ОУН. Натомість якраз ворожі до націоналізму сучасні українські історики, прикриваючись позою «об'єктивних позитивістів», вдають, що не знають про переоцінку постанов III НВЗ ОУН і видають їх за «вирішальні» та «кінцеві» і цим нав'язують сучасникам фальшиве уявлення, ніби ОУН насправді ідейно еволюціонувала до ліберальності і навіть вліво. Цим вони зручно досягають ще й ефекту дискредитації ОУН.

Тепер проаналізуємо, хто ж саме був у числі авторів постанов III НВЗ ОУН 1943 р.

Дарія Ребет (1913–1992) — народилася в Кіцмані (Буковина), походила із галицької священницької родини. Дівоче прізвище Цісик. Працювала, після університетських юридичних студій у Львові і Любліні, в Стрийській окрузі ОУН. Вийшла заміж за Лева Ребета (1912–1957) — провідника Крайової Екзекутиви ОУН на Західній Україні у 1935–1939 рр., публіциста й теоретика націоналізму. Ще у кінці 1930-х рр. до Л. Ребета були суттєві претензії як до Крайового провідника за стагнацію націоналістичного руху, тактичні провали та розконспірування членства, проти нього виступили такі авторитетні лідери, як Я. Стецько, Д. Грицай, І. Равлик, З. Косак, Р. Шухевич [10, с. 29]. Його, всупереч волі частини керівного членства ОУН, призначив Крайовим Провідником особисто Ярослав Барановський, до якого, як відомо, натовді вже були суттєві підозри і недовіра і який, власне, згодом призвів своєю поведінкою до розколу в ОУН 1940 р. У 1940 р. Л. Ребет постав перед спеціальним судом ОУН, на якому Р. Шухевич звинувачував його за серйозні провали, шкідництво Організації й інтриганство; В. Кук звинувачував його у співпраці з польською поліцією, через що загинули відважні оунівці, в т. ч. брат В. Кука Ілярій. Однак початок Світової війни і розкол в ОУН об'єктивно відволікли увагу від Л. Ребета, а той разом з дружиною поспішно підтримали новий Революційний Провід ОУН на чолі з С. Бандерою [9, с. 157], хоча тоді ж постійно

вели агітацію в частих дебатах за демократизацію ОУН [10, с. 41]. Згодом Л. Ребет увійшов до Державного Правління проголошеної незалежної України (липень 1941 р.), але чомусь не виконав доручення підготувати про'кт тексту проголошення відновленої держави і її конституцію. Потім він не виконав рішення голови ДП Я. Стецька реорганізувати цю структуру і перейти у підпілля [9, с. 157]. Однак усе це йому у вихорі воєнних подій чомусь простили. Його особисто критикував С. Бандера і в ув'язненні, і після виходу на свободу. У 1940-ві рр. Л. Ребет був одним із чільних агітаторів за перехід ОУН на «демократичні рейки». Можна думати, що він був і під впливом т. зв. групи І. Мітринги — оунівців, які захопилися лівими ідеями (Б. Левицький, І. Ревак, М. Турчманович та ін.). (Іван Мітринга (1907–1943) — працював у закордонному Проводі ОУН, виступав як публіцист, автор гасла «Свобода народам, свобода людині!»; пробував перевести ОУН на рейки соціалізму; у 1941 р. створив свою *Револьюційну партію робітників і селян (!!!)*, редагував газету «Земля і воля», загинув у боях із советськими партизанами як учасник «Поліської січі»).

У 1944 р. Л. Ребет увійшов до структур УГВР і за її дорученням виїхав за кордон. Від 1945 р. вів лінію на окрему позицію Закордонних частин ОУН, що стало передвісництвом нового розколу в Організації. У 1948 р. саме Л. Ребет очолив бунт проти «авторитаризму С. Бандери» та «тоталітаристських ідей» в ОУН. Тоді його підтримали З. Матла, М. Лебедь, М. Прокоп та ін. Так зародилася опортуністична, насправді ліберальна за світоглядом, лінія в ОУН, яка отримала назву «двійкарство» (від «двійки» — двох членів ОУН — Л. Ребета і З. Матли, які оголосили про свою опозицію до Організації). У 1954 р. Л. Ребет організував провокацію проти ОУН і особисто проти С. Бандери: він офіційно подав фальшивий документ «Воля Батьківщини» — нібито звернення Проводу ОУН в Україні до ОУН за кордоном із закликом звільнити С. Бандеру з посади Провідника за те, що той відійшов від постанов III НВЗ ОУН [9, с. 162]. При цьому Л. Ребет залучав до співпраці у своїй

ідеологічній боротьбі з Проводом ОУН за кордоном націонал-комуністів із середовища партії І. Багряного УРДП, зокрема Івана Майстренка і Бориса Левицького, які відверто ненавиділи націоналістів, критикував націоналістичну ідеологію за волюнтаризм та ірраціоналізм, протиставляв, часто перекручуючи їхні думки, нових ідеологів ОУН П. Федуна-«Полтаву» і О. Дяківа-«Горнового» традиціоналістським ідеям ОУН, позиції Д. Донцова [9, с. 160]. П. Мірчук оцінював лінію Л. Ребета так: «Двійка» продовжувала свою дію як «ОУН (з)». Зведена провокаторами на манівці лівизни, бо в препаративних спецами НКВД «листах з Батьківщини» було подано, що ОУН в Україні переставилась на позиції соціалізму, пішла далі шляхом лівизни, мішанки соціалізму з націонал-комунізмом» [9, с. 66].

Відомий історик ОУН так пояснював можливі причини, чому Л. Ребет потрапив у пастки советського НКВД: «Існує дві теорії. Перша: Ребет став сліпим знаряддям КГБ. Неприродно жадібний почестей і влади, вроджений інтриган, засліплений ненавистю до популярності Бандери, Ребет несвідомо ... виконував плани КГБ. Друга: Ребет попав у Відні на початку 1945 р. в руки КГБ і, маючи до вибору йти з дружиною і маленькою дитиною на Сибір ... або їхати свobodно з родиною на Захід, зобов'язавшись виконувати доручення КГБ; Ребет вибрав друге...» [9, с. 167]. Саме «двійкарі» найактивніше, найпослідовніше виступали за демократизацію ОУН, за її повний відхід від ідейної спадщини вольового націоналізму, від творчих інтенцій Д. Донцова. Згодом «двійкарі» створили у 1956 р. окрему ОУНз (за кордоном), яка цілком перейшла на ліберальну програму дій і стала підґрунтям для створення протинаціоналістичної системи впливів у діаспорі. ОУНз відкрито співпрацювала з владою США, контррозвідкою і контррозвідками інших великих держав Заходу, насамперед Канади і Великої Британії. За це члени ОУНз отримали підтримку на всіх рівнях при просуванні на впливові, академічні та медійні посади. Головним їхнім завданням було розвивати ліберальну свідомість серед молодшого покоління української

діаспори, впливати на український дисидентський рух в СРСР, маргіналізувати впливи ОУН С. Бандери.

Дарія Ребет в усьому підтримувала свого чоловіка. Її вважають головною провідницею «демократизаторських» ідей в середовищі ОУН ще від кінця 1930-х рр. Взяла участь у III НВЗ ОУН і, як свідчать протоколи Збору, була головним концептуалістом його постанов. У 1944 р. її вже сприймали як ідейну лідерку, вона стала одним із ініціаторів створення УГВР, увійшла до Президії УГВР і надалі забезпечувала в цій структурі тверду лінію на «демократизацію», критику волюнтаристських ідеологічних засад ОУН. Очевидно, її великою заслугою стало те, що структура УГВР поволі перейшла в опозицію до ОУН. Сама Дарія Ребет писала з цього приводу: «...ОУН була саме після відбуття III Надзвичайного Великого Збору, що являв собою докорінний злам в еволюції політичних поглядів на позиції програмової та структурної демократизації. Довелося тільки практично здійснити від монопартійного моделю суспільства, практично зректися неподільної влади у революційно-визвольному русі; визнати УПА всенародною військовою силою без партійного диктату...» [14, с. 73]. Саме Д. Ребет вивела на чільні позиції як нового ідеолога Петра Федуна-«Полтаву» [10, с. 51], який взявся писати в дусі метеріалізму, щоб бути сприйнятливішим для «східняків». Від 1956 р. вона приєдналася до ОУНз, стала одним із лідерів процесу лібералізації середовища націоналістів у діаспорі. Була членом редколегій впливових часописів: «Сучасна Україна», «Український самостійник», «Сучасність». Брала активну участь в організації жіночого руху діаспори.

Михайло Степаняк (1967) — народився в с. Дзвиняч (Богородчанський р-н Івано-Франківської обл.). Закінчив Львівський університет за фахом правника. Ще в студентські роки захопився комуністичними ідеями, став членом КПЗУ, «Сельробу». Від 1935 р. мав адвокатську контору в м. Бережани. У 1939 р. пішов на співпрацю із советською владою, був навіть

секретарем Бережанської міської ради. У 1940 р. М. Степаняк прийняв пропозицію оунівців Г. Голяша і Л. Зацного, які прибули із Кракова, допомагати ОУН як кваліфікований юрист. Перейшов у підпілля. Дуже швидко здобув довіру вищого керівництва ОУН. Підготував проект Української Самостійної Соборної Держави (своєрідну конституцію). У 1941 р. увійшов до Української Національної Ради, з проголошенням самостійної України 30 червня 1941 р. був заступником Л. Ребета і помічником М. Лебеда, що дало йому підстави для росту в Організації. Був навіть Крайовим Провідником на ЗУЗ у 1941–1943 рр., коли більшість провідних діячів Організації або були арештовані, або воювали. Брав участь у I, II, III Конференціях ОУН, у III НВЗ ОУН, де відіграв особливу роль, в т. ч. при створенні програмних документів Збору. Був вибраний членом Головної Ради ОУН. Ще на III Конференції ОУН (17–21.02.1943) М. Степаняк пропонував всю бойову силу Організації спрямувати проти німецьких окупантів і не воювати проти советських партизанів із наближенням німецько-советського фронту; запропонував змінити назву ОУН, бо, мовляв, слово «націоналіст» означає «фашист». Критикував ідеологію Д. Донцова. У червні 1944 р. М. Степаняк разом із В. Куком і Я. Буселом створив на Волині Народно-визвольну революційну організацію (НВРО), яка виявила самостійність і навіть опозиційність до ОУН. Правда, до конфлікту не дійшло. У липні 1944 р. М. Степаняк був тяжко поранений советськими партизанами і захоплений у полон. Це був перший оунівець такого високого рангу, який потрапив до рук МГБ, і його використали вповні: М. Степаняк пішов на співпрацю із слідством (формально його засудили до смертної кари у 1947 р.). Його інформацію використовували для боротьби із оунівським підпіллям, зокрема, він дуже негативно характеризував Р. Шухевича як «фашиста», волюнтариста, «терориста» [3]. Після 1947 р. М. Степаняк відбув на заслання в Казахстан. Амністований у 1961 р. Повернувшись із заслання часто виступав у пресі із засудженням своєї участі в ОУН. Проживав у своєму рідному селі, де й помер.

Василь Кук (1913–2007) — народився в м. Красне (Буський р-н Львівської обл.). Від 1929 р. став членом Юнацтва ОУН. Вчився в Люблінському Католицькому університеті. Кілька разів арештовувався польською владою. Очолював Провід ОУН Золочівського повіту. Керував підпільною друкарнею ОУН «Мандоліна» на Підгаєччині. У 1940 р. переїхав до Кракова, організовував зв'язкову роботу. Тоді зблизився з Р. Шухевичем. Увійшов до Проводу ОУН після II Великого Збору 1946 р., очолив організаційну референтуру. Організував Центральний Штаб похідних груп ОУН, які вирушали на терени України, і керував ним. Очолив прохідну групу ОУН до Києва з метою проголошення незалежності України, але був заарештований німцями. Зміг втекти разом із Д. Мироном-Орликом. Навесні 1942 р. В. Кук керував Проводом ОУН на південно-східних землях. Навесні 1943 р. очолив УПА-Південь. Був відмінним конспіратором, організатором, і це цінували в Проводі, це забезпечило йому 2-е місце після Р. Шухевича. На III Конференції ОУН зблизився із М. Степаняком і підтримав його план боротьби тільки проти німецьких окупантів, але цю версію дій не підтримали більшість учасників Конференції на чолі з Р. Шухевичем. Командував багатьма діями УПА на Волині. Разом із М. Степаняком спробував організувати опозицію до Проводу ОУН, створивши Народно-визвольну революційну організацію. Від 1947 р. довго був заступником Р. Шухевича, а після його смерті у 1950 р. став Головою Проводу ОУН в Україні (Провід ОУН за кордоном тоді очолював С. Бандера), Головним Командиром УПА, Головою Секретаріату УГВР. Заарештований советськими органами у 1954 р. через зраду провокатора (М. Примаса). Через деякий час пішов на співпрацю із КДБ. Давав викривальні свідчення проти УПА, радив КДБ щодо можливих деструктивних дій проти ОУН на еміграції і т. ін. [8, с 147–363]

Яків Бусел (1912–1945) — народився в с. Митава біля Риги (або під Вільнюсом, за іншими відомостями). Вчився у

1932–1933 рр. у Львівському університеті. Як оунівець, діяв на Рівненщині, де кілька разів арештовувався за підпільну роботу. Організаційний референт Крайового Проводу Північно-Західних Українських Земель (ПЗУЗ) у 1936–1937 р. У 1939 р. виїхав на еміграцію до Кракова. Учасник II ВЗ ОУН 1941 р. Протягом 1941–1944 рр. очолював політико-пропагандивний осередок ОУН на ПЗУЗ; редагував видання: «Інформатор», «Вісті з фронту УПА», «До зброї». На III НВЗ ОУН 1943 р. обраний членом Проводу. Був одним з ініціаторів скликання I Конференції поневолених народів Східної Європи (листопад 1943 р.). Активно писав. Був керівником політвишколу при Проводі ОУН та при політвідділі УПА. Взяв участь в опозиції проти політичної лінії ОУН у вигляді створення НВРО у 1944 р. під впливом М. Степаняка. Загинув 15.09.1945 в с. Бишки на Тернопільщині.

Омелян Логуш (1912–1982) — народився в с. Передмістя (Буцацький р-н Тернопільської обл.) Вчився у Львівській Політехніці, де й включився в оунівське підпілля. Член редакції націоналістичного журналу «Студентський вісник» та газети «Нове село». Після короткого арешту у 1939 р. емігрував до Кракова. Працював в Українському Центральному Комітеті. Поїхав із похідною групою ОУН до Дніпропетровська у 1941 р., де був референтом пропаганди КП ОУН Південно-Східних Українських Земель (1942–1943). Згодом став політреферентом Центрального Проводу ОУН. Учасник III НВЗ ОУН та Великого Збору УГВР. Під час Збору підтримував Д. Ребет, виступав з позицій матеріалізму. Головний редактор журналу «Ідея і чин» (літо 1944 р.). У 1945 р. самочинно емігрував, за що був звинувачений ОУН у дезертирстві і його розшукувало СБ. Співпрацював із Закордонним представництвом УГВР, яке вело продемократичну лінію на лібералізацію свідомості української діаспори. Очолював український відділ «Голосу Америки», що говорило про його особливу наближеність до Держдепу США.

Мирослав Прокоп (1913–2003) — народився у Перемишлі. Здобув вищу освіту правника. Ще в дитинстві допомагав ОУН. Відбув трирічне ув'язнення. У 1937–1939 рр. редагував націоналістичний «Студентський вісник». Протягом 1939–1941 рр. перебував у підпіллі. Від 1942 р. працював у Києві референтом пропаганди ОУН, опісля — референтом пропаганди Проводу ОУН. Керував таємною радіостанцією в Карпатах, редагував журнал «Ідея і чин» (1943). На III НВЗ ОУН критикував ідеологію вольового націоналізму з позицій демократизму. Був учасником Великого Збору УГВР і виголосив там центральну доповідь. Увійшов до Президії УГВР. Багато зробив для переходу УГВР на демократичні позиції. У 1945 р. емігрував до Австрії, де упорядковував архів ОУН. Від 1948 р. почав підтримувати лінію «демократизаторів» ОУН, які вкорінювалися в Закордонних Частинах ОУН, у Представництві УГВР за кордоном. Згодом він став членом ліберальної ОУНз. Очолив видавничий фонд «Пролог» (1952–1981), був членом редколегії провідного ліберального журналу діаспори «Сучасність». До кінця життя захищав постанови III НВЗ ОУН 1943 р. як доленосні і щасливі для визвольного руху.

Йосип Позичанюк (1913–1944) — народився у м. Дашів (Київщина). Навчався в Ніжинському педінституті за фахом філолога. У 1939 р. як комсомольський активіст, був скерований до Львова. Тут він познайомився з ідеями національно-визвольного руху, змінив свій світогляд. Включився у підпільну діяльність ОУН. Дивно, але таку малопідготовлену ідеологічно людину вже у 1941 р. ввели до членів Державного Правління (уряду Я. Стецька) як секретаря пропаганди. Згодом він брав участь у похідній групі ОУН на Київ під керівництвом Д. Мирона. Був арештований німцями й ув'язнений у концтаборі Освенцим. Втік звідти і включився в боротьбу УПА, став полковником. Взяв участь в III НВЗ ОУН 1943 р. і, очевидно, впливав на його програмові постанови як колишній здібний пропагатор-публіцист. Був серед головних ініціаторів прове-

дення Конференції Поневолених народів Східної Європи і Азії (листопад 1943 р.). Підтримував створення національних відділів у складі УПА. Був редактором повстанських газет «За Україну», «За Українську державу» та ін. Загинув у бою з загоном НКВД.

Як бачимо, усі можливі головні автори постанов III НВЗ ОУН, крім Р. Волошина та Д. Маївського (їхні біографи не наводимо, бо це надто відомі героїчні постаті), були людьми непевними (як Д. Ребет); нестійкими в ідейному і моральному плані (як М. Степаняк, Я. Бусел, В. Кук); схильними до проліберальних (О. Логущ, Д. Ребет, М. Прокоп) або лівацьких симпатій (Й. Позичанюк, Я. Бусел, М. Степаняк). Усі вони у певний час бунтували проти Проводу ОУН, проти його «диктатури», мріяли про якусь «демократизацію» ОУН, посуті, виявляли анархістсько-індивідуалістичні тенденції, а після війни в діаспорі деякі з цих діячів десятиліттями працювали на структури, які протидіяли ОУН і загалом націоналізмові як Ідеї (Д. Ребет, О. Логущ, М. Прокоп). Появу таких людей, як М. Степаняк (член КПЗУ до 1939 р.!!!), спочатку як експерта-правника і радника Проводу ОУН, потім як члена Державного Правління (уряду) від ОУН, далі як Крайового Провідника ОУН на ЗУЗ, згодом як члена Проводу ОУН, автора програмних документів Організації (а за стилем письма і способом думання можна легко розпізнати, що саме М. Степаняк, поряд із Дарією Ребет, був головним автором постанов III НВЗ) на провідних позиціях в ОУН треба вважати просто скандалом, вирішальною і неприпустимою помилкою керівництва ОУН. Так само катастрофічним недоглядом Проводу ОУН треба вважати появу Дарії Ребет у керівництві Організації, адже проти її чоловіка ще на 1940 р. були дуже серйозні звинувачення і підозри щодо його можливої провокаторської діяльності, сама вона не раз виражала відверто ненаціоналістичні погляди, постійно критикувала ОУН за «диктаторство» і «шовінізм». Можна задати й риторичне питання щодо Й. Позича-

нюка: як міг комсомольський працівник до 1940 р. опинитися на відповідальних посадах в ОУН, з можливостями виробляти ідеологію, тобто щось священне, найважливіше? Навіть якщо він був відважний воїн, то це не мало бути аргументом, щоб давати йому такі можливості.

Зазначимо, що членами Проводу ОУН тоді були: Р. Шухевич (який на III НВЗ був обраний Головою Бюро Проводу), Д. Маївський (його заступник), Р. Волошин (другий заступник), Р. Кравчук (Крайовий Провідник на ЗУЗ), М. Арсенич (керівник СБ), В. Охримович, Д. Грицай, Д. Клячківський (хоча він участі в Зборі не брав), В. Кук, Д. Ребет, М. Прокоп, О. Логущ, Я. Бусел. До Ради Проводу ОУН входили: М. Лебець, о. І. Гриньох, Й. Позичанюк, В. Турковський, М. Степаняк. Зауважимо, що ідейну нестійкість вже тоді могли виявити такі члени Ради ОУН, як М. Лебець (у діаспорі підтримав розкол «двійки» і багато років був головним організатором проліберальних проєктів, інституцій та ініціатив), о. І. Гриньох (також взятий «двійкар» та член ОУНз), Валя Горбатенко (як недавня мешканка СРСР і, зрозуміло, ідеологічно не підготовлена діячка). Участь у діяльності III НВЗ ще взяли три вихідці із Наддніпрянщини, представники Центральної Ради, К. Осьмак (майбутній Президент УГВР), В. Потішко і І. Вовчук, які, зрозуміло, також агітували за посилення демократизму в ідеології ОУН, за пристосування її до свідомості скомунізованого населення. Наприклад, В. Потішко був автором офіційного документа для УГВР (1944) під назвою «Про соціально-політичну концепцію української національно-визвольної боротьби», в якому явно проступають не те, що соціалістичні, а відверто марксистські ідейні елементи [16]. Тож вимальовується цікава картина: **потенційні опортуністи складали вагому силу серед учасників III НВЗ — їх було разом 13 осіб з 27** — приблизної загальної кількості учасників (додаємо до названих ще й В. Охримовича, який у діаспорі близько зійшовся зі скандальним Л. Ребетом, виконував його особисті доручення). Якщо взяти до уваги, що такі учасники Збору, як Р. Шухевич,

Р. Волошин, М. Арсенич, Р. Кравчук, В. Турковський більше позиціонували себе як насамперед військові, політичні лідери і вважали (так свідчать протоколи допитів і спогади про нього учасників), що їм не дуже треба втручатися в ідеологічну проблематику, то ми зрозуміємо, яку велику перевагу в ідеологічній сфері мали опортуністи.

Наприклад, відомий пропагатор та ідеолог ОУН Осип Дяків-«Горновий», якого теж піднесла хвиля демократизму після 1943 р., так осмислював проблему світоглядного формування оунівців: «III Надзвичайний Великий Збір ОУН прийняв виразну постанову, що ОУН не зв'язується з жодною філософією і що її члени тому можуть визнавати як філософський ідеалізм, так і матеріалізм...

Не та чи інша філософія є обов'язкова для членів ОУН, а суспільно-політична ідеологія і програма ОУН. В питанні філософських переконань кожний член ОУН користується повною свободою...» (Виділення автора — О.Б.) [7, с. 568 і 574]. З цих слів видно, в чому була головна помилка проєктантів демократичних змін до програми ОУН: вони дещо наївно повірили в те, що вільний вибір може забезпечити якісний розвиток членства, забувши при цьому відому філософську істину, що до вільного вибору морально і розумово готові лише вибрані особистості, люди, справді наділені силою мудрості і шляхетності душі; в інших випадках свобода вибору перетворюється на анархічні пориви і звичайне пристосуванство. Так і сталося зі слабкими натурами: вони відразу, як тільки з'явилися належні умови, впустили до ідеології націоналізму «практичні потреби», і ця ідеологія почала перетворюватися на щось інакше. Це й був шлях до опортунізму.

Ми мусили персоналізувати аналіз результатів III НВЗ, бо саме такий підхід дає змогу зрозуміти його специфіку. Таке «розщеплення» поняття «Провід ОУН» дає можливість зрозуміти, як поволі визрів процес опортунізму, на що склалися об'єктивні (морально-психологічний і політичний тиск

проблеми «порозуміння зі сходом») і суб'єктивні (відсутність у Проводі великої кількості досвідчених діячів ОУН) причини.

Безумовно, надалі націоналістичний досвід, ідейно-моральний гарт, політична інтуїція Р. Шухевича, Р. Волошина, Д. Маївського, Д. Клячківського, В. Сидора, М. Арсенича, Р. Кравчука гарантували бойовий, наступальний, чітко націоналістичний розвиток ОУН, і це підтвердила історія. Саме вони забезпечили стрімку розбудову структур УПА, від 1943 р. починаючи, наснажили всіх її головних командирів на безкомпромісну боротьбу; саме вони створили ту атмосферу суворого принциповості й дисципліни в Організації, яка стала основою для витворення неймовірно витривалого, героїчного і жертвовного масового визвольного руху. Тому стався історичний парадокс (за теорією історіософії, це коли емоційне як органічне, перемагає раціональне як штучне): **прийнята помилкова, навіть розкладова політична програма ніяк не завжала ефективності націоналістичного руху, визвольній боротьбі, бо морально-вольовий та емотивний запал більшості його учасників був таким сильним, що ламав, як стихія, всі перешкоди і намули.** Стався той феномен, який теоретично осмислював Д. Донцов ще від 1913 р., виробляючи ірраціоналістичну філософію націоналізму: **головне — витворити нову емоційно-моральну основу нації, сформувавши покоління героїв, загартувати характер провідників (еліт) і історична перемога нації буде забезпечена, попри всі можливі пастки, загати, хибні шляхи.** Так і сталося у 1943 р.

Очевидно, ми можемо припустити, що як інтелектуали й теоретики Дарія Ребет, М. Степаняк, Я. Бусел, Й. Позичанюк, О. Логущ, М. Прокоп, навіть В. Кук (пізніше став науковцем) у чомусь переважали «військовиків» на рівні теоретичної полеміки, вміли майстерно навіювати думки і переконувати, зрештою, могли просто малювати неправдиву картину суспільних настроїв і тенденцій на Наддніпрянщині. Тоді всі націоналісти жили великим емоційним поривом до порозуміння зі «східняками», всі щиро хотіли запалити спільний вогонь

боротьби. Тож цілком можна припустити, що на Зборі задо-мівувала фальшива уявленість: опортуністи жваво і катего-рично переконували, що якщо ОУН не змінить програми, не відкриється до «скоммунізованих східняків», то її «не підтримає народ». Для нас тут важливо наголосити про одне: на жаль, тоді всі забули про священний принцип будь-якої суспільно-політичної боротьби, про який пізніше виразно писав С. Бандера — **принцип непорушності головних світоглядних ідей руху**, бо інакше рух може **переродитися** ідеологічно, ціннісно, морально, «збаламутитися і розгубитися», за С. Бандерою. Ще раз нагадаємо думку Провідника: «В осередку організування визвольної революції треба ставити кристалізацію, удосконалення і поширення серед мас націоналістичної ідеології ... і формування на тій базі власної сили...»; С. Бандера говорив про два види ідеолого-пропагандивної роботи: **внутрішній і зовнішній**, внутрішній — це незмінність і наполегливе поширення головних ідей руху, а зовнішній — це тактична змінність (якщо треба) окремих положень і тимчасова пропаганда їх, щоб «розітнути» зовнішню ворожу ситуацію. Учасники ІІІ НВЗ припустилися помилки і внесли чужі, ненаціоналістичні тези до головної програми ОУН. Тому, логічно, ці неорганічні тези, як тільки виникли сприятливі умови для цього (а такі умови виникли в діаспорі відразу після 1945 р.), почали руйнувати й розкладати Організацію, шкодити націоналістичному рухові загалом. В умовах війни «військовики» змогли легко відбити розкладові й дезорієнтаційні віяння хибних ідеологічних положень, бо саме життя підказувало, що треба діяти рішучо, наступально, по-волонтаристськи, революційно. В мирних умовах відбувалося щось протилежне: ситуація психологічного і морального розслаблення стимулювала порожні теоретизування, як би то «знайти легший шлях» для порятунку національної справи. І такий шлях знаходився: це ліберально-пацифістська ідеологія. І тут у пригоді ставав ІІІ НВЗ ОУН з його матеріалістично-гуманістичними положеннями. Ось і вся філософія «двійкарства».

Зауважу, що мені вже доводилося писати про значення й результати III НВЗ ОУН, осмислювати проблему опортунізму в його положеннях. Було це ще в далекому 1994 р., в моїй книзі «Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідеї». У ній були такі висновки про результати Збору: «Намагаючись якимось, змінити, пристосувати головні положення ОУН до нових умов, до потреб «увійти» в свідомість скомунізованого українського суспільства за Збручем, його керівники і учасники допустили введення до програми ОУН ряду демократичних і навіть соціалістичних положень. Це не був свідомий опортунізм, це швидше було прагнення зробити «гнучкішою» ідеологію націоналізму... Однак, як показали вже найближчі події, такі «поступки» у сфері ідеології, навіть психології націоналістичного руху дуже швидко завдали йому шкоди...

По-перше, на його роботі позначилася відсутність цілої низки провідних кадрів Організації, які або перебували у концтаборах ... (С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський та ін.), або загинули (І. Климів, Д. Мирон), або перебували у військових діях. Це відразу уможливило вихід на позиції, де формувалися ідеологія і програма ОУН, людей з малим ідейно-політичним досвідом. По-друге, було надмірним бажання пристосувати ідеологію націоналізму до нових умов» [1, с. 152].

Саме ці мої слова були оцінені як «провокаційство», «блудність» і т. ін. з боку відомого діяча ОУН Петра Дужого, я знав нищівної, брутальної та наклепницької критики у кількох його публікаціях і численних виступах [6, с. 284–286; с. 496–502]. Уся ця критика зводилася тільки до одного, але дуже підступного твердження: мовляв, О. Баган принижує Р. Шухевича, Д. Маївського, Р. Волошина, Д. Грицяя, Р. Кравчука, Я. Бусела, М. Арсенича, М. Палідовича, називаючи їх «людьми з малим ідейно-політичним досвідом» [6, с. 501]. Мій критик постійно маніпулював фактом, що в Зборі брали участь названі заслужені оунівці, роз'їжджав країною і робив заяви про скандальність моєї книжки. Однак П. Дужий при цьому нечесно замовчував таке:

1) він ніяк не аналізував самі постанови III НВЗ і не відповідав на мою критику їх як «опортуністських», критику із посиленнями на думки С. Бандери, із логікою ідеології націоналізму (підозрюю, що п. Дужий просто не був спроможний вести якийсь філософський діалог на теми ідеології, бо, як підтверджують його збірка статей і виступів «Українська справа» і книга «Степан Бандера — символ нації» [5], він нічого не розумів в ідеології українського націоналізму, відбувався тільки загальниковими гаслами і переказами чужих думок, наприклад, М. Климишина та ін.);

2) він не називав імена того доброго десятка головних авторів постанов III НВЗ ОУН, зокрема, Дарії Ребет, М. Степаняка, О. Логуша, М. Прокопа, які виявили себе пізніше як відверті ліваки чи опортуністи-ліберали, «двійкари», і тим самим вводив в оману українських націоналістів сучасності.

3) він підступно спекулював іменами великих героїв ОУН (Р. Шухевича, Д. Маївського та ін.), не пояснюючи читачам, що справді кадровий потенціал ОУН напередодні III НВЗ був ослабленим (це підтверджують всі історики ОУН) і цим робив з мене якогось «скандального автора», який нібито «нападає на Р. Шухевича і ОУН», хоча сам при цьому відверто брехав;

4) він неправдиво не згадував про 5-у Конференцію ОУН 1950 р., яка скритикувала і внесла правлення до постанов III НВЗ ОУН;

5) він не згадував, що і С. Бандера, і Я. Стецько, і С. Ленкавський критикували постанови III НВЗ, вважали їх «матеріалістичними» і «помилковими» і відразу по звільненні з німецьких концтаборів заявили про неприйняття і невизнання цих постанов, про що писала не раз Д. Ребет [13, с. 327] і що було загалом відомим фактом;

6) він ніяк не пояснював, що саме постанови III НВЗ ОУН стали ідейною підставою для «двійки», ОУНз, для сотень тих істориків та публіцистів з ліберального середовища, які нищівно критикували ОУН за «тоталітаризм», «волонтаризм», «шовінізм», «донцовщину» і протиставляли традиційній ідео-

логії націоналізму якраз постанови III НВЗ ОУН як свою мотиваційну основу, а про все це є велика література в діаспорі, загалом, це широко відома тема, яку нечесно п. Дужий замовчував;

7) велика шкідливість і підступність позиції П. Дужого полягала насамперед у тому, що він своїм авторитетом заблокував можливий тоді, у буремні 1990-ті рр., аналіз та здорову критику постанов III НВЗ ОУН, зупиняв ідеологічну дискусію, науковий аналіз якраз в момент, коли вони були найбільше потрібні, і фактично стимулював ідеологічний опортунізм в нових умовах.

Приклад критики П. Дужого (а мене тоді публічно не підтримав ніхто!) свідчив про те, як занепала ідеологія в націоналістичному русі, наскільки слабкими були тоді теоретичні дискусії. Водночас вона сьогодні нам підказує, наскільки важливо теоретично й ідеологічно готувати націоналістів до тлумачення складних питань історії та ідеології націоналізму.

Зазначу, що у 1994 р., коли була написана книга «Націоналізм і націоналістичний рух», я не знав і половини тих фактів, які навів у цій статті (бо тоді більшість з них була цілком невідомою або маловідомою через брак архівно-пошукової роботи істориків, які щойно відкривали цю велику тему для науки), однак через логіку аналізу й силу інтуїції я зумів зробити в книзі цілком правильні ідеологічні та історіософські висновки, під якими можу підписатися і сьогодні. Це лише ще раз підтверджує, що головним у випадках, коли розгортається аналітика проблемних моментів розвитку націоналістичного руху, є *ідеологічна підготовленість*, а не сума відомих фактів.

Висновки. 1. Постанови III НВЗ ОУН 1943 р. були етапним явищем в історії ОУН як з позитивного, так і з негативного боку. В організаційному, державотворчому, військовому, агітаційному аспектах вони дали багато корисних і переможних ідей та інтенцій: ОУН відновила свою внутрішню дисципліну та структурованість, почала ефективно розбудовувати УПА,

були закладені ідейні основи в розгортання українського державотворення в умовах війни, ОУН змогла відкритися своєю пропагандою до мешканців Наддніпрянщини, які вливалися в ряди УПА. Водночас постанови III НВЗ ввели до офіційної ідеології і програми ОУН низку положень і тез, які явно не відповідали духові націоналізму своїм ліберал-гуманізмом і матеріалізмом, а це згодом стало підґрунтям і підставою для розвитку опортуністичних тенденцій в ОУН, особливо в умовах діаспори, які закінчилися «двійкарським» розколом у 1954 р., появою ОУНз, котра повела широку роботу і пропаганду проти правдивого націоналізму і, зрештою, суттєво вплинула на діаспорну молодь, переорієнтувавши її на лібералістичні та космополітичні вартості.

2. Відсутність критики постанов та результатів III НВЗ ОУН в історичній науці, в ідеології сучасного націоналізму призводить до фальсифікаторських тенденцій, до некорисного «загноювання» теоретичних ран, які витворилися внаслідок некритичного, довірливого сприйняття постанов III НВЗ. Це, своєю чергою, веде до нечесних спекуляцій в науці, до примітивного мислення серед сучасних націоналістів, які привчаються до поверхової думки, що «націоналізм треба виправляти в дусі демократизму, бо це відповідає настроям часу», а це виховує в них обережність, нерішучість, пристосуванство.

3. Авторитетні ідеологи та провідники ОУН — С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський — уникали гостро й всеохопно критикувати постанови III НВЗ, бо над ними тяжіла доля воюючої ОУН часів війни і нерівної боротьби 1943–1955 рр., коли УПА була совістю нації. Тому вони воліли лише загально засуджувати матеріалізм, соціалістичні елементи в прийнятій програмі ОУН, але не розводили широких дискусій.

4. Усі спроби і види захисту постанов III НВЗ ОУН є виявами ненаціоналістичного мислення, оскільки завжди такі базуються на позаволонтарстській та позаіраціоналістичній системі філософем та цінностей. Це, як правило, робиться з

позицій «об'єктивного позитивізму», або з позицій «захисту ідеалів ОУН» (як у П. Дужого, що насправді було виявом його егоцентризму і примітивізму), або з позицій ліберальних ідеологів, відкритих і прихованих, які намагаються навязати думку, що постанови ІІІ НВЗ були «найвищим ідейним досягненням ОУН», «об'єктивним витком у її розвитку», «закономірністю приходу ОУН до демократизму», тощо.

5. Суттю проблеми опортунізації програми ОУН було те, що на якийсь час лідери Організації втратили свідомість того, що ОУН є передусім Орденем, а не партією, тобто вона повинна оберігати як щось сакральне, надважливе, понадчасове *ідеологію і засади моралі націоналізму*, розвивати і плекати їх; натомість було вирішено змінити ідеологічні засади (а це автоматично почало змінювати мораль націоналістів) на угоду поточному політичному моменту; так було втрачено стратегічне бачення завдань націоналізму і віддано пріоритет тактичним успіхам; на короткий час видавалося, що це приносить результати (оунівцям стало легко агітувати і приваблювати людей різних орієнтацій, до націоналізму потягнулися тисячі світоглядно чужих наддніпрянців), але згодом такі процеси почали перероджувати саму сутність націоналізму, повели до внутрішніх руїн і конфліктів.

Література

1. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідеї. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 1994. — 192 с.
2. Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс // Бандера С. Перспективи Української Революції. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 1999. — С. 130–170.
3. Документи з архівної кримінальної справи М. Степаняка // Літопис УПА: Нова серія. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. — Київ–Торонто, 2007. — С. 83–108.

4. Донцов Д. Вибрані твори у 10 т.: Т. IX і X / Упоряд., передм., комент. О. Баган. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2015 і 2016. — 366 с. і 380 с.
5. Дужий П. Степан Бандера — символ нації: Ч. 1 і 2. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. — 190 с. і 232 с.
6. Дужий П. Українська справа. — Львів: Афіша, 2001. — 636 с.
7. Дяків-«Горновий» О. Яка філософія — ідеалістична чи матеріалістична — зобов'язує членів ОУН? // Літопис УПА: Т. 17: Дяків-«Горновий» О.: Документи і матеріали. — Київ–Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 2011. — С. 568–575.
8. Літопис УПА: Нова серія. Т. 27: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. — Київ–Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 2017. — С. 147–363 (протоколи допиту В. Кука).
9. Мірчук П. Революційний змаг за УССД: Т. II. — Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1987. — 280 с.
10. Посівнич М., Брелюс В. Нарис життя Дарії Ребет-«Орлян»: Серія «Події і люди». Кн. 26. — Торонто–Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2013. — 112 с.
11. Постанови III НВЗ Організації Українських Націоналістів // Літопис Української Повстанської Армії: Т. 24: Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942–1946. — Торонто: Виданництво «Літопис УПА». — 1995. — С. 223–236.
12. Про уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. — 1955. — С. 103–121.
13. Ребет Д. Автобіографія // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 26: Документи, офіційні публікації, матеріали. — Торонто–Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2001. — С. 325–329.
14. Ребет Д. До початків УГВР // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 26: Документи, офіційні публікації, матеріали. — Торонто–Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2001. — С. 72–88.
15. Стецько Я. На позиціях воюючої України // Стецько Я. Українська визвольна концепція: Твори. Ч. 1. — Мюнхен: Видання ОУН, 1987. — 528 с.

16. Третій (Надзвичайний) Великий Збір ОУН (1943): Програмові постанови. Політичні постанови // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. — 1955. — С. 107–120.
17. Чайка В. [псевдонім В. Потішка] Про соціально-політичну концепцію української національно-визвольної боротьби // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 26: Документи, офіційні публікаціяматеріяли. — Торонто — Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2001. — С. 97–114.

ЧИ МОЖЛИВО ПІЗНАВАТИ ІСТОРІЮ БЕЗ ІДЕОЛОГІЇ?

Однією з великих проблем українського історичного буття є наша ментальна схильність до нарікальності, жалісливості, фаталізму при оцінюванні й сприйнятті власної історії. Вже не один рік наймудріші теоретики національного поступу говорять про потребу перебудови українського світогляду, який постійно тягне нашу суспільну більшість з особливою урочистою трагедійністю відзначати дати поразок, смертей відомих діячів минулого, якихось загальнонаціональних катастроф на зразок Голодомору чи Чорнобильської аварії. Пригадується, першим, ще на початку 1990-х рр., про це гостро заговорив відомий історик-дисидент Валентин Мороз, який наголошував, що нація має передусім пам'ятати дні перемог, бо так виховується *оптимістичний характер, формується перспективне світобачення, визріває національна гордовитість*. А все це — невід'ємні фактори для зростання правдиво великої, динамічної й успішної нації, такої, якими є англійці чи французи в історичних вимірах, чи сучасні американці. Попри висловлені критичні націософські тези щодо українського менталітету, віз і нині там, тобто українство й далі воліє більше плакати, стогнати і нарікати на свою історію, ніж тверезо аналізувати її.

Особливо прикро, коли ця ментальність накладається на мислення науковців, які досліджують історію ОУН-УПА. Цей героїчний спалах націоналізму означає в українській історії дуже багато: це і кардинальна перебудова всієї світоглядно-моральної засадничої системи національного руху (створення його ірраціоналістично-волюнтаристської основи замість попередньої раціоналістично-поступової, що спричинило на-

родження масового героїзму та твердого характеру в нації), і формування нового типу української культури (наступально-індивідуалістичного змісту на протигагу культурі просвітянського характеру, чим було українське народництво XIX ст.), і максимальна мілітаризація української свідомості (коли ідеал воїна замінив попередній ідеал патріота-поступовця, який сподівається тільки на загальні прогресивні зміни в суспільстві, які об'єктивно піднесуть українську націю до передових цивілізаційних норм). Усе це надавало українському націоналізмові особливої *експансивності, вітальної сили*, і якби не загальна катастрофа в умовах Другої світової війни, то цей *furog ukrainianus* приніс би колосальні результати...

Більшість істориків, які пишуть про ОУН і УПА, тобто про виразно *іраціоналістичний, волюнтаристський* рух, аналізують і оцінюють його за принципами і критеріями філософії позитивізму, яка панує на Заході, по-новому підживлена неолібералізмом. Тобто вони мислять за критеріями раціоналізму, прогресизму й утилітаризму як визначальними. Західні методології беззаперечно перемогли в українській науці, і тому сприймаються як «єдиноправильні». Відтак часто наші історики підходять до філософії й етики націоналізму із діаметрально протилежних до нього світоглядних позицій скептицизму і прагматизму (бо націоналізм за основу мав вітальний героїзм та ідеалізм).

У науковій теорії позитивізму головними засадами є: *фактографізм* — ретельно зібрані і систематизовані факти; *соціологізм* — вивчення і широкий опис законів і форм розвитку суспільства; *прогресизм* — оцінювання всіх подій і явищ під кутом зору наукового, політико-правного, технологічного і матеріального прогресу. Позитивісти дуже уважні до джерел, статистики, господарських, класових і побутових стосунків у суспільстві. Загалом позитивізм як філософія дав поштовх до розростання ідей лібералізму, соціалізму, космополітизму, певною мірою навіть поборював націоналізм в культурі і науці, бо виставляв універсальні цінності і закони розвитку на

перше місце, не дуже шанував традицію Позитивісти хотіли бути максимально *об'єктивними*, описами фактів, систематизацією цифр вони ніби усувалися від будь-яких оцінок Історії, їхній читач мав робити висновки сам.

Так, багато науковців, підходячи із ліберально-позитивістськими критеріями і методологіями дослідження до теми українського націоналізму, ігнорують його ідеологічні (філософські) засади, не розуміють його етики й містичної героїки. Скажімо, часто велику жертвовність вояків УПА сприймають, як «непотрібні втрати», «марнування людських життів»; потужний волюнтаризм і фанатизм оунівців називають «варварством», «жорстокістю», націоналістичну войовничість і дисциплінованість — «відсутністю демократизму» і т.ін. Так відбувається *етико-моральне зіткнення відмінних світоглядів* замість історіософського проникнення в суть націоналістичного руху і його історії.

Тепер продемонструємо таку методологію інтерпретації на конкретному і дуже показовому прикладі. Це стаття Олеся Ісаюк із «Шляху перемоги» (№ 29 за 2016 р.) під прозорою назвою «Як убивство Євгена Коновальця змінило хід історії України». Тема убивства Провідника ОУН Євгена Коновальця є однією з найпоширеніших в українській історіографії, в популярному історіописанні. Вона ідеально відповідає металним архетипам українства: сподіватися на когось Виняткового, який зробить все для національної справи за нас; постійно нарікати на фатум історії, який відбирає у нас героїв і кидає і кидає Україну у прірви неволі; оплакувати нашу нещасну долю і скаржитися перед майбутніми поколіннями. У такій парадигмі наші історики регулярно описують долю Є. Коновальця: мовляв, з'явився нізвідки надзвичайний герой, повів за собою бойове покоління націоналістів, створив залізну ОУН і загинув за її ідеали, а опісля залишилися самі («мельниківців» і «бандерівців») і *занепад*, втрата національної свободи.

Усе в цій статті збудовано за збитою і вже дещо обридлою схемою: Коновалець підніс ОУН, злі російські комуністи орга-

нізували підступне вбивство, ОУН розкололася на два ворожі табори після його смерті, і тепер нам всім треба оплакувати нашу трагічну історію, в т. ч. історію ОУН. Ось висновок Авторки: «Авторитет чоловіка, що загинув 23 травня 1938 року в Роттердамі, був достатнім для того, щоб стримувати внутрішні суперечки в ОУН. Втративши Коновальця, ОУН ввійшла в Другу світову війну розколоною і посвареною. Замість того, щоб об'єднатись довкола шансу на відновлення української незалежності, «бандерівці» і «мельниківці» боролись між собою і в еміграції, і на українських землях. Саме цей конфлікт завадив українцям створити потужне міжнародне лобі на зразок того, що дозволило полякам після війни виборювати відновлення держави та повернення давно поглинених Німеччиною етнічних польських земель».

Пані історик цілком в дусі народницької історіографії XIX ст. виводить у постаті Є. Коновальця образ такого собі «другого Хмельницького»: його життя доленосне для нації і майбутньої держави української. Це історична неправда, бо у вихорі Національної Революції 1917–1920 рр. народилося і загартувалося **ціле покоління** надзвичайно активних українських патріотів. Як особистість, Є. Коновалець ані не надихав його якимось винятково, ані не формував його цілковито, він лише став на чолі особливо дієвої підпільної організації — УВО, яка взялася формувати нову національну революцію. Загалом Є. Коновалець не був ані визначним ідеологом націоналізму (всі філософські ідеї націоналізму сформував Д. Донцов і їх успішно розвивали добротні теоретики Д. Андрієвський, Р. Бжеський, О. Бойдуник, О. Бабій, Ю. Вассиян, Ю. Липа, В. Мартинець, О. Ольжич, Є. Онацький, М. Сціборський, У Самчук та ін.), ані активним пропагатором-публіцистом, ані політичним теоретиком і трибуном. Він був, справді, великим моральним авторитетом в Організації і вправним керівником. Однак це не дає підстав говорити про винятковий вплив Є. Коновальця на українську історію, на націоналістичний рух, який виростав **органічно, як лавина**. Націоналістич-

ний рух 1920–1930-х рр. був *феноменом героїчного покоління*, яке постійно розвивалося, набирало сили й інерція його наступальності цілком не залежала від волі Є. Коновальця, який вже від 1930 р. (вбивство оунівцями на чолі із З. Коссаком і Р. Шухевичем як стратегів польського політика Г. Голувка) тільки переважно «адаптував» радикальні дії бойової молоді. Власне, в цьому моменті криється головна проблема сучасного націоналістичного теоретизування: відмовляючись реалістично подивитися на постать Є. Коновальця, проаналізувати її на тлі епохи, зрозуміти всю складність політичних та ідеологічних протиборств того часу, націоналісти впадають у догматизм, декоративність, коли урочистостями і вшануваннями підмінюють справжню принципову боротьбу. Це веде до нової міфотворчості в середовищі націоналізму, коли витворюється ілюзія, що націю вели якісь надзвичайні люди, а ми сьогодні тільки повинні чекати, що такі вожді народяться знов. На такі «теоретизування» колись дав відповідь І. Франко у своєму знаменитому пролозі «Великі роковини»:

Мовиш: де нам взять Богдана?
Тільки ти придатний будь
На святе, велике діло!
Загартуй думки і груди!
До високого літання
Ненастанно пробуй крил,
А Богдан прийде як сума
Ваших змагань, ваших сил.
До великого моменту
Будь готовим кожний з вас, —
Кожний може стать Богданом,
Як настане слушний час...

Далі Олеся Ісаюк розпачливо нарікає на трагічність розколу ОУН в 1939–1940 рр. З погляду ірраціоналістичної філософії, а не позитивізму, у цьому немає ніякої трагедії. Чому? Тому, що кожна революційна організація (а ОУН такою була)

розвивається за законом щоразу більшої сконденсованості відповіді на запропонований Історією виклик: по-перше, вона сприймає щораз більший тиск на себе, тобто репресії, як **додатковий стимул** (наприклад, у XVI ст. що більше Католицька Церква переслідувала протестантів, тодішніх універсальних революціонерів, то завзятішими ті ставали), і по-друге, усілякі випробування, ускладнення боротьби, поділи лише **мобілізують її**, роблять **твердішою і войовничішою** (французькі якобінці й російська більшовики у своїх революціях стали головними силами не тому, що були в більшості, а тому, що постійно **відділялися**, «кололися» від недостатньо революційних сил і цим гартувалася).

Тож зробимо «сенсаційне» відкриття для усіх істориків-позитивістів: **розкол в ОУН 1940 р. був не ослабленням її, а посиленням**. Реально розкол лише вивільнив енергетику того молодшого покоління оунівців, яке очолював на той час С. Бандера (тому вся символіка героїзму зосередилася на ньому), націоналістів, які вийшли на чільні позиції в організації в кінці 1920-х–на початку 1930-х рр., а це: З. Коссак, С. Охримович, І. Габрусевич, Р. Шухевич, М. Колодзінський, Д. Грицай, С. Ленкавський, Б. Кравців, В. Янів, Б. Підгайний, М. Тураш, В. Тимчій, О. Гасин, О. Мащак, І. Климів, Д. Мирон, Я. Старух, Я. Стецько, В. Сидор, Д. Клячківський, Д. Маївський, Р. Волошин та ін. Саме ці особистості забезпечили вихід Організації на вищий рівень революційності, створили атмосферу особливої бойовитості і дисципліни, здійснили історичний переворот до формування героїко-повстанської свідомості в масах. Це були люди інакшого типу, аніж їхні попередники, які формували УВО і ОУН на початках, — колишні січові стрільці і вояки Армії УНР; їх характеризували особлива вигостреність світогляду, максимальний волюнтаризм (постійна націленість світогляду на долання), безмежна жертовність і доведений до фанатизму героїзм. Вони не розуміли понять «перечекати», «піти на частковий компроміс», «поступитися принципами», «зупинити тимчасово наступаль-

ність», «поставитися поблажливо до зрадників і відступників» і т. ін. Вони мислили категоріями безнастанного пориву, суворой дисципліни, потреби подвигу. Конфлікт в Організації назрівав від початку 1930-х рр., його зупиняла не стільки вага Є. Коновальця, як кордон, тобто те, що старше покоління оунівців жило переважно на еміграції, а «молоді тигри» діяли на західноукраїнських землях. Конфлікт стимулювала не стільки смерть Є. Коновальця у 1938 р. (хоч вона була, безумовно, значним фактором), а ситуація 2-ї Світової війни: вже не можливо було стримувати Організацію «стратегією вичікувань», неможливо було прикрити нерішучість і негероїчність більшості членів Проводу, особливо після подій у Карпатській Україні 1938–1939 р., де лідерами революції стали чомусь не керівники ОУН, а М. Колодзинський, З. Коссак, Р. Шухевич та ін. молоді радикали. Поява на чолі ОУН дезорієнтованого у націоналістичній революції, вайлуватого у своїх діях А. Мельника стала лише останньою краплею, що переважила ситуацію до рішучих змін. Можна припустити, що якби Є. Коновалець залишився жити, то кардинальна перебудова ОУН в умовах війни мусила б відбутися, бо інакше Організація була б приречена на поразку.

Усіх, хто дуже вболіває через розкол в ОУН, через братовбивство, запитаємо: а що не зробила, не змогла здійснити ОУН під проводом С. Бандери? Що може бути доріканням їй за «відсутність належної революційності», «належної бойовитості»? Вона якраз **все, що могла, реалізувала**: зберегла масову мережу підпілля у страшних умовах советської і німецької окупацій, проголосила незалежність України, розкинула сітку своїх осередків по всій території України в цих страшних умовах подвійної окупації, організувала величезну партизанську УПА, яка витримала майже 10 (!) років неймовірно жорстокої боротьби з у сотні разів сильнішими окупаційними арміями двох агресивних імперій, зуміла ідеально провести лінію визволення і правильного виховання нації: її боротьба була абсолютно чесною, народозахисною, жертвовною і героїчною,

що підтвердила цілковита підтримка ідей, ідеалів та форм боротьби ОУН С. Бандери з боку української людності. За що можуть дорікнути історики-позитивісти ОУН, за яку історичну помилку, якої вона нібито допустилася через відсутність Є. Коновальця? На нашу думку, якщо окремі помилки й були, то несуттєві, такі, що кардинально не змінювали історичної ситуації. Свою історичну місію ОУН виконала на 100 %, бо саме завдяки її героїчній активності в Україні збереглася міцна національна ідентичність в Галичині і Волині, така, що різко якісно відрізняється від ідентичності решти регіонів. І цей факт неможливо спростувати ніяк. Особливо чітко це видно на прикладі Волині, яка до 1920-х рр. була «сірою зоною» національної пасивності в умовах тиску Російської імперії та загальної провінційності краю, і тільки бойова діяльність ОУН поставила цей регіон в авангард визвольних змагань.

До слова, таких псевдозвинувачень ОУН за нібито допущені «помилки», «прорахунки», «злочини» і т. ін. досить в працях ліберальних і лівих істориків і з-поза Центру досліджень визвольного руху, який представляє Олеся Ісаюк. Стратегічною метою таких публікацій є доведення «неправильності» політичної та ідеологічної лінії вольового націоналізму, який, мовляв, хоч і продемонстрував великий героїзм (це неможливо спростувати ніяк!), але був занадто «тоталітарним», «нетерпимим», «деструктивним» щодо соціальних і моральних основ нації. А «правильною перебудовою» націоналізму були Постанови III Надзвичайного Збору ОУН 1943 р., прийняті демократизмом і навіть соціалізмом. Це улюблена тема всіх опортуністів в націоналістичному середовищі і довкола нього. Правда, вони чомусь часто сором'язливо «забувають», що ті Постанови були скритиковані, переосмислені і виправлені у 1950 р. на спеціальній Конференції ОУН, а їхні тези викинуті з її програми, що після 1945 р. С. Бандера, Я. Стецько. С. Ленкавський та ін. спеціально критикували Постанови III Збору за виявлені тоді світоглядну компромісність, хибність у підходах, ідеологічні прорахунки.

Стаття Олесі Ісаюк відображає, як у краплині води, проблему відходу від ідеологічних принципів вольового націоналізму в середовищі сучасного українського націоналізму і в колі дослідників його історії. Це явище можна назвати «новим двійкарством» (від поняття «двійка» — бунту двох чільних оунівців — Л. Ребета і З. Матли — проти ідеології ОУН з позицій ідейного лібералізму). Воно зводиться до системної ревізії ідеології та історії ОУН під кутом критики їхнього філософського ірраціоналізму, політичного вождизму і волюнтаризму, організаційного та морального орденства (тобто виховання членства та діяльність з відчуттям своєї місії, покликаності, понадчасової націленості на реалізацію національної героїки), особливої войовничості, суворості і покарності в поведінці і т. ін. «Нові двійкарі», виставляючи нині, в умовах домінування західного лібералізму в світі, популярні ідеали гуманності, толерантності, прав людини, демократизму, прагматизму, космополітизму й антинаціоналізму, мальтикультуралізму, постійно, але хитро й обережно, виставляють історію ОУН як «тоталітарну» і таку, що «завмерла в міжвоєнній добі». Цим і пояснюється майже повне ігнорування теми ідеології українського націоналізму, яка ні не вивчається ґрунтовно, ні не популяризується сьогодні офіційно в Україні. Сотні творів десятків добротних авторів лежать мертвим капіталом у минулому, ніхто з офіційних організацій не докладає зусиль для їх перевидання. Якщо є такі винятки, як от видання творів С. Ленкавського у 3-х тт. (редактор О. Сич), чи творів Д. Донцова у 10-ти тт. (редактор О. Баган), то виконані вони як громадські ініціативи, не завдяки підтримці організованих націоналістичних середовищ.

Отже, прихований ідеологічний позитивізм великого числа сучасних українських істориків насправді є підступним, руйнівним ударом по націоналізмові в Україні. Його постійні нарікання, плачі стосовно «великих жертв» націоналістів у роки 2-ї Світової війни, «братовбивства», «грубого насильництва», «тоталітарних рецидивів», «насильства над жінками»

(остання теза — улюблена тема львівської історикині Марти Гавришко) є цілковитим запереченням філософії, етики і ментальності націоналізму, у чудовому славні якого твердо стоїть: «Бо плач не дав свободи ще нікому, / А хто борець — той здобуває світ...». Власне, через незнання або несприйняття ідеології українського націоналізму навіть на елементарному рівні — ігноруючи заповіді гімну ОУН — лібералізовані історики стають у позицію ідейного і морального заперечення націоналізму: вони постійно плачуть, нарікають, борсаються у дріб'язках, у білизні вояків УПА, критикують за несуттєве, замість видобувати з історії націоналізму Величне, Сильне, Наступальне, Героїчне і Вічно Націотворче. Позитивісти не випадково зосередили основну увагу своїх досліджень на житті і діяльності рядових учасників націоналістичного руху, вояків УПА: сумлінно описуючи їхні долі, вони потихенько протиставляють цих героїв повсякдення войовничим, ірраціоналістичним ідеям націоналізму і його провідників, виставляючи цих других як «тоталітарних вождів», «фашистів», усуваючи їх як можливий зразок для наслідування сучасниками.

ЧИ Є НАЦІОНАЛЬНОЮ ТРАДИЦІЄЮ УКРАЇНСЬКИЙ ФАШИЗМ?

Кожного року, коли наближається чергова річниця створення дивізії СС «Галичина», в українських медіях розпалюються дискусії про те, чи була сама її ідея та діяльність відкритою колаборацією із нацизмом, чи це був все-таки чин національно-визвольного змісту. Ці дискусії, на жаль, переважно ведуться в ключі або абсолютної глорифікації дивізійників, або цілковитої демонізації їх. Переважно публіцисти на телеканалах і в пресі користуються якимись наперед заданими політично-ідеологічними кліше, вставляючи в них окремі факти, які вони собі підготували за інформацією в інтернеті, тому ці дискусії радше нагадують бої биків на іспанській кориді, коли ті мало що усвідомлюють, але вперто кидаються на ненависне червоне полотнище. Як правило, такі дискусії ні до чого не приводять, бо обидва табори твердо залишаються на своїх позиціях. Але сама суперечка довкола дражливої теми раз у раз використовується антиукраїнськими силами, які вихоплюючи окремі деталі з дискусії, особливо факти контактів українців із німецькими нацистами, роздмухують інформаційну хвилю і та летить світами, часами легко перекидаючись в іншомовні інформаційні потоки.

Водночас в Україні вже усталилася традиція вшановувати цю мілітарно-політичну формацію, особливо в середовищі націоналістів, як вияв нібито «радикального чину», «послідовного антикомунізму», «яскравого мілітаризму», «антимосковської войовничості» тощо. Багато вояків цієї дивізії залишилися живими, особливо в діаспорі, і вони ще в 1990-ті рр. вельми посприяли тому, щоб реабілітувати ідею утворення СС «Галичина», яка була організована нацистською Німеччиною, як і

більшість подібних формацій в інших країнах Європи, для допоміжних військових дій проти ворогів Німеччини. В Україні з'явилася численна історична література, яка всіляко героїзує та вибілює участь українців в цьому нацистському формуванні. Справді, в такій позиції є значна моральна правда, яка полягає в тому, що українці Західної України, особливо галичани, мали сталу переконаність і досвід в тому, що головною загрозою для національного буття українства є Московія, і тому співдія з будь-якою політичною силою проти Москви завжди буде корисною для України.

Однак ця історична тема і проблема є надто складною і потребує уважнішого та критичнішого аналізу. Запропонуємо тут кілька своїх історіософських тез.

Загалом протягом 1940–1945 рр. німцями було створено кілька етнічно чужих стрілецьких дивізій (WGD) із функціями охоронних загонів (SS): з норвежців і данців, фламандців і голландців («Wiking», 1940 р.), боснійців («Handschar», 1943 р.), латвійців («Letland» і «Latvia», 1943 р.), естонців («Estland», 1943 р.), албанців («Skanderbeg», 1944 р.), угорців («Maria Theresia», «Hunyadi», «Gombos», «Hungaria», 1944 р.), бельгійців («Wallonien», 1944 р.), росіян («Russische № 1» і «Russische № 2», 1944 р.), французів («Charlemagne», 1944 р.), італійців («Italienische», 1944 р.), фінів («Kalewala», 1945 р.). Вояки усіх цих формувань присягали на вірність А. Гітлеру й Німеччині й цілковито контролювалися німецькими військовими командирами. У більшості випадків це не була пряма ідеологічна колаборація учасників цих утворень з нацистською Німеччиною, переважно до них записувалися люди, які ненавиділи комунізм і усвідомлювали його загрозу, які орієнтувалися на різноманітний спектр правоконсервативних ідей — від монархізму до націоналізму, і які почували свою національну відповідальність виступити проти ліво-анархістських сил, як вони їх приблизно розуміли, щоб врятувати свої країни і народи від руїни, і гарантом такої стабільності вони вважали Німеччину. Тобто ці люди не мали якихось чітких расистських і

тоталітаристських поглядів (скажімо, про який «расизм» можна говорити у випадку мусульман-албанців та мусульман-боснійців, чи «тоталітаризм» галицьких селян, які наповнили дивізію СС «Галичина?»), однак вони вважали, що мають воювати проти світового комунізму. Переважно ці військові частини не використовувалися в якихось каральних операціях, а лише в бойових діях, тому проти них нема особливих звинувачень за якісь злочини, хоча, безумовно, були окремі винятки. На всіх цих формаціях однозначно і в пам'яті народів, і в світовій історіографії лежить тавро колабораціонізму та прислужництва тоталітарному фашизмові.

В Україні в більшій частині її жителів сформовано різко негативне ставлення до дивізії СС «Галичина». Водночас ті, що захищають її ідею, наводять такі аргументи: 1) учасники дивізії мали національну гідність і боронили рідну землю від комуністичної навали, а що саме гітлерівська Німеччина була їм головною організаторською силою — це не має значення; 2) українці, записуючись до дивізії, прагнули там здобути військовий вишкіл і зброю, щоб врешті боротися за Україну; 3) багато з дивізійників влилися поступово в УПА і цим підтвердили свою патріотичну позицію.

Зрозуміло, що ці аргументи не переконують ту більшу частину українського суспільства, яка має або давні советські, або сучасні неоліберальні стереотипи щодо подій Другої світової війни: *всі, хто хоч трохи був співучасником якихось військових чи політичних акцій на боці нацистської Німеччини, вважаються колабораціоністами, злочинцями.* Крапка.

Існує помилкова думка, що ідея дивізії СС «Галичина» була підготовлена українським націоналістичним рухом, зокрема практикою ОУН. Це не так.

Український вольовий націоналізм (саме так треба називати його у період 1920–1940-х рр., бо ідеологія ОУН чітко базувалася на ідейних принципах світоглядного волюнтаризму) перетинався з німецьким нацизмом тільки в окремих поло-

женнях як права ідеологія. Це, наприклад, культ традиції, героїки, містичне візіонерство, елітаризм та ін. Тому протягом усіх 1920–1930-х рр. українські націоналісти з насторогою ставилися до нацизму, прочуваючи в ньому імперські тенденції, його тема в націоналістичній пресі того часу перебувала на маргінесі. Часто, правда, ОУН загально раділа за успіхи німецького правого руху в боротьбі з місцевими комуністами, оскільки стояла на чітких антикомуністичних, антилівих позиціях. Так, у творах головного ідеолога націоналізму Д. Донцова, якого нинішні українські ліберальні історики часто демонізують як завзятого нациста, всі позитивні відгуки на німецький нацизм стосуються тільки якихось його **тактичних перемог** над німецькими соціал-демократами, комуністами та лібералами, а не як до ідеологічного явища. Сам Д. Донцов сформувався як правий філософ ще у 1911–1913 рр., задовго до появи ницизму. У 1913 р. він грімко вийшов із соціал-демократичної партії (див. його брошуру «Історія однієї ери-сі» (1913), наступного року створив самостійницьку організацію Союз визволення України й почав друкуватися у першому ідеологічно правому українському журналі «Шляхи» (Львів, 1913–1917 рр.), який видавала Бойова управа Січових Стрільців. Тоді він став провідним теоретиком і публіцистом правого спрямування. Д. Донцов формувався світоглядно більше під впливом французьких та італійських правих мислителів (Г. Лебон, М. Баре, Ш. Пегі, Ш. Мора, В. Парето, Г. Моска та ін.), на досвіді націоналістичних рухів народів Середньої Європи, і це сьогодні легко можна простежити за найповнішим сучасним виданням творів Д. Донцова: *Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти томах / Упоряд., передм., коментарі О. Багана. — Дрогобич–Львів: ВФ «Відродження», 2011–2015*, де повно зібрані його праці раннього періоду творчості до 1920 року. Тож це видання розвіює тривалий ідеологічний міф російської антиукраїнської пропаганди про нібито ідейну залежність головного ідеолога українського вольового націоналізму від німецького нацизму.

На 1917 р. Д. Донцова вже сприймали як ідейного лідера молодих націоналістів-самостійників (він увійшов згодом, повернувшись до Києва, до консервативної партії хліборобів-демократів). Тоді Д. Донцов підтримав гетьманський преворот як форму українського бонапартизму серед ліберально-соціалістичного хаосу, який витворила політика Української Центральної Ради. Свої погляди того часу і висновки про результати Національної Революції він яскраво описав у книзі «Підстави нашої політики» (Відень, 1921 р.), яка й стала *першим ідеологічним маніфестом вольового українського націоналізму*.

На ідеї Д. Донцова почали орієнтуватися учасники Української військової організації (УВО), створеної у 1920 р. на чолі з Є. Коновальцем. Переїхавши з Відня до Львова, Д. Донцов заснував із однопумцями за участі УВО часопис «*Заграда*» (1922–1923), в якому й почав систематично пропагувати націоналістичні ідеї. Паралельно у 1922 р. Д. Донцов за підтримки Є. Коновальця став головним редактором авторитетного українського журналу, заснованого ще І. Франком і М. Грушевським у 1898 р., «*Літературно-науковий вістник*» і перетворив його на культурологічну трибуну націоналізму. Цей період і треба вважати початком розвитку ідеології українського вольового націоналізму, від нього й розвинулися всі ідейні та політичні течії націоналістичного змісту в Західній Україні та еміграції. Як відомо, німецький нацизм як ідеологія тоді щойно починався, а в Україні на нього як на незначний політичний рух ніхто не звертав уваги, про що свідчать всі націоналістичні видання того часу.

Лише наприкінці 1920-х рр. українська націоналістична преса почала звертати увагу на успіхи німецьких нацистів. З'явилися цитати з праць ідеологів нацизму, описи прикладів їхньої політичної боротьби тощо. Але особливого захоплення діями нацистів не було, вони розглядалися *на одному рівні з усіма іншими правими рухами* тодішньої Європи, які набирали сили і наступали майже в усіх країнах Європи. Зага-

лом проглядалася більша симпатія українців до досвіду італійських фашистів. Можна, правда, говорити про вибірко-вий, фрагментарний вплив ідей нацизму на окремих ідеологів ОУН, наприклад, на М. Сціборського (див. його книгу «Націократія» чи проект конституції для майбутньої української держави). Прямі політичні зв'язки в ОУН були із правим, націоналістичним хорватським рухом «Усташа» на чолі з Анте Павеличем. Коли нацисти прийшли до влади в Німеччині, ОУН використала давні зв'язки ще гетьманського українського середовища із верхівкою цієї держави і налагодила співпрацю із військовими середовищами Німеччини для вишколу своїх членів. Загалом це, правда, була крупинка в націоналістичному політичному бутті, яке ідеологічно твердо концентрувалося на ідеї *опертя на власні сили*.

Водночас поступово в самій ОУН наростала критика нацизму, особливо після подій Карпатської України 1939 р., де виявилася його імперська сутність, коли німці однозначно підтримали агресію Угорщини. Згодом до цього додався пакт Молотова-Рибентропа, за яким Німеччина увійшла у співдію з ненависним Советським Союзом. Тож ніяких особливих симпатій у націоналістів до нацистів не було. Вершиною націоналістичної критики німецького нацизму стала книжка Ярослава Старуха «Упир фашизму» (1943), яка розкривала агресивну, умперську, тоталітарну сутність нацизму.

Решта фактів про стосунки ОУН із нацистською Німеччиною є надто відомими, щоб їх ще раз описувати: від 1942 р. між українськими націоналістами і нацистами точилася відкрита війна.

Менше відомим фактом є те, що в Україні паралельно до націоналізму розвинувся свій фашистський, пронацистський рух. І це була цілком окрема історія. Сталося це у 1933 р. у Львові, очевидно, під впливом навальних успіхів нацизму в Німеччині, який щойно прийшов до влади: восени на чолі із Дмитром Палієвим (1896–1944) було організовано політичну партію Фронт національної єдності (ФНЄ). Провідними ідео-

логами й діячами його стали філософ Микола Шлемкевич (Іванейко), публіцист і письменник Юрій Крохмалюк, науковець Ростислав Єндик. ФНС видавав газети «Перемога» і «Батьківщина». До кінця 1930-х рр. Фронт не розрісся в масову партію, бо всю активну молодь західноукраїнського суспільства охоплювала ОУН, але був досить впливовим передусім через активну творчість талановитого М. Шлемкевича, який, справді, мав оригінальні ідеї (починав писати під впливом Д. Донцова, але згодом амбіційно відійшов від нього).

Сама постать Д. Паліїва є досить суперечливою: колишній відважний січовий стрілець (існує навіть версія, що саме він, а не Д. Вітовський, відіграв головну роль у підготовці і проведенні Листопадового зриву 1918 р. у Львові), активний політик, теоретик націоналізму (співпрацював із Д. Донцовим у газеті «Заграва» (1922–1923), зараз його спадщина видана великим томом (Львів, 2001), але дуже амбітний, непостійний, зав'язаний у різноманітні політичні інтриги, необґрунтовано критичний, конфліктний. Він довго виступав як член УВО за легалізацію націоналістичного руху, що могло призвести до його знищення польською поліцією, не розумів стратегічних завдань націоналізму, вважався «поміркованим націоналістом», тобто спочатку не сприймав до кінця оунівського терору, а потім раптово став радикальним нацистом.

Що цікаво, саме ФНС у 1930-ті рр. розгорнув шалену критику ідейних позицій Д. Донцова та його журналу «Вістник», а це тоді було провідне інтелектуально-культурне середовище із творення моделі вольового націоналізму і політичної стратегії ОУН. Велася справжня війна з усіма головними засадами вольового націоналізму, з перекрученнями та демонізацією його ідейних засад і особистостей, як нібито «руїнницьких», «аморальних», «насильницьких», «охлократичних». М. Шлемкевич розгорнув свою теорію в брошурі «Творчий націоналізм як філософія мілітанс» (1934 р.), яка великою мірою лише перефразувала відомі тези європейського фашизму і нацизму. І тут наголосимо: *якраз у цьому виявилася деструктивна,*

нерозумна позиція ФНЄ, який він бив у спину тому націоналізмові, який у 1930-ві рр. став великою моральною та ідейною основою для зростання української нації, який вів героїчну й завзяту боротьбу із польським окупаційним режимом, в якій щорічно гинули десятки молодих націоналістів, а сотні опинялися в польських тюрмах.

До речі, окремі тези підступної критики «фронтовиків» згодом, вже в діаспорі в Америці, підхопили ліберальні критики націоналізму, щоб дискредитувати його. Наприклад, немудру тезу М. Шлемкевича, що «вольовий націоналізм хаотизує і руйнує націю». Ці безпідставні звинувачення, абсурдні тлумачення філософії націоналізму кочують українською публіцистикою до сьогодні.

Зрозуміло, що фашисти із ФНЄ не зуміли створити якогось масового руху, залишилися групкою амбітних інтелектуалів і політичних інтриганів. У політичному плані в них навіть не було шансу, бо український вольовий націоналізм ОУН був настільки потужним, всеохопним, яскравим і героїчним явищем, що суспільство, галицьке передусім, майже не реагувало на заклики фашистів.

В умовах Другої світової війни і подальшої окупації Галичини Німеччиною лідери ФНЄ стали головними учасниками пронимецької орієнтації в західноукраїнському політикумі. Їхня участь у формуванні дивізії СС «Галичина» була апогеєм цієї співпраці. Керівництво ФНЄ виявилось цілком недалекоглядним, навіть безвідповідальним, бо ж результати війни у 1944 р., коли створювалася дивізія СС «Галичина», були очевидними, можна було легко передбачити поразку нацистської Німеччини і не входити з нею у непотрібний відкритий союз, який у післявоєнний період став аргументом історичного звинувачення в очах лібералізованого світу.

Сьогодні спадщина ФНЄ є лише доброю «поживою» для українських ліберальних та західних істориків, щоб звинувачувати весь український націоналізм (а вони спеціально змішують факти, поняття, ідеї цих різних середовищ і видають за

одне!) в колабораціонізмі з німецьким нацизмом. Наприклад, ФНС мав відверті расистські й антисемітські погляди (про це є низка публікацій в його головній трибуні — газеті «Перемога»), чого не було в програмних та світоглядних засадах ОУН. Але, змішавши все до купи, можна видати й націоналістів за «расистів» і «антисемітів».

Зрозуміло, що ті хлопці, що записувалися до дивізії «Галичина», в більшості не мали якихось чітких світоглядних переконань, мало хто з них розумів доктрину фашизму, вони йшли боронити свою землю від комуністичної навали, бо антикомуністичні погляди в Галичині були поширені і глибокі. Однак форма оборони рідної землі була вибрана невдало, і їхній приклад не може бути якоюсь ідейною традицією національного виховання. Це була груба політична помилка групи доволі безвідповідальних, засліплених політиканів, які вперто не хотіли помічати величній, героїчній і правдиво визвольній лінії боротьби ОУН і потім під її керівництвом УПА.

Зі свого боку, ОУН відразу видрукувала відозву щодо факту формування дивізії (див. «Бюлетень Крайового Проводу ОУН», 1943, Ч. II), в якій визначила організаторів СС «Галичина» як тих, хто «позбавляє запілля активного елемента», хто формує «колоніальну частину», хто «компрометує українські державницькі ідеї». Тобто ОУН чітко розставила акценти на ролі дивізії: вона послужить хіба чужим політичним інтересам, зганьбить національні визвольні змагання, стане порожньою розтратою сил (у статті були навіть слова про «гарматне м'ясо»).

Скільки б аргументів не наводили ті, що захищають чин дивізії СС «Галичина», вони завжди будуть виглядати непереконливо, завжди більша частина українського соціуму буде сприймати їх як криптофашистів, замаскованих нацистів. І в цьому полягатиме головна суть їхньої вічної ідейної поразки.

У політичному вимірі це був один із тих глухих кутів тоталітарності, в які в міжвоєнну добу потрапляли окремі політичні середовища в різних країнах Європи. І якось реанімувати та

реабілітовувати цю ідею недоцільно. Для всеукраїнської справи вона означає тільки **самообмеження** національного руху, бо у такому ідеологічному наповненні він буде лише відштовхувати потенційних своїх учасників.

Мимовільно ті націоналісти, які активно підносять пам'ять про дивізію СС «Галичина», сприяють завзятим ворогам українського націоналізму неолібералам та зрусифікованій частині українського суспільства. Тим стає легше представляти український націоналізм як «фашизм» і «суцільний колабораціонізм».

ЗМІСТ

<i>Олександр Музичко. Передмова</i>	3
Розділ 1. ГАЛИЦЬКІ ЕТЮДИ	13
Львів як цивілізаційно значуще місто.....	15
Чи має ідею Галичина?.....	23
Як починалося галицьке національне відродження?	40
Галицьке Підгір'я: невизнаний регіон і його значення	52
Австрійський Drang nach Osten і його наслідки для України: деякі історіософські тези	78
Досвід Української Національної Революції в Галичині: спогади Володимира Бірчака як важливий документ епохи....	97
Розділ 2. НАЦІОСОФСЬКІ ЕСКІЗИ	125
Білорусько-українські «бої за історію».....	127
Геополітика Великого князівства Литовського	142
Спалах свободи: уроки польської історії (<i>До 230-річчя Конституції 3 травня</i>)	151
Джерела російського імперіалізму: історіософські тези	168
Українсько-російські «бої за історію»: тези і полеміки	184
Як нам ставитися до російської культури?	194
Чому історія стає простором для маніпуляцій? (<i>Ще раз про неолібералізм в культурі і науці</i>).....	206
«Русинська націологія» як антиукраїнський проект	220
Розділ 3. ФРАНКОЗНАВЧІ НАРИСИ	233
Історична доба межі XVI–XVII ст. в оцінках Івана Франка: культурологічний і націософський аспекти.....	235
Іван Франко про галицьке москвофільство	255

Іван Франко про польсько-українські стосунки в аспекті геополітики	269
Змагання титанів і епох (<i>До теми: «Іван Франко і Михайло Драгоманов»</i>)	277
Євген Маланюк. До життєпису Франка	286
Розділ 4. НАЦІОНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ	291
Загадки й чари Михайла Драгоманова (<i>Постать мислителя в націоналістичній критиці</i>)	293
Павло Кашинський. М. Драгоманов у світлі чужих тайних документів	304
Актуальність державницьких націоналістичних концепцій у творчості Дмитра Мирона — «Максима Орлика»	310
III Надзвичайний Великий Збір ОУН і проблеми осмислення опортуністичних ідеологістичних тенденцій в ОУН 1940–1950-х рр.	324
Чи можливо пізнавати історію без ідеології?	355
Чи є національною традицією український фашизм?	365

Наукове видання

ОЛЕГ БАГАН

ІСТОРІОСОФСЬКІ ЕСЕ

Головний редактор — Ірина Невмержицька
Технічний редактор — Наталя Кізима

Підписано до друку 28.10.2021 р.

Формат 60×84/16. Гарнітура CharterC. Папір офсетний.
Друк цифровий. **Ум. друк. арк. 22,08. Наклад 300 прим.**
Зам. №2832

**Редакційно-видавничий відділ
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка**

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 5140 від 01.07.2016 р.)
82100, Дрогобич, вул. І. Франка, 24, к. 42, тел. (244) 2–23–78.

Друк: Компанія «Манускрипт»
вул. Руська, 16/3, м. Львів, 79008
тел./факс: (032) 235-52-20.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3628 від 19. 11. 2009 р.